

HOLMI

III. évfolyam 8. szám

1991. augusztus

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán,
Lakatos András, Ludassy Mária, Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Nádasdy Ádám:* Perspektíva • 947
Átszállóhelyen, vihar előtt • 947
Gyere, üljünk be a kocsiba, én fázom • 948
Egyedül a szoba közepén • 949
- Takács Zsuzsa:* Az érem másik oldala • 949
- Orbán Ottó:* Az üres kincsesbánya • 950
- Gottfried Benn:* Líraproblémák (*Kurdi Imre fordítása*) • 951
Csillagcsapda a háló
(*Halasi Zoltán fordítása*) • 970
Primér napok (*Rónay György fordítása*) • 971
Éj habja (*Rónay György fordítása*) • 971
Nap, mely a nyár utója
(*Márton László fordítása*) • 972
Elveszett Én (*Márton László fordítása*) • 972
Is – is (*Kurdi Imre fordítása*) • 974
Gyász nem lehet (*Kurdi Imre fordítása*) • 975
- Karol Sauerland:* Szellem és hatalom
összeegyeztethetelensége
(*Kurdi Imre fordítása*) • 976
- Farkas János László:* Két-egy-vers • 982
- Mesterházi Mónika:* Jég • 988
Től sírásig • 988
- Kálnay Adél:* Függyönön innen és túl • 989
- Pacskovszki Zsolt:* Vér és eső • 993
- Ludassy Mária:* Macaulay időszerűsége • 995
- Thomas Babington Macaulay:* A zsidók állampolgári jogfosztottságáról
(*Rakovszky Zsuzsa fordítása*) • 997

- Orosz István:* A nacionalizmus
mint a nemzetállam ideológiája • 1006
- Drago Jančar:* Emlékek Jugoszláviáról
(*Gállos Orsolya fordítása*) • 1033
- Rába György:* Élő harangok • 1049
A gazda • 1050
- Takáts Gyula:* Tuzes karsztunkon túl üzen • 1050
A legszebb völgyre tár kaput • 1051

FIGYELŐ

- Csűrös Miklós:* Keresztury Dezső: Mindvégig • 1052
- Takáts József:* Az irodalomtörténet-írás nemzeti látószöge
(*Szörényi László:*
„múltaddal valamit kezdeni”) • 1055
- Margócsy István–Babarczy Eszter:* Két bírálat egy könyvről
(*Spiró György:* A Jövevény) • 1063
- Kunszt György:* „Századfordulós” és „népnemzetű”
magyar építészet
(*Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre:*
A századforduló magyar építésze) • 1070
- Balár Attila:* Nagy Bálint játékkockája • 1075
- Zádor Anna:* Bíró József (1907–1945)
emlékkiállítására kapcsán • 1079
- Forgách András:* A kéznél levő talány
(*Giorgio Morandi képei*) • 1081
- Hegedüs Géza:* Szent Márk városa és Szent István országa
(*Jászay Magda:*
Velence és Magyarország) • 1083
- Szilágyi Ákos:* Lajtán innen, Jaltán túl
(*Fehér Ferenc–Heller Ágnes:*
Jalta után) • 1085

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjesztő a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
Előfizethető Pécsi Júlia címen: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Semmel Gyula

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Nádasdy Ádám

PERSPEKTÍVA

A szőnyeg érdes, rajta a világ:
színek, gerincek, hegy-völgyek, hibák.
Ilyen közlről roppant nagy piszok
mutakozik, s nemcsak a szőnyegen:
a farmer alsó peremén, bokámon,
bokáján, sőt a fenekünkön is.
Nem kéne észrevenni – hát a szárnyam
ne tudna átemelni holmi morzsák,
szőnyegbarázdák, farmerek szegélyén
csomósodó száraz sarak fölött?

Nem tud. Éhes vagyok. Kényszerleszállást
kell végrehajtani, amíg lehet.

A szőnyeg érdes, rajta négy tenyér,
sajthéj, papír, konzervnyitó, kenyér.

ÁTSZÁLLÓHELYEN, VIHAR ELŐTT

Forró korláton egyensúlyozunk
én is meg ő is, dülöngél a vas,
és semmi támasz, mindig valamit
feszíteni kell, csuklót, lábfejet;
izzaszt a nap, a térdünk hajlatában
a biztosító ín felváltva ugrál,
így dolgozunk, míg gyűlik a tömeg,
dulakodnak a felhők, és mi egymást
a korlától igyekszünk letarolni,
némán és koncentráltan dolgozunk,
most már esik, nagy, loccsanó, meleg,
porízú cseppekben, a józan ész
elhallgat, dolgozunk, jöhet a villám.

GYERE, ÜLJÜNK BE A KOCSIBA, ÉN FÁZOM

Aztán végül beszállt, de valahogy
 nejlonzacskó volt körülötte, vékony,
 hűtőszekrénybe való fólia,
 hogy ne legyen szaguk az ételeknek.
 Neki se volt. Bekapcsoltam a fűtést,
 már hajnalodott, pontosabban: tudtam,
 hogy előbb-utóbb hajnalodni fog.
 Lebontom róla addig ezt a nejlont?
 vagy a kocsi túlfűtött belsejében
 leolvad, gőzzé változik? A fűtés
 egyenletesen, szépen duruzsolt,
 pedig dehogy akartam volna oldani
 a feszültséget, akkor inkább üssön,
 vagy valamit, könyörgöm, de ne így
 ülünk itt egymás mellett, mint idős
 házaspár téli estén (télinek
 egyébként igen téli volt az este,
 a seggünk befagyott, mikor a temetőt
 kerestük fel, a fényeket csodálni –
 onnan mindennél szebb az alkonyat –,
 ott fáztam át először, lemerültek
 az energiatartalékaim,
 hiába mentünk aztán étterembe,
 vagy borpince vagy mi az ördög volt,
 zárás után pedig tisztátalan,
 hosszú és elvékonyodó gyaloglás
 következett – ő sétának nevezte –,
 én szaladtam mellette, legalább
 valamí megóvott a fagyhaláltól
 és jobb híján az építészetre
 terelhettem a szót), mint két öreg,
 aki este a kandallóba bámul.
 Kezdték az emberek munkába menni
 (na ja, vidéken), minden arra járó
 bekukucskált, hogy melyik kocsiból
 jön a duruzsolás. Verekedés
 már nem lesz, más se. Meggyújtottam
 a tompítottat, megyek vissza Pestre.
 Na mi lesz már, nem tudsz megmozdulni?

EGYEDÜL A SZOBA KÖZEPÉN

A fantáziák komolyan veendők,
mert bennük történik a lényeges:
a lomha, a pempósen meztelen,
a villanó, a tárt, a szélesebes.

A szemünket kockázatos lehúynyi:
mi van, ha szemhéjunk mögött az út
elindul szürkén, nyílegyenesen,
és szakadék vagy tenger fölé fut?

Szólni szabad, de tessenek ügyelni,
mert beivódhat szavunk a falakba,
és visszafolyhat nyirkos délutánon,
mikor a fal már azt mondja: *ad acta*.

Takács Zsuzsa

AZ ÉREM MÁSIK OLDALA

*Esküszöm, tanúja voltam,
nem cselekvő részese.*

A hangyabolyra telepedett szerelmespár
kimondhatatlan kínjait kiállni,
ágyrugók szabályos kattogását
a csúcson, vallomás közben gyomorkorgást,
és eltéveszteni a megszólított nevét
az egymásra találás felejthetetlen pillanatában.
Öngyilkosság tervezgetése közben
tavaszi mélabú helyett a nyitott ablakon
beáradó gránátoskockaszagba pácolódni.
Túrni a náthájával küszködő pap
szaggyalult imáját holttestünk felett.
Az időváltozás miatt ébren töltött
éjjelt követő napon elaludni életfogytiglani
ítéletünk kihirdetése közben.
Saját szobánk helyett egy szállodában
a tükre előtt meztelenül borotválkozó
kéjgyilkos szobájába nyitni.

Berekedni az utolsó szó jogán.
Önmagunkkal találkozni a lépcsőházban
(ő fölfelé megy, én hullok lefele).
Felindultságunkban a kenyérszeletelével
férfiasságunkat szeletelni fel.
Önjátékon kopogni engedélyre várva.
Szájunkban spenóttal az újházások
selyemkanapéján görcsösen fuldokolni
egy-egy szakállas tréfán.
Pelenkacserélés közben óarany
karamellpudingot kanalazni.
Kezet rázni a tanítvánnyal, aki a halott
mester még meleg aranyfogával házal.
Megvilágosodni homályos körülmények között.
Egy nyitott szekrényajtó előtt, félig öltözötten,
megállni örökre; egy kád vízben
megülni, amíg a csapra jégcsapok telepednek
puszta halmozási vágyból.

S ha nem, hát nem!
Akkor eljön az a nap: a nyitott ablakon
a gránátoskockaszag, megjön a beretvás
gyilkos, hogy levagdossa a bőrünkre
nótt jeget. És tavasz lesz! tavasz!

Orbán Ottó

AZ ÜRES KINCSESBÁNYA

Szabó Lőrinc: Vers és valóság

Fényivó lélek és ragadozó állat.
Volt-e naivabb költő nála?
Tovább melegít-e a nő hőisége,
ha meg van adva a mellbősége?

A nagy megbotránkoztató, a nyílt,
akinek annyi szeméremajak kinyílt –
versbe bújó, sebzett kamasz,
ötvenöt évesen is csak az.

Mit számít szégyen és gyalázat,
 ha jól megköt a magyarázat?
 Lebetonozza minden versét,
 hogy szét ne fujja a végtelenség.

Mert ebben hisz a mindenben hitelen,
 a versben, a versben, a műremekben.
 Született balek, a múlt század fia,
 nők után koslató utópia,

mely disznóól-ölemben kutatja az égit,
 s utálva a nyamvadt értelmiségit
 egy áttekinthető, szilárd világot áhít,
 ezért hallgatja Wagner trombitáit,

de mást, mint mindenütt, a színpadon se lát,
 az istenek alkonyát –
 ábránd porig nem romlani,
 füstölgik Babilon s Berlin romjai.

Ajtó, ablak tárva-nyitva,
 élőnek, holtnak semmi titka,
 csupaszok mind a tények, a lények,
 mégis rejtve marad a lényeg,

hogy mi ez az izzó ösztöke itt benn,
 s ki néz a szemünkkel, mi vagy az Isten?
 Akárki – a szörhernyó a halálba ráng,
 és föllobban belőle a lepke, a láng.

Gottfried Benn

LÍRAPROBLÉMÁK

Kurdi Imre fordítása

Hölgyeim és Uraim,

ha önök vasárnap reggel felütik az újságjukat, sőt néha hét közben is, találnak benne egy mellékletet és abban valamit, rendszerint jobbra fent vagy balra lent, valamit, amit ritkított szedés és külön keret emel ki: ez a valami a vers. A vers többnyire nem túlságosan hosszú, témája az éppen aktuális évszak, ősszel novemberi ködök szitálnak a sorokban, tavasszal a fényhozó sáfrány üdvözlete zeng, nyáron

pipacstól vöröslő rétekről szól a dal, az egyházi ünnepek idején a rítus és a legendák motívumai töltik ki a rímeket – egyszerűen, amilyen rendszeresen ez a folyamat lejátszódik, évről évre, minden héten a szokásos pontossággal, fel kell tennünk, hogy mindenkor egész sereg ember ül hazánkban épp készülő versek fölött, amelyeket aztán elküldenek az újságoknak, az újságok pedig minden jel szerint meg vannak győződve arról, hogy az olvasóközönség igényli ezeket a verseket, hiszen különben mással töltenék ki a helyet. Az ilyen versfaragók rendszerint nem különösebben ismert nevek, hamarosan eltűnnek a tárcarovatból, és valószínűleg az történik velük, amit Ernst Robert Curtius professzor, akivel baráti levelezésben állok, írt nekem egy alkalommal, amikor felhívtam a figyelmét egy különösen tehetséges diákjára: *„Ugyan, ezek a fiatalok olyanok, mint a madár, tavasszal dalolnak, nyáron aztán elhallgatnak.”* Az ilyesfajta alkalmi és évszakversekkel nem áll szándékunkban foglalkozni, noha nagyon is lehetséges, hogy olykor akad köztük egy-egy csinos poéma is. Mégis innét indulok ki, mert van ennek a folyamatnak egy kollektív háttere, a nyilvánosság ugyanis úgy képzei: emitt van egy ligetes táj vagy egy naplemente, amott pedig áll egy melankolikus hangulatú fiatalember vagy kisasszony, s máris megszületik egy vers. Nem, ilyen módon nem születik vers. Egyáltalán: vers nagyon ritkán születik, a verseket csinálják. Ha a megrímelt tárgyból kivonják azt, ami csupán hangulati, ami akkor megmarad, feltéve, hogy egyáltalán megmarad valami, az a valami talán egy vers.

Témámnak a LÍRAPROBLÉMÁK címet adtam, nem azt, hogy a költőiség vagy a poétikusság problémái. Szándékosan. A líra fogalmával néhány évtizede összekapcsolódnak bizonyos elképzelések. Hogy ezek az elképzelések mifélek, azt először egy anekdotával szeretném megvilágítani önöknek. Egy hölgy, egy ismert politikai újságíró, akihez baráti kapcsolat fűz, nemrég a következőket írta nekem: *„nem érdekelnék a versek, még kevésbé a líra”*. Különbséget tett tehát a két úpus között. Tudtam, hogy a hölgy nagy zenerajongó, mindenekelőtt klasszikus zenét játszik. Azt válaszoltam neki: *„Teljesen megérttem önt, nekem személy szerint többet mond a TOSCA, mint A FUGA MŰVÉSZETE.”* Ami annyit tesz, hogy az egyik oldalon áll az érzelmi, a hangulati, a tematikus-melodikus jellegű, a másik oldalon pedig a műalkotás. Az új vers, a líra: műalkotás. Összekapcsolódik vele a tudatosság, a kritikus kontroll, és – hogy rögtön egy veszélyes kifejezéssel éljek, amelyre még majd visszatérek – az „artiztükum” képzete. Egy vers előállításánál során az ember nemcsak a versre figyel, hanem önmagára is. Maga a vers előállítása is téma, nem az egyetlen ugyan, de bizonyos értelemben mindenütt jelenvaló. Különösen tanulságos ebből a szempontból Valéry, akinél a költői és az introspektív-kritikai tevékenység egyidejűsége elérkezik arra a határra, ahol a kettő áthatja egymást. Azt mondja: *„Miért ne tekinthetnénk a műalkotás létrehozását magát is műalkotásnak?”*

A modern lírai én egyik lényegbe vágó sajátosságával van itt dolgunk. Számos példát találunk arra a modern irodalomban, hogy egy alkotó életművében egyenrangú a líra és az esszé. Szinte úgy tűnik, a kettő feltételezi egymást. Valéry mellett megemlíteném Eliotot, Mallarmét, Baudelaire-t, Ezra Poundot, aztán Poe-t, továbbá a szürrealistákat. Valamennyiüket legalább annyira érdekelte és érdekli a költés folyamata, mint maga az opus. Egyikük azt írja: *„Megvallom, sokkal jobban érdekel a művek alakítása, létrehozása, mint maguk a művek.”* Ez, kérem, figyeljék, modern vonás. Nem tudok róla, hogy Platen vagy Mörke, Storm vagy Dehmel, Swinburne vagy Keats ismerte és gyakorolta volna ezt a kettős látásmódot. A modern lírikusok úgy-

szólván a kompozíció filozófiáját és az alkotási folyamat rendszerezését nyújtják. És szeretnék mindjárt egy további, igencsak feltűnő sajátosságra is utalni: az elmúlt száz esztendő egyetlen nagy regényírója sem volt egyúttal lírikus is, a WERTHER és a VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK szerzőjétől természetesen eltekintek. De sem Tolsztoj, sem Flaubert, sem Balzac, sem Dosztojevszkij, sem Hamsun, sem Joseph Conrad nem írt egyetlen valamirevaló verset sem. Az egészen modernek közül James Joyce megpróbálta ugyan, de, ahogy Thornton Wilder írja róla: „Prózájának páratlan nímikai gazdagságát ismerve verseinek elmosódott zeneisége, erőltet hasbeszélőhangja csalódást okoz.” Itt tehát minden bizonnyal alapvető úpológiai különbségekről van szó. Próbáljuk is mindjárt megállapítani, melyek ezek. A regényírók versei ugyanis főleg balladák, cselekménysorok, anekdotaszerűségek és hasonlók. A regényírónak a vershez is anyagra, témára van szüksége. A szó, mint olyan, nem elég neki. Motívumokat keres. A szó nem veszi fel egzisztenciájának közvetlen mozgását, mint a primer lírikusnál: a regényíró a szót leírásra használja. Később látni fogjuk, hogy mely egzisztenciális háttér meglétével vagy hiányával függ mindez össze.

Az új líra Franciaországban kezdődött. Központi alakjának ez idáig Mallarmét tekintették, de ahogy az újabb francia publikációkból kitűnik, egyre inkább előtérbe kerül az 1855-ben meghalt Gérard de Nerval, aki nálunk csupán Goethe-fordítóként ismert, Franciaországban viszont a LES CHIMÈRES szerzőjeként ma a modern költészet forrásaként tartják számon. Utána jött Baudelaire, aki 1867-ben halt meg – tehát mindketten egy nemzedékkel Mallarmé előtt éltek –, s aki nagy hatást gyakorolt ez utóbbira. Mindazonáltal Mallarmé volt az első, aki kidolgozta versei elméletét, definícióját, és ezzel elindította a kompozíciónak azt a fenomenológiáját, amelyről beszéltem. Az ezután következő neveket önök is jól ismerik: Verlaine, Rimbaud, aztán Valéry, Apollinaire és a szürrealisták, élükön Bretonnal és Aragonnal. Íme, a lírai reneszánsz centruma, amely Németországra és az angol-amerikai térségre is kisugárzott. Angliában Swinburne, aki 1909-ben halt meg, és az 1896-ban elhunyt William Morris – mindketten tehát a nagy franciák kortársai – még kétségtelenül az idealista romantikus iskolához tartoznak, de Eliottal, Audennel, Henry Millerrel, Ezra Pounddal az új stílus belép az anglo-atlanti térségbe, és szeretném rögtön megemlíteni, hogy az USA-ban hatalmas lírai mozgás van folyamatban. Még néhány név kiegészítésül: a litván származású O. V. de Miłosz, aki 1940-ben halt meg Párizsban; a francia, de az USA-ban élő Saint-John Perse. Oroszországból Majakovszkij. Csehszlovákiából Vítězslav Nezval érdemel említést, mindkettő, mielőtt beállt bolsevistának, és ódákat kezdett költeni Sztálin atyuskáról. Németországból, ha csak bizonyos megkötésekkel is, idetartoznak az ismert nevek: George, Rilke, Hofmannsthal. Verseik legjava ugyanis tiszta kifejezés, tudatos artisztikus tagolás a kidolgozott formán belül, szubjektív és emocionális folyamatokkal teli belső életük azonban még az érvényes kötődéseknek és teljességeképzeteknek abban a nemes nemzeti és vallási szférájában időzik, amelyet a mai líra már alig-alig ismer.

Aztán jött Heym, Trakl, Werfel – jöttek az avantgardisták. Az expresszionista líra kezdetét Németországban Alfred Lichtenstein ALKONYATKOR című költeményének megjelenésétől számítják, amelyet 1911-ben közölt a *Simplizissimus*, illetve Jacob van Hoddis VILÁGVÉGÉ-jétől, amely ugyanabban az esztendőben jelent meg. A modern európai művészet alapító aktusa Marinettü FUTURISTA KIÁLTVÁNY-ának közzététele volt, amely 1909. február 20-án látott napvilágot a párizsi *Figaróban*. „*Nous allons assister à la naissance du Centaure – tanúi leszünk a Kentaur születésének*” – írta, és: „Egy

bömbölő automból szebb, mint a Szamothrakéi Niké.” Ezek az avantgardisták, akik közül egyesek azonban már beteljesítők is voltak.

A legutóbbi időben találkozhatni nálunk olyan kiadói és szerkesztői próbálkozásokkal, amelyek egyfajta újdonsághajhászást szeretnének érvényre juttatni a lírában, valamiféle újra felmelegített dadaizmust: egy versben körülbelül tizenhatszor a „hatásos” szó nyitja a sort, követni persze semmi említésre méltó nem követi, végül az egészet a pigmeusok meg az andamánok utolsó hangjaival kombinálja a költő – a dolog így tényleg meglehetősen globális, de aki áttekintheti az elmúlt negyven esztendő líráját, az aligha láthat benne egyebet, mint August Stramm és a *Sturm*-kör alkotómódszerének felelevenítését vagy Schwitters Merz-verseinek repetícióját („*Anna, te előlről ugyanolyan vagy, mint hátulról*”). Franciaországban szintén feljövöben van egy hasonló áramlat, amely lettrizmusnak nevezi magát. Vezéralakja úgy magyarázza az elnevezést, hogy a szót meg kell tisztítani minden extrapoétikus értéktől, és hogy a *felszabadított betűknek* olyan zenei egységet kell képezniük, amely a hörgést, a visszhangot, a nyelvcsettintést, a böfögést, a köhögést és a hangos nevetést is vissza tudja adni. Hogy a dologból mi lesz, egyelőre nem tudni. Egy és más kétségtelenül neveltségesen hangzik, ám ennek ellenére sem teljesen lehetetlen, hogy az ismét átalakult szóérzékelésből, a lankadatlan önelemzésből és az eredeti módon továbbfejlesztett nyelvkritikai elméletekből olyan új lírai dikció születik, amely annak az egy Valakinek a kezén, aki hatalmas bensőjével ki tudja tölteni, ragyogó alkotásokat eredményezhet. Pillanatnyilag mégis azt kell mondanunk, hogy a nyugati vers egyelőre valamiféle formaelvre épül, és szavakból áll, nem pedig böfögésből és köhögésből.

Akit a modern líra experimentális, de még komolyan vehető része érdekel, annak figyelmét szeretném felhívni a *Das Lot* című folyóiratra, amelyből öt szám jelent meg, továbbá Alain Bosquet SURREALISMUS című kitűnő könyvére – mindkettő a berlini Karl-Henssel-Verlag kiadványa.

A modern vers jellemzése során az imént az artisztikum kifejezést használtam, és utaltam arra, hogy a fogalom vitatott – való igaz, Németországban nem hallják szívesen. Az átlagos esztéta a felszínesség, az elménckedés, a könnyű szórakoztatás vagy éppen a játszadozás és a teljességgel hiányzó transzcendencia képzetét társítja hozzá. Holott ez a fogalom valójában rendkívül komoly és centrális jelentőségű. Az artisztikum a művészet azon kísérlete, hogy a tartalmak általános hanyatlása közepette saját magát élje meg tartalomként, és ebből az élményből teremtsen új stílust; kísérlet arra, hogy új transzcendenciát szögezzen szembe az értékek általános nihilizmusával: az alkotókedv transzcendenciáját. Így szemlélve ez a fogalom felöleli az expresszionizmust, az absztrakt, az antihumanisztikus, az ateisztikus, az antitörténeti, a ciklicizmust, az „üres ember” – egyszóval a kifejezésvilág teljes problematikáját.

A fogalom Nietzsche révén hatolt be tudatunkba, aki Franciaországból vette át. Azt mondta: a kifinomultság mind az öt műérzékben, az árnyalatokat is érzékelő ujjak, a pszichológiai morbiditás, a *mise en scène* komolysága mint *par excellence* párizsi komolyság – és: a művészet mint az élet voltaképpeni feladata, mint annak metafizikai tevékenysége. Mindezt együttvéve nevezte Nietzsche artisztikumnak.

Világosság, dobás, gaya – ezek ligur fogalmai –, körös-körül csupa hullám, csupa játék, végül pedig: dalolnod kellett volna, ó, lelkem – kiáltásai Nizzából és Portofinóból –: ott lebegett felettük három titokzatos szava: „*A látszat Olümposza*”, az Olümposz, ahol a nagy istenek éltek, ahol Zeusz uralkodott kétezer esztendőn át, ahol a

Moirák tartották kezükben a szükségszerűség kormányrúdját, most pedig – a lát-szaté! Íme, a fordulat. Ez nem az az esztéticizmus többé, amely Paterban, Ruskin-ban, zseniálisabban Wilde-ban a XIX. századot átjárta – ez már valami más, valami olyan, amire csak egy antik csengésű szó illik: végzet. Saját benső lényét szavakkal szétszakítani; a kifejezés, a formálás, a sugárzás, a szikrázás vágya – újfajta létezés ez. Csírája ott volt már abban a Flaubert-ben, akiben az Akropolisz oszlopainak lát-tán felsejlett a mondatok, szavak, hangok elrendezése révén elérhető múlthatatlan szépség ígérete – Novalisban, aki progresszív antropológiának tekintette a művé-szetet, sőt Schillerben is, akinél az esztétikai látszat különös kiemelése található, a látszaté, amely nemcsak hogy az, *de az is akar lenni*. Aki pedig még mindig kétel-kednék abban, hogy egy fejlődési sor zárul le itt, annak jusson eszébe a WILHELM MEISTER: „*Legmagasabb csúcsán a poézis merőben külsőlegesen tűnik fel, minél jobban visszahúzódik a bensőségségbe, annál alább hanyatlik.*” Mindez megtörtént már, de az integráció kényszere csak itt jutott érvényre.

Hosszú történet ez, könyveimben gyakran igyekeztem átvilágítani. Ma a versre szorítokozom, és annál is inkább megtehetem ezt, mert a versben úgyszólván egy helyszínen játszódnak le mindezek a létharcok; egy modern vers háttérében sokkal sűrítettebben, sokkal radikálisabban jelennek meg a korszaknak, a művészetnek, lé-tezésünk belső alapjainak a problémái, mint egy regényben, egy színdarabban. Egy vers mindig az énre kérdez, és Szaisz minden szfinxe, minden képe beleszól a vá-laszba. De szeretnék elkerülni minden mélyértelműsködést, és szeretnék empirikus maradni, ezért felteszem a kérdést: melyek vajon a mai líra sajátos témái? Hallgas-sanak ide, kérem: szó, forma, rím, hosszú vagy rövid vers, jelentésszint, témaválasztás, metaforika – tudják, honnét valók a felsorolt fogalmak? Egy lírikusoknak szánt amerikai kérdőívről: az USA-ban a lírát is kérdőívvel igyekeznek serkenteni. A próbálkozás szerintem érdekes, megmutatja, hogy a lírikusokat odaát ugyanazok a gondolatok foglalkoztatják, mint nálunk. A hosszú vagy rövid vers kérdését például már Poe fölvetette, Eliot aztán újra foglalkozik vele, rendkívül személyes probléma ez. Mindenekelőtt azonban az a kérdés fogott meg, hogy: kihez szól a vers – ez valóban kritikus pont, és igen figyelemreméltó egy bizonyos Richard Wilbur vála-sza: A vers, így ó, a Múzsához szól, aki többek között épp annak a ténynek az el-leplezésére szolgál, hogy a vers nem szól senkihez. Ebből is látszik, hogy odaát is érzékelik a líra monologikus karakterét: a líra valóban anachoretikus művészet. De nem akarom olyan dolgokkal untatni önöket, amelyeket könyvekben is megtalál-hatnak, valami kézzelfoghatót szeretnék nyújtani inkább, vállalva annak veszélyét is, hogy időnként átcúsúszom a banalitásba az alapkérdések megvilágítása helyett – hiszen önök is tudják: saját magának ás vermet, aki mindig a dolgok mélyére ás, Flaubert-től pedig megtanulták, hogy a művészetben nincs semmi külsőleges. El-képzelem tehát, hogy felteszik most nekem a kérdést, mi is voltaképpen és hogy is fest egy modern vers, én pedig negatív meghatározásokkal fogok önöknek válaszol-ni, tudniillik: hogyan *nem* néz ki egy modern vers.

Megnevezek négy diagnosztikai szimptómát, amelyeknek a segítségével a jövő-ben saját maguk is el tudják dönteni, hogy egy 1950-ben írott vers azonos-e a kor-ával vagy sem. Példáimat közismert antológiákból veszem. A négy szimptóma a következő:

Előszőr a megverselés. Példa: A TÁRLÓ.

Első versszak:

„Az ablakból pusztá földre látni,
hol nemrég bízót ringatott a nyári
szellő, ott egy kósza verébcsapat
csipeget már elhullott magvakat.”

És így tovább, három versszakon keresztül, míg végül a negyedik és egyben utolsó strófában következik az énhez fordulás, a következőképpen:

„Éltemet én itt láthatom talán”

– és a többi.

Van tehát két tárgyunk. Előbb az élettelen természet, amelyet a szerző megversel, végül pedig a szerzőhöz fordulás, aki egyszerre csak bensőséges lesz, vagy legalábbis azt hiszi magáról. Szóval van egy olyan versünk, amely a megverselt tárgy és a verselő én, a külső ékítmény és a belső vonatkozás elkülönítésén és szembeállításán alapszik. Véleményem szerint ez ma primitív módja annak, hogy az ember dokumentálja lírai szubsztanciáját. Még ha a szerző nem kíván is csatlakozni Marinetti mondatához: *détruire le Je dans la littérature* (szétzúzni az ént az irodalomban), ez a módszer ma elavultnak hat. Rögtön szereimém mindazonáltal hozzátenni, hogy vannak gyönyörű német versek, amelyek e modell alapján íródtak, például Eichendorff HOLDAS ÉJ-e, csakhogy ennek több mint száz esztendeje.

A második szimptóma a MINT. Figyeljék meg, kérem, hányszor fordul elő egy versben a „mint”. „Mint”, vagy „mintha”, vagy „olyan, akár” – csupa kisegítő konstrukciók, a legtöbbször üresjárat. Mint aranyló nap, gördül dalom – A nap, mint bronz ék, hever a réztetőn – Dalom megremeg, mint ár, ha gáthoz ér – Mint virág egy csendes éjen – Fehér, akár a selyem – A szerelem nyílik, mint liliom virága. A MINT mindig törés a vízióban, bevon, összevet, nem primer megjelenítés. Itt is közbe kell persze vetnem, hogy vannak nagyszerű MINT-es versek. Rilke nagy MINT-költő volt. Egyik legszebb költeményének, az ARCHAÏKUS APOLLÓ-TORZÓ-nak négy strófájában három MINT fordul elő, mégpedig meglehetősen banális MINT-ek: mint a lámpa, mint tigris bőre, mint csillag – KÉK HORTENZIA című versében pedig négy MINT-et találunk a négy versszakban. Többek között: mint egy gyermekkötény – mint régi kék levélpapírok között – rendben van, Rilke értette a dolgát, mégis nyugodtan tarthatják magukat ahhoz az alapelvhez, hogy a MINT mindig az anekdotikusságnak, a tárcairodalomnak a lírába való betörését jelzi, a nyelvi feszültség lanygulását, az alkotói transzformáció gyöngeségét.

A harmadik ártalmatlanabb. Figyeljék meg, kérem, milyen gyakoriak a versekben a színek. Vörös, bíbor, opál, ezüst (esetleg ezüstös változatban), barna, zöld, narancs, szürke, arany – a szerző feltehetőleg úgy véli, hogy különösen érzéki és fantáziadús hatást érhet el velük, közben pedig megfélekedzik arról, hogy ezek a színek pusztá szóklisék, úgyhogy inkább a látszerésznél meg a szemorvosnál van a helyük. Egy színnel, a kékkel kapcsolatban mindenesetre meakulpáznom kell – később erre még visszatérek.

A negyedik a szeráfi hang. Ha a vers rögtön kútcsobogással és hárfaszóval és szép éjszakával és csönddel és végeérhetetlen láncokkal, golyógömbölyítéssel, beteljesítéssel, csillaggá dicsőüléssel, új istenalapítással indul, vagy hamarosan ilyesféle mindent átfogó érzéseknél lyukad ki, akkor a szerző rendszerint az olvasó szentimentalizmusára és puhányságára spekulál olcsó fogásaival. Ez a szeráfi hang nem a földi

lét meghaladása, hanem menekülés a földi lét elől. A nagy költő azonban nagy realista, akihez közel áll minden, ami valóság, magára veszi a valóságok terhét, mert nagyon is földi lény, kabóca, a monda szerint földből született athéni rovar. Az eudoterikusait, a szeráfít rendkívül óvatosan osztja el keményen realizisztikus rétegekre. – Ezenkívül ügyeljenek kérem a „felhorgadni” szóra – a magasba akar itt emelkedni valaki, de nem tud.

Ha tehát a jövőben versekkel lesz dolguk, nyugodtan fogjanak egy ceruzát, mint ha keresztretjvényt fejtenének, és vegyék szemügyre a szöveget: megverselés, MINT, színskála, szeráfi hang – nagyon hamar saját ítéletet tudnak majd alkotni.

Legyen szabad ezen a helyen megjegyezni, hogy a lírában a középszer teljességgel tűrhetetlen és elviselhetetlen; a líra terrénuma keskeny, eszközei rendkívül szubtilisak, szubsztanciája minden szubsztanciák ens realissimuma, így aztán a mértékei is szükségképpen extrémek. A középszerű regények nem feltétlenül elviselhetetlenek, lehetnek szórakoztatók, lehetnek tanulságosak, lehetnek izgalmasak, a líra viszont szükségképpen vagy exorbitáns, vagy semmilyen. Ez a tulajdonság a lényegéhez tartozik.

És ugyancsak a lényegéhez tartozik még valami más is, amit a költők tragikus módon saját magukon tapasztalnak: korunk nagy lírikusai közül sem hagyott hátra senki többet hat-nyolc teljes értékű versnél; a többi érdekes lehet esetleg a szerző életrajza vagy fejlődése szempontjából, de ritka a magában nyugvó, belülről sugárzó, tartós varázsú alkotás – szóval ezért a hat versért a harminc- vagy ötvenévnnyi aszkézis, szenvedés és küzdelem.

A következőkben egy folyamatot szeretnék önöknek bemutatni, valamivel közvetlenebbül, mint ahogy az rendszerint szokás: a vers keletkezésének folyamatát. Mi van adva a szerzőben? Mi a helyzet? A helyzet a következő: A szerzőnek rendelkezésére áll:

Először is egy elmosódott alkotói csíra, valamiféle pszichikai anyag.

Másodszor pedig szavak, amelyek hatalmában vannak, amelyek rendelkezésére állnak, amelyekkel bánni tud, amelyeket tetszése szerint mozgathat, hogy úgy mondjam: ismeri a szavait. Van ugyanis valami, amit úgy nevezhetnénk: a szavak hozzárendelődése egy-egy szerzőhöz. Lehet, hogy a szerző ezen a napon is épp rábukkant egy bizonyos szóra, amely foglalkoztatja, amely nem hagyja nyugodni, amelyről úgy véli, vezérmotívumként használhatja majd.

Harmadszor rendelkezésére áll a szerzőnek egy Ariadné-fonal, amely kivezeti ebből a bipoláris feszültségből, teljes bizonyossággal kivezeti, mert – és ez a rejtélyes a dologban: a vers már készen áll, mielőtt még elkezdődött volna, épp csak ő nem ismeri még a szövegét. A vers nem is hangozhatnék másként, mint ahogy akkor hangzik, amikor elkészült. Egész pontosan lehet tudni, mikor van készen, ami persze jó ideig eltarthat, hetekig, évekig, de az ember ki nem adná a kezéből, amíg nincs készen. Újra meg újra szöszmötöl rajta, egy-egy szón, egy-egy soron, kiemeli külön a második versszakot, szemügyre veszi, a harmadik strófával kapcsolatban felteszi magának a kérdést, hogy csakugyan ez-e a missing link a második és a negyedik versszak között, és így vezet végig egy benső valami minden ellenőrzés, minden önmegfigyelés, minden kritika alkalmával az összes strófán – iskolapéldáját adva annak a szükségszerűség kötelékére fűzött szabadságnak, amelyről Schiller beszél. Mondhatnánk azt is: a vers olyan, mint a phaiákok hajója, amelyről Homérosz azt meséli, hogy kormányos nélkül is egyenesen befut a kikötőbe. Egy számomra

ismeretlen fiatal írótól, akiről azt sem tudom, vajon lírai műveket alkot-e, egy bizonyos Albrecht Fabritól olvastam nemrég a *Lotban* egy megjegyzést, amely pontosan ezt a tényállást rögzíti. Így szól: „A kérdés, hogy egy vers kitől való, szükségképp értelmetlen. A vers szerzőségében minden esetben része van egy semmilyen módon nem redukálható X-nek, más szóval: minden versnek megvan a maga homéroszi kérdése, minden vers több, azaz ismeretlen szerző műve.”

Ez a tény olyannyira különös, hogy szeretném még egyszer másként is megvilágítani. Valami kilók magából az ember bensőjében néhány verssort, vagy tapogatózva előmerészkedik néhány verssorral, egy másik, szintén benső valami azonnal kézbe veszi ezeket a verssorokat, valamiféle megfigyelőkészülékbe, mikroszkópba helyezi, vizsgálgatja, színezgeti őket, patológikus helyeket keres. Ha az egyik talán naiv, akkor a másik egészen más: rafinált és szkeptikus. Ha az egyik talán szubjektív, akkor a másik az objektív világot képviseli: ez a formális, a szellemi princípium.

Nem sok értelmét látnám, hogy mélyértelműen és hosszadalmasan beszéljek a formáról. A forma, elszigetelten, igen nehéz fogalom. Pedig a forma *maga a vers*. Egy vers tartalmai, mint mondjuk a gyász, a páni félelem, a végső áramlatok megvannak mindenkiben, ez az a közös emberi, amelyet ki-ki birtokol, többé vagy kevésbé sokrétűen és kifinomultan; líra azonban csak akkor lesz belőle, ha olyan formát nyer, amely autochtonná teszi, amely hordozza, amely a szavak révén varázserővel ruházza fel ezt a tartalmat. Elszigetelt forma, önmagában való forma nem is létezik. A forma a művész léte, egzisztenciális megbízatása, célja. Minden bizonnyal így értendő Staiger megállapítása is: A forma a legmagasabb rendű tartalom.

Vegyünk egy példát: valamennyien sétáltak már kertben vagy parkban; ősz van, az ég kék, a felhők fehérek, a réteket némi szomorúság üli meg, búcsúzásra való nap. A látvány mélabús hangulatot kelt önökben, révedőn magukba merülnek. Mindez szép és jó, de nem vers. Aztán egyszer csak jön Stefan George, és pontosan ugyanúgy látja az egészet, mint önök, csakhogy ő tudatában van az érzéseinek, megfigyeli őket, és a következőket jegyzi fel:

*„Jöjj a holtak hull parkba és tekints szét:
távoli partok sugármosolya,
tisztá felhők váratlan kékje a
lóra s utakra önti fénye kincsét.”**

George ismeri a szavait, tudja, mihez kezdjen velük, ismeri a szavak rá jellemző rendjét, alakít rajtuk, rímeket keres, nyugodt, csöndes versszakokat, kifejező versszakokat, és így megszületik korunk egyik legszebb verse az őszi kertről – három négysoros strófa, amelyek formájuk révén bűvöletbe ejük az évszázadot.

Önök közül egyesek talán most azt gondolják, kissé bőkezűen bánok a „bűvölet” szóval. Meg kell mondanom, hogy véleményem szerint az olyan fogalmaknak, mint a bűvölet, az érdekes, a magával ragadó, túlságosan kevés figyelmet szentelt a német esztétika és az irodalomkritika. Nálunk mindennek rögtön mély értelműnek és homályosnak és egyetemeskedőnek kell lennie, én viszont a magam részéről úgy gondolom, hogy azok a belső változások, amelyeket a művészet, a vers előidézni képes,

* Szabó Lőrinc fordítása.

azok a valódi változások és átváltozások, melyek hatása nemzedékről nemzedékre száll, sokkal inkább és sokkal messzebbre hatóan a magával ragadóbból, a bővületbe ejtőből fakadnak, mintsem a csendes összefogottságból.

Még egy szó legutóbbi témám első pontjához. Azt mondtam, a szerzőben adva van egy elmosódott alkotói csíra, valamiféle pszichikai anyag. Ez volna tehát, más szóval, az a tárgy, amelyet verssé kell formálnia. Találni ezzel kapcsolatban érdekes fejtegetéseket is, nevezetesen a francia iskolából, beleértve Poe-t, amelyeket Eliot egy tanulmányában nemrég ismét felelevenített. Van, aki azt mondja, a tárgy csupán eszköz, a cél a vers. Másvalaki azt mondja: a versnek semmire nem szabad tekintettel lennie, csak saját magára. Egy harmadik szerint: a vers semmit nem fejez ki, a vers *van*. Hofmannsthalnál, aki – legalábbis élete utolsó szakaszában – tudatosan kereste a kapcsolatot a kultuszhoz, a műveltséghez és a nemzethez, találtam egy igen radikális megnyilatkozást: „*A költészetből nem vezet közvetlen út az életbe, sem az életből a költészetbe*” – ez pedig nem jelenthet mást, mint azt, hogy a költészet, tehát a vers, autonóm, hogy külön életet él. Ezt erősíti meg Hofmannsthal ezt követő szava is: „*a szavak – ez minden*”. A legismertebb Mallarmé maximája: a vers nem érzelmekből, hanem szavakból keletkezik. Eliot arra a figyelemre méltó álláspontra helyezkedik, hogy egy bizonyos mértékű *tisztátalanságot* maga a poésie pure is kénytelen megőrizni, a tárgyat ugyanis már önmaga kedvéért is bizonyos értelemben értékelnie kell ahhoz, hogy a verset költészetnek érezze az ember. Én a magam részéről úgy vélem, hogy a vers mögött minden esetben jól láthatóan ott áll a szerző, a lénye, a léte, a belső állapota; a dolgok is csak azért kerülnek előtérbe a versben, mert azelőtt az ő dolgai voltak, minden esetben megmarad tehát az a tisztátalanság, amelyről Eliot beszél. Alapjában véve úgy gondolom tehát, hogy a líra egyedüli tárgya maga a lírikus.

Most pedig rátérek egy *harmadik* speciális témára, és ezzel valószínűleg az önök szájából veszek ki egy kérdést. Nevezetesen azt fogják kérdezni, mi is a helyzet tulajdonképpen a szóval: a líra teoretikusai és a lírikusok folyton a szóról beszélnek, holott szavaink nekünk is vannak, a maguk szavai talán különlegeseek – mi a helyzet tehát a szóval? Igen nehéz kérdés ez, de igyekszem megválaszolni, mindenesetre személyes tapasztalatokhoz kell közben visszanyúlnom, sajátos élményekhez.

Színek és hangok vannak a természetben is, szavak nincsenek. Goethénél azt olvassuk: „*előfordult már, hogy színporlókából kitűnő festők váltak*”, hozzá kell tennünk, hogy a szóhoz fűződő viszonyunk primer, ez a kapcsolat nem tanulható. Lehet tanulni ekvilibrisztikát, kötél-táncot, egyensúlyozó mutatványokat, lábujjhegyen járást, a szó bővületbe ejtő használatához viszont vagy ért valaki, vagy nem. A szó a szellem phallosza, központi gyökerű. Egyúttal nemzeti gyökerű. A képek, a szobrok, a szonáták, a szimfóniák nemzetköziesek – a versek soha. A vers definitíve lefordíthatatlan. A tudat belenő, beletranszcendál a szavakba. Feledés – ugyan mit jelentenek ezek a betűk? Semmit, érthetetlenek. Mégis összekapcsolódik velük a tudat bizonyos irányultsága, amely felcsendül bennük, ezek az egymás mellé helyezett betűk pedig akusztikusan és emocionálisan felcsendülnek a tudatunkban. Az „*oublier*” ezért sohasem feledés. Vagy a „*nevermore*” a maga két rövid zárt kezdő szótagjával, utánuk pedig a sötétben áramló „*more*”-ral, amelyben felsejlik a „*Moor*” és a „*la mort*”, nem „*sohasem*” – a *nevermore* szebb. A szó nem csupán a jelentést és a tartalmat csendíti fel, a szó egyrészt szellem, másrészt rendelkezik a természeti dolgok lényegszerűségével és kétértelműségével is.

Vissza kell helyezkednem tevékenységem egy korábbi szakaszába, hogy érthető legyek. Engedjék meg, hogy felolvassam, amit 1923-ban írtam a lírai én és a szó viszonyáról. Hallgassák tehát:

„Élnek a tengerben az alsóbbrendű zoológiai rendszerhez tartozó organizmusok, amelyeket csillók borítanak. A csilló az elkülönült szexuális energiákra való differenciálódást megelőző animális érzékszerv, általános tapintószerv, a tenger külvilágához fűződő egyetlen kapcsolat. Képzeljünk el egy embert, akü ugyanilyen csillók borítanak, nemcsak az agyát, hanem tétőtől talpig, az egész szervezét. A funkciójuk specifikus, az ingerelhetőségük élesen izolált: a szóra érzékenyek, különösképpen a főnévre, kevésbé a melléknévre és csak igen kis mértékben az igei szerkezetre. Érzékenységük a jelnek szól, a jel nyomtatott képének, a fekete betűnek, csak annak.”

Egy pillanatra félbeszakítom itt a régi mondatokat, mert szeretném hangsúlyozni: a csillók tapogatva közelebb terelnek valamit, tudniillik a szavakat, és ezek a tapogatva közelebb terelt szavak rögtön jellé, stilisztikai alakzattá olvadnak össze. Itt már nem a hold ragyogja be a ligetet és a völgyet, mint kétszáz esztendővel ezelőtt, gondolják csak meg, a fekete betű már maga is a művészet terméke. Egy közbülső rétegbe tekintünk tehát a természet és a szellem között, és olyasvalaminek a közrehatását látjuk, amit a szellem formált és a technika alkotott.

A csillók nem mindig tevékenyek, megvan az idejük. A lírai én áttört én, rács-én, tapasztalt menekülő, gyászra hajló. Mindig várja az alkalmas órát, amikor néhány pillanatra felmelegedhet, várja délies komplexusait a maguk „izgalmi értékével”, amely nem más, mint mámorérték, melyben lehetővé válik az összefüggések áttörése, a valóság lerombolása, ami – a szavak révén – megteremti a vershez szükséges szabadságot.

Eljött tehát az óra – hallgassuk tovább:

„Eljött az óra, néha nem is tart már soká. Egy könyv, nem, számtalan könyv csapongó olvasása közben, érák zúrzavara, elemek és aspektusok keveredése, távoli tipológikus rétegek megnyílása: messi, áradó kezdet. Most pedig nehéz éjszakák fáradtsága, a struktúrák képlékenysége gyakran előnyös, a döntő órában legalábbis feltüleinül. És talán már közelednek is a szavak, szavak kibogozhatatlan összevisszaságban, a világosság számára még érzékelhetetlenül, de a csillók tapogatva közelebb terelik őket. Itt volna mondjuk a rajongás a két iránt, micsoda boldogság, micsoda tiszta élmény! Gondoljunk az üres, erőtlen ráfogásokra, a minden szuggesztíót nélkülöző preambulumokra, amelyekkel teleaggatták ezt az egyetlen koloritot, most pedig felidézhetjük Zanzibár egét Bougainville virágai felett, és a Syrték tengerét szívünkben, gondoljunk erre az örök és gyönyörű szóra! Nem véletlenül említtem a kéket. Ez a szó maga a dél, a »ligur komplexum« exponense, hatalmas »izgalmi értékkel«, legfőbb eszköze az »összefüggések áttörésének«, amely után kezdetét veszi az öngyulladás; »halálos jeladás«, amelyre özönleni kezdenek a távoli birodalmak, hogy betagozódjanak ama »sápadt hyperémia« rendjébe. Phaiákok, megalitok, lernai területek – nevek, nevek, nem egyet magam képeztem, de ahogy közelednek, egyre többek lesznek. Astarte, Geta, Hérakleitosz – jegyzetek a könyveimből, de ha közeleg az órájuk, ez az óra az auléták órája az etdőkön át, leleszik szárnyukat, csónakjaikat, fejükről a koronát, mint analémákat, mint a vers elemeit.

Szavak, szavak – főnevek! Csak kitarják szárnyukat, és a röptük évezredekkel ível át. Vegyük a kökörtcsinerdőt, finom, apró növénykéket a törzsek között, vegyünk aztán nárciszokkal tele-szórt rétet, a kelyhek füst- és páragomolyát, olajfa ágai közt nyílik a szél, és márványlépcső fokain kúszik összefonódva ismeretlen távolok felé a beteljesülés – vegyünk olívát vagy theogóniákat –, a röptük évezredekkel ível át. Botanika és geográfia, népek és országok, minden,

a történelem és a rendszerek számára elveszett világ újra virágba szökken ebben az álomban – a szellem minden könnyelműsége, minden bánata, minden reménytelensége kiértzik a fogalom keresztmetszetének rétegeiből.”

A következő mondatokkal zárom aztán ezt az 1923-as gondolatmenetet:

„Alig megmagyarázható hatalma a szónak, oldani és kötni. Idegenszerű hatalma az órának, melyből képződmények törnek elő, a semmi formakövetelő hatalmától úzva. A strófa transzcendens realitása, tele pusztulással és visszatéréssel: az individuális esendősége és a kozmológiai lét, melyeknek antitézise összebékül benne, míg magába fogadja a tengereket és az éj magasát, a teremlést szörnyű álommá lényegtítve át: »Soha és mindig.«”

Nem is akarok többet mondani a szóról. Nem tudom, sikerült-e érzékeltetnem önökkel, hogy valami különleges dolog játszódik le itt. Tudomásul kell vennünk, hogy a szavak rendelkeznek egyfajta látens egzisztenciával, amely varázslatként hat a megfelelő beállítódású emberekre, és arra is képessé teszi őket, hogy továbbadják ezt a varázslatot. Azt hiszem, olyan végső misztérium ez, amelyhez elérkezve örökké éber, agyonanalizált és transzoktól csak alkalmanként áttört tudatunk rádöbben önön határaitra.

Vessünk egy pillantást visszafelé. Az előbbieken három témát mutattam be önöknek a líra területéről, nevezetesen: először is azt, hogyan nem néz ki egy modern vers, másodszer a vers keletkezésének folyamatát, harmadszor a szóról próbáltam beszélni. Sok ehhez hasonló speciális téma akad még területünkön, túlságosan is sok – az egyik legfontosabb volna például a rím. Homérosz, Szapphó, Horatius, Vergilius még nem ismerte, Walther von der Vogelweidénál és a trubadúroknál aztán egyszerre csak itt van. Akit érdekel a rím története, gondolatébresztő anyagot talál róla Curtiusnál, EUROPÄISCHE LITERATUR UND LATEINISCHES MITTELALTER című művében. Goethénél bukkantam az alábbi meglepő megjegyzésre: „*mióta Klopstock megszabadított bennünket a rímtől*” – mi manapság azt mondanánk, hogy a szabad vers, amelyet Klopstock és Hölderlin véstek a tudatunkba, a középszerű tehetségek kezén még elviselhetetlenebb, mint a rím. A rím legalább egyfajta rendező elv és kontroll a versen belül. Hogy Verlaine és Rilke, akik rendszerint éltek a rímmel, még egyszer és egyben utoljára képesek voltak teljes pompáját megmutatni, számomra kézenfekvőnek tűnik; náluk olykor a rím körmönfonsága és szakralitása is érvényre jut. Azóta talán bizonyos mértékű kimerülése tapasztalható a rímnek, az ember túlságosan is jól ismeri az ezer és ezer versből a rímet és a rákövetkező rím választát; egyes szerzők tulajdonnevek és idegen szavak bevonásával igyekeznek felfrissíteni a rímet, de az így sem tudja visszanyerni korábbi rangját. Curtiusból kitűnik, hogy mindez nem először fordul elő az irodalomban; azt mondja például: „*a provanszálók túlerőltették a rímet – a rúka rímek virtuóz hajhászása közben elillan a zeneiség, elvész az értelem*”. A lírai szerző minden bizonnyal olyan princípiumként értékeli a rímet, amely nem ő maga, hanem amelyet a nyelv kínál fel neki, így aztán mindig különösen kritikus szemmel vizsgálja, és nemegyszer tanácstalanul áll előtte. Az említett amerikai kérdőív egyik kérdése is éppen a rímre vonatkozik: szeretném felolvasni az egyik választ:

Egy bizonyos Randall Jarrell azt mondja: „*A rím mint automatikus strukturális segédeszköz bizonyos mértékig vonzó számomra, feltéve, hogy sikerül valóban automatikusan kezelni, a legjobban mégis azt szeretem, ha rendszertelen, eleven és nem hallható.*”

Eddig speciális témánk a líra területéről. Most pedig mindezen dolgok létrehozójának, a lírai énnak kell közvetlenül a szemébe néznünk, en face és éles körülmé-

nyek között. Miféle szerzet a lírikus pszichológiailag, szociológiailag, mint jelenség? Először is az általános felfogással ellentétben nem álmodozó; a többiek nyugodtan álmodozhatnak, a lírikus viszont hasznosítja az álmait, róluk is szavak kell hogy az eszébe jussanak. Alapjában véve nem is szellemi ember, nem esztéta, hiszen csinálja a művészetet, azaz kemény, masszív agyra van szüksége, szemfogakkal rendelkező agyra, amely felőrli az ellenállásokat, a sajátjait is. Kispolgár, megáldva valami különös, félig vulkanizmusból, félig apátiából eredő készlettel. Társadalmi szempontból teljességgel érdektelen – Tasso Ferrarában –, az ilyesminek befellegzett, nincsenek többé se Leonorák, se homlokról homlokra vándorló babérkoszorúk. De nem is eget ostromló után, rendszerint éppenséggel csendes, a bensőjében csendes, hogy is akarhatna egy csapásra mindennek a végére járni, a témákat tovább hordozza magában az ember, éveket, értenie kell a hallgatáshoz. Valéry húsz esztendőn át hallgatott, Rilke tízennégy évig nem írt verset, aztán megjelentek a DUINÓI ELÉGIÁK. Gondoljanak egy zenei párhuzamra: először volt az ÁLMOK című Wesendonk-dal, évek múlva lett csak belőle a TRISTAN második felvonása. És pusztán helyi okokból, mivel épp itt állok önök előtt, és történetesen erről beszélek, felidézem egy személyes emlékemet is, csak hogy érzékeltessem az alkotásfolyamat lassúságát: STATIKUS KÖLTEMÉNYEK című kötetemben van egy vers, amely mindössze két strófából áll, a két strófát azonban húsz esztendő választja el egymástól, az első készen volt, tetszett is, de nem találom hozzá másodikát, míg végül, két évtizednyi kísérletezés, gyakorlás, vizsgálódás és elvetés után sikerült a második, így jött létre az ÉJ HABJA – ilyen sokáig kell az embernek bensőjében hordoznia valamit, ilyen széles ív fog át olykor egy apró verset. Mi tehát a költő? Különc, akinek jó, ha egy szoba jut, aki feladja egzisztenciáját, hogy létezhesen, aki azzal sem törődik, ha a többiek a verset meg nem történt dolgok történetének és a művészetet egoizmusnak bélyegzik. A költő voltaképpen csak jelenség, ha pedig ez a jelenség egyszer meghal, és leveszik a keresztfáról, az ember kénytelen beismerni, hogy ő maga szögezte fel magát a keresztfára – vajon mi kényszerítette rá? Mert valami azért bizonyára mégiscsak kényszerítette.

Hogy egy másik oldalról is bemutassam ezt a típust, szeretnék még a következőkre rámutatni. Gondolják csak meg, micsoda alapvető különbség áll fenn a gondolkodó és a költő, a tudós és a művész között, akiket a nyilvánosság előtt mégis folyton együtt emlegetnek, egy kalap alá vesznek, mintha valami kézenfekvő azonosságról volna itt szó. Pedig távolról sem! A művész teljességgel önmagára van utalva. Egy docens az Európában kétezzer esztendeje használt rézötvezetekkel foglalkozik, rendelkezésére áll egy csomó analízis 1860-tól 1948-ig, szám szerint négyezer-hétszázhuszonkilenc, rendelkezésére áll egy csomó szakirodalom csupa elismert professzor tollából, amelyre nyugodtan hagyatkozhat, összesen mintegy háromezer oldal. A nemzetközi könyvtári szolgálaton keresztül megérdeklődí, mit gondolnak manapság Cambridge-ben a fehérfémekről, a negyedévenként megjelenő nemzetközi egyetemi körözüvényekből megtudhatja, hol és ki foglalkozik más országokban ugyanazzal a témával. Tapasztalatcsere, levelezés – megbizonyosodik, bebiztosítja magát, aztán esetleg lép egy fél lépést előre, dokumentumokkal támasztja alá ezt a fél lépést, soha nincs magára hagyatva, soha nem védtelen. Nem így a művész. A művész egymagában áll, kiszolgáltatva a némaságnak és a nevettségességnek. Egymaga felel magáért. Maga kezdi a dolgait, és maga viszi végbe őket. Egy belső hangot követ, amelyet nem hall senki más. Nem tudja, honnét jön ez a hang,

nem tudja, végül is mit akar mondani. Egyedül dolgozik, a lírikus különösen, mert egy-egy évüzedben mindig csak kevés nagy lírikus él, elosztva a nemzetek között, más-más nyelveken írva verseit, többnyire egymás számára ismeretlenül – ők a „fároszok”, világitótornyok, ahogy a franciák nevezik őket, azok, akik hosszú időre bevilágítják a hatalmas alkotói tengert, maguk azonban sötétben maradnak.

Itt van tehát egy ilyen én, és azt mondja magában: én ma ilyen vagyok. Ez és ez a hangulat uralkodik bennem. Rendelkezésemre áll ez és ez a nyelv, mondjuk, a német nyelv. Ez a nyelv, a maga több évszázados tradíciójával, a lírikus elődök keze nyomát viselő, értelmet és hangulatokat hordozó, furán telített szavaival. De enyémek a szleng fordulatai is, az argó és a tolvajnyelv, amelyeket két világháború sulykolt bele a nyelvi köztudatba, kiegészítve idegen szavakkal, idézetekkel, sportszaggal, antik reminiscenciákkal. Egy én, aki többet tanul az újságokból, mint a filozófiákból, akihez közelebb áll a zsurnalizmus, mint a Biblia, akinek egy színvonalas sláger többet mond az évszázadról, mint egy motetta, aki jobban hisz a dolgoknak egy bizonyos fizikai lefolyásában, mint Nainban vagy Lourdes-ban, aki megtapasztalta, hogy ki mint vetü ágyát, úgy alussza álmát, és senki nem fogja betakarni – ez az én egyfajta csodán dolgozik, egy kis strófán, két pólusnak, az énnel és nyelvi készletének összekapcsolásán, egy ellipszisen dolgozik, amelynek ívei eleinte távolodnak, végül azonban szenttelenül visszahanyatlanak egymásba.

Ám mindez még külsőleges, tovább kell folytatnunk a kérdezősködést. Mi rejlik az egész mögött, miféle valóságok és valóságon túli valóságok bújnak meg ebben a lírai énből? Itt aztán problémákba ütközünk. A lírai én falnak vetett háttal áll: védekezik ez, és agresszió. Védekezik a középszer ellen, amely egyre közelebb nyomul. Maga beteg, mondja a középszer, ez nem egészséges belső élet. Maga *dégénére* – honnan származik maga egyáltalán?

Az elmúlt száz esztendő nagy költői polgári rétegekből származnak, feleli a lírai én, egy sem volt köztük szenvedélybeteg vagy bűnöző hajlamú, egy sem követett el öngyilkosságot, kivéve a francia poète maudit-eket. Amit viszont maguk egészségnek és betegségnek neveznek, nézetem szerint az állatorvosok alkotta zoológiai fogalmakhoz hasonló. A tudatállapotok a legkevésbé sem jutnak bennük kifejezésre. A fáradság különböző fajtáit, a motívátlan hangulatváltozásokat, a napi ingadozásokat, a hirtelen fellépő optikai vágyat a zöld után, a zenei mámort, az álmatlanságot, az undort, az élmelygést, a magasrendű érzéseket és a feldúlttságot – a tudatnak ezeket a kríziseit, a kései negyedkornak ezeket a stigmatizációit, ezt az egész szenvedő bensőségességet képtelenek megragadni.

Rendben van, választja a középszer. Csakhogy amit a maga klikkje művel, az nem más, mint steril cerebralizmus, üres formalizmus, dehumanizáció, ez nem az örök emberi, ezek a központi idegrendszer zavarai. Vissza az erdőgazdálkodáshoz, a földműveléshez! ügyeljen a talajvízre, alakítsa a pisztrángostavak fenekét! Hogy is mondta Ruskin? „Minden művészet a kézi földművelésen alapszik.”

Ami engem illet, mondja a lírai én, ha hetven esztendőt megérek, csakis saját magamra vagyok utalva, a középszertől nem kapok semmit, a vetéshez pedig nem értek; egy nagyvárosban élek, életemem a neonfény, magamhoz vagyok kötve, tehát egy emberhez vagyok kötve, az ő jelenéhez.

Micsoda, kiáltja a középszer, maga nem akar felülemelkedni önmagán? Nem az emberiség számára költ? Hiszen ez a lefelé irányuló emberi transzcendencia, az em-

ber egyetemes képének megcsúfolása! Mit fecseg folyton a szóról, az anyag primátusa ez, a szellemnek az anorganikusba való lefokozása, a negyedkor, az öngyilkos fázis – a magasabb értékek fennmaradása forog itt kockán.

Hagyjuk a magasabb értékeket, feleli a lírai én, maradjunk az empiriánál. Bizonyára hallották már a Moira szót: ez az én részem, a Párka, aki így beszél, íme a te órád, mérd fel határait, vizsgáld meg, mit rejteget, ne csapj át az általánosba, hagyd a varázspraktikákat a magasabb értékek további fennállásával – épp elég magas vagy te magad, hiszen én szólítalak. Ez persze nem jogosít fel arra, hogy más birodalmakba behatolj, sokan vannak a Moirák, és beszélnek másokkal is, kinek-kinek a maga dolga, hogyan értelmezi, amit mondok – de ez a kör adatott neked: keresgélj a szavaidat, dolgozz a morfológiádon, fejezd ki magad. Vállald nyugodtan egy rész-funkció feladatát, azt azonban végezd becsülettel, megsúgom neked, hogy a terjedelmes egyetemesség archaikus álom, nem időszerű manapság.

Ugyan, a maga Moirája! A Nyugat erkölcsi választása előtti figura, mondja a közezszer! Egyáltalán, ezek a Párkák – nagyon kényelmes! Azért hozakodik csak elő az egészszel, mert nem képes már semmire. Nem tud többé mély és igaz képet festeni az emberről azzal az izolált művészetével, maga, aki a szellemnek mindig csak a torzképét, pusztulását mutatja – folytasson szemléletes, a világ egészét átfogó fizionómiai és szimbolikus megismerést.

Nagyszerű, mondja a lírai én, ismerem a maguk felolvasóestjeit – „Ami absztrakt, az embertelen” –, megtermékenyítettek, megtanítottak tisztán látni, ugyanis nem mi semmisítjük meg, nem mi veszélyeztetjük a közezszer, hanem a közezszer veszélyeztet minket, és velünk azt, amit fenn akar tartani. Minket, végső maradékait annak az embernek, aki még hisz az abszolútumban, és benne él. Ezt akarják elvenni tőlünk a közezszer analitikusai. Az ő szemükben csak betegség vagyunk, a melankólia és a skizofrénia kórképét használják fel arra, hogy eltüntessenek, kívül állunk a föld és a halottak kultuszán, mi vagyunk az altest nélküli hölgy az októberi ünnepen, torzpofák vagyunk, lecsúszott gyanús egzisztenciák, a közezszer semmi-féle hitelrontástól nem riad vissza, hogy lejárasson bennünket.

Vessünk hát most egy pillantást erre a közezszerre, vegyük szemügyre engedelmükkel ezt a közezszer, amely mindent olyan sokkal jobban tud, mindent, ami elmúlt, és mindent, ami lesz, ezt az úgynevezett organikus, természetes, földközeli közezszer, ezt a gyönyörű istenadta közezszer, időzzünk el nála egy kicsit, ez a közezszer a Nyugat, és a Nyugat nem akar többé védekezni, rettegni akar, elvetve lenni. Reggelire némi Midgard-kígyó, este pedig egy szelet Ókeanosz, a határtalan. Nem félni, ez már önmagában véve vallástalan és antihumánus. És ettől a félelemtől úzve vágtatnak keresztül az időn, valamennyiünket magukkal ragadva az iszonyú sietségben: kezdődik a békatesztel, nyolc nap múlva már tudni akarják, terhesek-e, a második hónapban pedig a Galli-Maimoni-féle előzetes diagnózis, hogy fiú-e vagy lány. A színházban önnön elkábításukra olyan darabokat akarnak látni, amelyek első jelenetében belép egy vendég, és egy fiatal lányt megpillantva *visszahököl*, a másodikban az asztalnál ülők közül valakinek a fejére kell hogy essen a sült, mert az inas megbotlik – ez az ő megváltó humoruk, földközelen. Otthon aztán újra eszükbe jut az elvetettségük, és nyugtatónak bevesznek egy Phanodormot. Ez a közezszer akarja előírni önöknek, mit szabad írniuk és gondolniuk, milyen szempontok szerint szabad írniuk és gondolkodniuk, sőt még segíteni is akar benne, ellátja önöket pszichoterápiával és pszichoszomatikával, amelyek majd használhatóvá teszik, sza-

nálják önöket, összhangba hozzák önöket a kül-, a fel- és az alvilággal; előrukkol az asszociációs kísérleteivel, a meditációs eljárásaival, az egyéni terápiaival, leépíti a komplexusait, és felkínálja helyettük a neurotikus személyiség alkatilag kifogástalan újraépítését, ha pedig a betegbiztosítók költségére mindezt béketűrően elviselték, akkor esetleg ismét használhatónak találtnak majd, mondjuk negyven napig a textiliparban. Ez tehát a középszer, okságanalitikus vagy finálszintetikus – nem, ettől a középszertől nem fogadok el kioktatást, az én középpontom intakt. Ugyanis vagy megvan az emberben a középpont, ma ugyanúgy, mint bármikor volt; vagy ma is mély az ember, vagy nem volt az soha. Vagy az átváltozás és alkalmanként a pusztulás képessége uralkodik benne, vagy egyáltalán nem uralkodik benne semmi. Vagy kirovatott rá valami, amit mindenáron és bármely veszéllyel dacolva kifejezésre kell juttatnia, vagy nem rovatott ki rá semmi. A mértékek, amelyek egyetlen kultúrkör ezer esztendejét uralják, még nem azonosak a teljes antropológiai törvény maximáival: tágasabb és több is az náluk. Ez a törvény uralta a többi kultúrkört, az antihumánusakat, a monoteizmus előttiéket, az egyiptomit, a minoszit, a chimukét, és e törvény jegyében keletkeznek, e törvény jegyében állnak majd az új, a technikai, a robot- és radarkultúrák. Egyébként a középszernek ez a félelme meglehetősen furcsa félelem, nemrég olvastam az egyik népszerű napilapban egy vastagon bekeretezett hirdetést: **Legyőzhető FÉLELMÉT AZ ÉLETTŐL** dr. Schieffer életelixírjével. Egy üveg 3,50 DM.

A lírai én így folytatja: paradoxnak látom a helyzetet! A középszer a tudományban mindent eltűr, a művészetben semmit. Elviseli a kibernetikát, az új teremtéstudományt, amely megteremti a robotot. Elgondolkodtak-e már azon, hogy amit az emberiség manapság még gondol, amit gondolkodásnak nevez, azt már a gépek is képesek elgondolni, sőt a gépek túl is tesznek az emberen, a szelepeik precízebbek, a biztosítóik megbízhatóbbak, mint a mi lestrapált roncs testünkben, hangokká alakítják át a betűket, és nyolc órán át képesek tárolni valamit az emlékezetükben, a beteg részeket egyszerűen kimetszik és újakkal helyettesítik – szóval a gondolatiság átköltözik a robotokba – ami pedig megmarad, azzal vajon mi lesz? Mondhatjuk persze, hogy amit az emberiség az elmúlt évszázadokban gondolkodásnak nevezett, az nem is gondolkodás volt, hanem valami egészen más – most mindenesetre a kibernetika veszi kézbe a dolgot, és azt állítja, hogy szerkesztéssel, technikai eszközökkel vissza tudja adni az ember egykori animizmusát, mágikus képességeit, természetlátását, elveszett érzékeit – a robotok körül pedig ott ugrándoznak a triploid nyulak, hatvanhat kromoszómával, ezek még terméketlenek ugyan, de nyolcvannyal kromoszómával már menni fog a dolog – Goesta Haegquist és dr. A. Bane megnyitja Stockholmban az új szezon: óriási termet, félelmetes méretű tagok, titáni genitáliák – új állatvilág van kialakulóban – a festők pedig kenegessék tovább a Madonna-képek szentarányát, a költők folytassák csak Paul Gerhardt pünkösdi áhítatával – nem, ez szerintem képtelenség!

De mi köze mindennek a lírához, fogják mondani. Nagyon is sok, máshoz sincs közel. A lírikus soha nem tudhat eleget, soha nem dolgozhat eleget, mindenhez kellő közelségben kell lennie, tájékozódnia kell, hol tart a világ, miféle óra köszönt ma délben a földre. Középről kell megküzdeni a bikával, mondják a nagy matadorok, akkor talán kivívható a győzelem. A versben semmi nem lehet véletlenszerű. Amint Valéry Moltkéről írt: „*e hideg, szenttelen hős igazi ellensége a véletlen*”, a költőre is áll, szigetelnie kell versét a betörések, a zavarforrások ellen, nyelvig szigetelni, és neki

magának kell megüszítania frontjait. Szimatának kell lennie – zsenim a szimatomban rejlik, mondta Nietzsche –, szimata kell legyen minden start- és váltóhelyen, az intellektuálison, ott, ahol a materiális dialektika elválik az ideális dialektikától, miközben mint két tengeri szörny, szellemet és mérget, könyveket és sztrájkokat okádnak egymásra – és ott, ahol Schiaparelli legfrissebb kreációja trendváltást indít el a divatban a hamuszürke vászonból és ananászszárga organdiból készült modellel. Mindebből színek lesznek, már nem is mérhető árnyalatok, valőrök – mindebből lesz a vers.

Mindebből lesz a vers, vers, amely talán magába gyűjti e tépett órák valamelyikét: az abszolút vers, a hit és remény nélküli vers, a senkihez sem szóló vers, a varázslatosan egymás mellé helyezett szavakból álló vers. És szeretném még egyszer leszögezni, hogy aki e megfogalmazás mögött is csupán nihilizmust és féktelenséget keres, az elfelejtü, hogy a bűvölet és a szó mögött is épp elég homály, a létezésnek épp elég mélysége rejlik még ahhoz, hogy kielégítse a legelmélyültebb elmét is, hogy minden bűverővel bíró formában épp elég szubsztanciája él a szenvedélynek, a természetnek és a tragikus tapasztalásnak. Mindez persze mégiscsak döntés kérdése; az ember elhagyja a vallást, elhagyja a közösséget, és beláthatatlan területekre lép. De mi értelme az örökös és egyre elviselhetetlenebb fecsegésnek, mi értelme szakadatlanul mélyreható krízist és kultúrkör-katasztrófát emlegetni, ha közben az ember mégsem hajlandó tudomásul venni, hogy miről is van szó, és ha képtelen dönteni?

De hát a döntést önöknek kell meghozniok! Ha egy faj nem felel meg a maga törvényének, a maga belső rendjének, elveszítü formai feszültségét és lehanyatlik. A mi rendünk a szellem, törvénye a kifejezés, a formálás, a stílus. Minden egyéb: pusztulás. Akár absztrakt, akár atonális, akár szürrealista – a forma törvénye, a kifejezés, az alkotás anankéja az, ami ránk méretett. Ez nem a lírai én magánvéleménye, né tán hobbija, ezt mondták mindazok, akik ezen a területen tevékenykedtek – „*egy szó többet nyom a latban, mint egy győzelem!*”. Ez a hit és remény nélküli vers, ez a senkihez sem szóló vers is transzcendens, hogy egy francia gondolkodó szavait idézzem: „*részvétel az emberre rábizott, de őt meghaladó keletkezésben*”.

Tudom, hogy a modern lírikusok soraiból is hallani olyan hangokat, amelyek visszafordulásra szólítanak. Eliot a *Merkurban* megjelent tanulmányában azt az álláspontot képviseli, hogy véget kell vetni ennek az irányzatnak, ugyanis az öntudat kiterjesztése, a nyelvről való tudás e minden elképzelést felülmúló gyarapítása, a nyelvvel kapcsolatos erőfeszítések fokozása, mindez túlhajtott – Eliot azonban támadja a televíziót is, és szeretné az elterjedését meggátolni. Azt hiszem, egyik esetben sincs igaza. Azt hiszem, mindkét esetben alapvetően téved. Az én véleményem az, hogy a szóban forgó jelenségek visszafordíthatatlanok, és inkább egy fejlődés kezdetét jelzik. Ezért, ha megengedik, teszek még egy rövid kitérőt egy egészen más területre; ez új megvilágításba fogja helyezni tézisünket. A genetikáról van szó, az ember származásának tudományáról. Való igaz: gyakorta változó elméleteit az ember minémiségéről és eredetéről, a fossziliákat és a közbülső fokozatok leleteit illető túlságosan is variábilis és bizonytalan értelmezéseit ajánlatos némi kétellyel kezelni, pillanatnyi álláspontja azonban mégiscsak az, hogy az ember nem származik, hanem kezdettől fogva volt, és új helyzetet jelent a teremtésben. E helyzet lényege a tudat és a szellem. Gehlen, Portmann és Carrel munkái ezt a gondolatot rendszerezik. Az ember, mondja Gehlen, a még nem véglegesen kialakult állat, nyitott az új benyo-

másokra, fejlődőképes, faji jellege még csak most van kiteljesedőben. Testi felépítése lényegében készen áll, és most kezdenek szerteágazni az immateriális dolgok, amelyek továbböröklődnek és megőrződnek. A keletkezés plaszticitása új dimenziót hódít meg, a szellem emancipációja újonnan kitáruló terek felé tapogatózik. Témánk szempontjából mindez azt jelenti, hogy szó sincs a középszer megsemmisüléséről, a középszer kimeríthetetlen, és mindeddig csak jelzésszerűen mutatkozott meg a magaskultúrákban. Egyre nyilvánvalóbb azonban, hogy mozgásiránya a tudat és a szellem feszültségi szférái felé mutat; nem az ösztön, nem az érzelmi melegség, nem az ápolat, bensőséges botanikai-zoológiai idill, hanem a kielezett fogalmak láncolata, az animálisnak intellektuális konstrukciókká történő átlényegítése, a belső miszticizmus üszta, földközeli formákba való terelése felé – egy tudatot és kifejezést akaró, tudattá és kifejezéssé váló világ, egyszóval: az absztrakció felé. A jövőbe persze nem láthatunk. Az ember azonban előreláthatólag nem a mai kultúrmelankolikusok elképzelései szerint végzi majd, ha alkatának megfelelően viselkedik; akkor ugyanis alkotó törvényszerűségeket fog követni, amelyek magasabb rendűek az atombombánál és az uránérc-tömböknél. E gondolatmenet szerint a nyugati emberre sem a megsemmisülés vár, a nyugati ember eleget szenvedett, a nyugati ember stabil, részleges pusztulásából pedig mindeddig nem sejtett formateremtő erők eredhetnének. A lírai én nem azért szegődik e teória hívéül, mintha megerősítésre volna szüksége, hanem egyedül azért, mert inspirálónak találja. Megfelel szubsztanciáinak, pillanatnyi Moira-szubsztanciáinak, márpedig a lírai ént ezek vezérlik, hisz számára nincs többé se Mekka, se Getsemáne, és az Angkor Vat-beli khmer templom relíeje is kívül esik a körein; egyetlen útja van csupán, egyre följebb és följebb a látszat Olümposzára – mindenütt, ahol emberek élnek, otthonra lelnek az istenek is.

Még néhány búcsúsugara a lírai éneknek, aztán készen vagyunk vele. Az egyik vezérsugár a korszakváltásra irányul – ma már a korszakváltásokban való gondolkodás is szellemtudományi klisé. Ne mondja azt, hogy apokaliptikus, olvassuk A HÁROM ÖREGEMBER-ben, egy szót se apokaliptikusságról, „*a tenger héléfjű és a föld mélyének kétszarvú fenevadja mindig is jelen volt*”. Az abszolút versnek semmi szüksége a korszakváltásra, mert, ahogy azt a modern fizika formulái is jó ideje teszik, idő nélkül is képes operálni. Ugyanakkor persze azon a véleményen van, hogy a planetárikus látszategység, amelyet a technika bocsát a földre, híján van minden egzisztenciális jelentőségnek. Technika mindig is létezett, épp csak a legtöbben nem tanultak eleget ahhoz, hogy tudjanak róla. Végül is már Caesar hat nap alatt kényelmesen megtette az utat Rómától Kölnig a háló-gyaloghintóján, és a kétezer esztendeje épült corunai világítótorony mind a mai napig küldözgeti fényjeleit a Vizcayai-öböl felett. Ha a császárkori Róma lakói kinyitották a csapot, a negyven kilométerre fekvő Ligur-tenger vize csorgott a fürdőmedencéikbe – eddig mi még ma sem jutottunk el. Az első fatörzsből vajt csónak, amellyel valaki száraz lábbal át tudott kelni egy folyón, sokkal nagyobb szenzáció volt a kultúrában és az emberiség történetében, mint az összes tengeralattjáró együttvéve, és az a pillanat, amikor egy fűvócsóból kirepített nyílvesző először ölt meg egy állatot, amelyet ilyenformán nem kellett többé kézzel megfogni és leteríteni, valószínűleg gyorsabb korszakváltást eredményezett, mint az izotópok. Ezért aztán nem hiszi azt sem, hogy a mi mai életérzésünk univerzálisabb, mint a Nagy Sándor korabeli városokban, amikor a görög birodalom Athéntól Indiáig terjedt, vagy a genovaiak és spanyolok hajóin, amelyek elsőként szeltek át az Atlanti-óceánt.

És van a lírai énnak néha még egy teljesen extravagáns benyomása, amelyről szinte saját magának is óvakodik számot adni. Olykor nem tud szabadulni ettől a benyomástól; úgy tűnik neki, mintha alapjában véve a mai filozófusok is költeni szeretnének. Ők is érzik, hogy a diszkurzív rendszeres gondolkodás ideje egyelőre lejárt, a tudat pillanatnyilag csak olyasvalamit visel el, ami töredékekben gondolkodik, egy ötszáz oldalas fejtegetés az igazságról, legyenek benne bár elszórtan a legtalálóbbról mondatok, nem ér fel egy háromstrófás verssel – a filozófusok érzik ezt a csendes földrengést, csakhogy a szóhoz való viszonyuk problematikus, vagy nem is volt eleven soha, azért is lettek filozófusok, alapjában véve azonban költeni szeretnének – minden és mindenki költeni szeretne.

Minden és mindenki a modern verset szeretné megírni, amelynek monologikus jellege kétségbevonhatatlan. A monologikus műalkotást, mert az elhatárolja magát attól a már-már ontológiai ürességtől, amely ott rejtőzik minden társalgás mögött, felvetve a kérdést, vajon beszélhetünk-e még egyáltalán metafizikai értelemben a nyelv dialogikus természetéről. Képes-e még egyáltalán a nyelv kapcsolatot teremteni, lehetővé teszi-e még a meghaladást, az átváltozást, vagy immár üzleti tárgyalások anyaga csupán, egyébiránt pedig egy tragikus hanyatlás szimbóluma? Beszélgetések, viták – nem egyéb az egész, mint fecsegés a kényelmes karosszékben, magánérdekű izgalmi állapotok érdemtelen előtérbe állítása, miközben nyugtalanul ott rejtőzik a mélyben a másik, akitől vagyunk, akit mégsem láthatunk soha. Az egész emberiség az önmagunkkal való találkozásokból él. De ugyan ki találkozik önmagával? Csak kevesen, és akkor is egyedül.

Ezzel előadásom végére értem. Attól tartok, nem tudtam túl sok újat mondani önöknek. Egy olyan fakultás előtt, ahol – mint a tanrendben láttam – külön előadás-sorozatok tárgyalják a német líra történetét Klopstocktól Weinheberig, ezenkívül a verselemzés és a kifejezésformálás problémáit, ahol gyakorlatok keretében foglalkoznak a modern versek előadásával, szóval egy olyan fakultás előtt, amely ennyire up to date a lírát illetően, semmi érdekeset nem tudok mondani. Legföljebb egy megjegyzést tehetnék még, amelyre nem vagyok ugyan illetékes, amelyet azonban a teljesség kedvéért mégsem szeretnék magamba fojtani, azt tudnillik, hogy személy szerint nem tartom előadhatónak a modern verset, sem a vers, sem pedig a hallgató érdekében. Az olvasott vers sokkal inkább eléri célját. A befogadó kezdettől fogva másként viszonyul a vershez, ha látja, milyen hosszú, és hogy vannak felépítve a versszakok. Amikor évekkkel ezelőtt egy alkalommal verseket olvastam fel az egykori Porosz Művészeti Akadémián, amelynek tagja vagyok, minden soron következő darab előtt elmondtam: most egy, teszem azt, négy, egyenként nyolc-nyolc soros strófából álló vers következik – az optikai kép véleményem szerint támogatja a befogadóképességet. A modern vers megköveteli a papírra való nyomtatást, és megköveteli az olvasást, megköveteli a fekete betűket, plasztikusabb lesz, ha láthatóvá válik külső struktúrája, és bensőségesebb, ha valaki némán fölé hajol. És alighanem szükség is van erre a fölé hajlásra. Szeretnék ezzel kapcsolatban egy francia esszéistát idézni, aki nemrég tett közzé egy dolgozatot a modern francia líráról. Azt mondja: nem tudom ezeket a szerzőket a maguk összességében más kifejezéssel jellemezni, mint azzal, hogy egytől egyig nehéz költők.

Az előbbieken talán túlságosan racionálisan, túlságosan világosan nyilatkoztam bizonyos összefüggésekről, alkalmasint túlságosan keményen is. Nem véletlenül. Azt hiszem ugyanis, nincs még egy terület, amelyen annyi félreértés uralkodnék, mint

a lírával kapcsolatban. Alkalmam volt megfigyelni, amint okos emberek, jelentős kritikusok egyik tárcájukban értő és tanulságos méltatást szenteltek egy tényleg nagy lírikusnak, a következő tárcájukban pedig egy még csak középszerűnek sem nevezhető epigont tüntettek ki ugyanolyan készséges figyelemmel. Olyan ez, mint-ha valaki a Ming-dinasztiából származó porcelánt nem tudná megkülönböztetni a törhetetlen edénytől, amelyet mostanság a sokgyermekes háztartásokban használnak. E jelenség oka nem külsőleges szempontokban rejlik, hanem a belső mértékek hiányában. Az ilyen kritikus még mindig annak az elképzelésnek a foglya, hogy a vers érzelmekről szól, és arra való, hogy melegséget árásson – mintha a gondolat nem volna érzelem, mintha a forma nem maga volna a melegség. Az ilyen kritikus a maga egy- és kétértelműsködésével a tiszta vers rovására túlságosan mélyen benne gyökerezik még a régi emberben. Egy új vers a szerző számára minden egyes alkalommal azt jelenti, hogy meg kell szelídítenie egy oroszánt, a kritikus számára pedig azt, hogy egy oroszánnal kell szembenéznie, holott alkalmasint szívesebben találkozna egy számmal. Csakhogy a kritikus megkeresheti a kibúvókat, elismerem, a vers olyan komplex képződmény, amelyet valamennyi láncreakciójával együtt át-látni valóban igen nehéz.

De a szavaim talán még egy másik irányban is túlságosan keményen és abszolutisztikusan csengtek. Tegyük fel, hogy ül itt valamelyik padban egy fiatalember, aki versírásra adta a fejét, és akinek lírai tavaszéjszakáját szavaim nyomán most belepte a dér. Szeretném neki megmondani, hogy nem ez volt a szándékom. Csak kevesen vannak, akik mindjárt érett alkotásokkal kezdik; vigasztalásképpen és búcsúzóul hadd mondjak el neki egy személyes anekdotát. Tizennyolc esztendő voltam, amikor megkezdtem a tanulmányaimat itt Marburgban. Századunk első évüzedében volt ez. Filológiát hallgattam akkoriban, és Ernst Elster professzorhoz, az első nagy Heine-kiadás gondozójához jártam egy kollégiumra, a címe az volt: POÉTIKA ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI MÓDSZERTAN. Elster professzor gondolatébresztő és akkori mércével mérve minden bizonnyal modern kollégiumot tartott. Ma már persze az irodalomtudomány módszerei jóval kifinomultabbak, mi több, rendkívül kifinomultak, különösen ami a prózát illeti, a stíluselemzés és a nyelvi exegézis irányában; ha aztán ráadásul személyesen is érintük az embert, mint engem épp mostanában egy bonni disszertáció révén, amely a korai prózát elemzi, akkor olyan az egész, mint valami vivizsekcio. Szóval Elstert hallgattam, meg Wrede professzornál középkori lírát, és hallgattam persze másokat is, úgyhogy ezzel a mai előadással szerettem volna leróni hálámat az Alma mater Philippinán eltöltött, számomra alapvető jelentőségű két szemeszterért. De térjünk vissza a padban szorongó fiatalemberhez! Itt voltam tehát, a Wilhelmstrasse 10-ben laktam, Berlin-Lichtenfeldben pedig volt egy *Romanzeitung* című folyóirat. Volt ennek a folyóiratnak egy rovata, amelyben névtelenül beküldött verseket recenzáltak. Elküldtem hát egypár verset, és heteken át remegve vártam az ítéletet. Az ítélet meg is született, és így hangzott: „G. B. – érzülete nyájas, kifejezésmódja erőtlén. Küldjön alkalomadtán megint.” Hosszú idő eltelt azóta, és amint látják, néhány évüzedes munka után mégiscsak az úgynevezett kifejező költők közé számítok, míg ellenben érzületemet mostanában többnyire kevésbé nyájasnak szokták minősíteni. Egy tehetség munkával kiművelheti magát, és egy tehetség elkallódhat. Amint tanulságképpen kínálhatok: későn érkezni, későn magunkhoz, későn a hírnévbe, későn a fesztüvölokra. Szóval írjon csak ön is nyugodtan tovább, ha úgy gondolja, hogy meg kell járnia a járatlan utat ahhoz a hat

vershez, amelyekről beszéltem. Vegye fel a lándzsát ott, ahol mi elejtettük, hogy ezzel a flaubert-i képpel éljek. Külső kudarcok és belső vívódások várnak önre, napok, amelyeken alig ismer magára, éjszakák, amelyeken nem tudja, hogyan tovább. De járja végig az utat, és fogadjon el búcsúzóul és bátorításképpen, mindazokkal együtt, akik voltak olyan kedvesek és végighallgattak, fogadjon el egy nagyszerű hegeli mondást, egy igazi nyugati mondást, amely már száz esztendővel ezelőtt, amikor elhangzott, magában foglalta századközépi sorsunk minden komplikációját. Így hangzik: „Nem a haláltól rettegő, nem a pusztulástól tisztos távolságban megmaradó, hanem a halált elviselő, a magát a pusztulás közepette megtartó élet a szellem élete.”

1951

CSILLAGCSAPDA A HÁLÓ

Halasi Zoltán fordítása

Csillagcsapda a háló,
húzza a végtelen ár,
a tengermélyi homályból
pásztorok éneke száll,
élsz: tudod, mire szántan,
a hívás szól neked is,
indulj a követ nyomában,
ki a hallgató éjbe levisz.

Indulj: mítoszoktól menten
és szavaktól üresen,
nem vár rád hadi rendben
több istenség odalenn,
sem szentélyfal, írás, ábra,
sem eufráteszi trón –
önts bort valódi hazádba,
sötétet, műrmidón.

S a létből bármi ha jönne,
kín tüze, könnypatak,
éji borodba vegyülve
mindből virág fakad;
csak rémlik a part, a világot
néma eón sodorja tovább –
add át a követnek az álmot,
az isteneket s koronád.

PRIMÉR NAPOK

Rónay György fordítása

Primér napok, ősz, milyen messzi napban,
mily tengerkéken, tenger hűvösén
támadt e visszasütő, változatlan,
régi dolgokat érző tiszta fény,
a távlatok torlódnak, népek árja,
egy kürt rivall, a nád rá felsuhog,
a bozót dala ez, honnét a gyáva,
halandó emberiség megfutott.

Primér napok, ősz, álmodnak a tájak,
gyermeknek régen oly kedves idők,
Ruth napjai, mikor böngészve járnak
a tarlók során a kalászszedők,
ó, most valami tétován dereng föl,
ó, most valami mélyen megkisért,
egy kék zsalu kinyúlhat már a kertből
fölsejlo őszirózsailatért.

Talán csak puszta átmenet, talán vég,
tán istenek, tán tengeráradás,
rózsát és szőlőfürtöt hord az ágyék,
árnyvisszatérés, ősi változás.
Primér napok, ősz, hallgatnak a tájak,
fényben, amely régi dolgokra vágy,
mely gyümölcsöt ejt, nőtetü az árnyat,
s mindent elvesz és halkán ad tovább.

ÉJ HABJA

Rónay György fordítása

Éj habja – könnyedén csikóca, delfin
közt Hüakinthosz terhe ring tovább,
befonja a leánder és travertin
az üres isztriai palotát.

Éj habja – víz két kagylót, összeforrtan,
a hullámverés a sziklák között,
aztán bíbor és diadém kilobban,
s a fehér gyöngy újra visszagörög.

NAP, MELY A NYÁR UTÓJA

Márton László fordítása

Nap, mely a nyár utója,
szív, ha zászlója vész:
a lángok mind kiszórva,
játék s hullámverés.

A képek eltünőbbek,
idéből hull ki mind,
van víz, hol tükröződnek,
de messziről tekint.

Megharcoltál csatákat,
rohanásuk nem csitul,
ám a szakasz, a század,
a sereg elvonul.

Íjlesztők és rózsák,
messze lángok s nyilak:
visszanemhozhatóság:
zászlók lehullanak.

ELVESZETT ÉN

Márton László fordítása

Sztratoszféráktól szélölt, elveszett Én,
gammásugárbarány, ionáldozat –
részecske és mező és Végtelen-rém,
alatta notre-dame-i boltozat.

A nap: reggel és éj nélkül perog le,
 az év: se hó, se gyümölcs, múlás-telés,
 mely a végtelent vemhezi fenyegetve –
 a világ mint szökés.

Hol végződöl, hol vagy, hová szögelned
 szféráid szélét? – veszteség, nyereség –:
 bestiák játéka: öröklét,
 ketrecük menedék.

Bestia néz: csillagot néz pacalnak,
 dzsungelhalál: teremtés, lét oka –
 Isszosz, népek csatái hullnak
 bestiagaratba, oda.

Szétgondolt világ. És tér és idő és
 mit az ember szőtt és koholt,
 csupán végtelenségbe-dőlés –,
 mítosz: hazug mivolt.

Honnét, hová – nincs reggel, nincsen éjféli,
 nincs rekviem, nincs evoé,
 jelszó kell, mellyel együtt élnél,
 csakhogyan kié?

Jaj, volt, hogy egy közép felé hajoltak,
 Istent gondolták a gondolkodók,
 pásztorokban s Bárányban szétoszoltak
 a Kehelyből vérrel tisztálkodók,

s hogy mind az egyetlen Sebből erednek –,
 s megtörték a mindenki kenyerét –:
 kényszerű, messzi, teljesült óra: benned
 az elveszett Én is meglelte helyét.

IS – IS

Kurdi Imre fordítása

Nálunk a szülői házban nem lógtak Gainsborough-k
Chopint sem játszott senki
merőben műzsaiatlan gondolati lét
apám volt ugyan színházban egyszer
a század elején
Wildenbruch, „Búbospacsirta”
ennek morzsáin éltünk
ez volt minden.

De rég vége már
szürke szív, szürke haj
a kert lengyel tulajdonban
a sírok is – is
de mind szláv,
Odera–Neisse-vonal
a koporsók tartalmára nézvést teljesen mellékes
a gyermekek gondolnak rájuk
szintűgy a hitvesek még egy ideig
is – is
mígnem tovább kell állniuk
Szela, zsoltár vége.

Egy nagyvárosi éjjelen ma még
kávéházterasz
nyári csillagok,
a szomszéd asztal felől
frankfurti szállodaminőségek
egy-egy összevetés,
a hölgyek kielégületlenek
ha vágyaiknak súlya volna
nyomna mindegyik vagy százötven kilót.

De micsoda fluiduml Forró éjszaka
à la utazási prospektus és
a ladyk kilépnek képeikből:
bomba nők
hosszúcombúak, vízesés a magasból
odaadásuk mértékére még csak gondolni sem
szabad.

A házaspárok viszont kiábrándítóak,
 nem érnek semmit, labdák vágódnak a hálóba,
 a férfi dohányzik, a nő a gyűrűket forgatja az ujjain,
 bizony elgondolkodtató
 a házasság és a férfiúi alkotóerő viszonya
 bénultság vagy túlhajtottság.

Kérdések, kérdések! Emlékek egy nyáréjszakán
 felvillanók, elmosódottak,
 nálunk a szülői házban nem lógtak Gainsborough-k
 alámerült már minden
 is – is az egész
 Szela, zsoltár vége.

GYÁSZ NEM LEHET

Kurdi Imre fordítása

Abban a kicsiny ágyban, majdnem gyermekágy, abban halt meg Droste
 (megtekinthető meersburgi múzeumában),
 ezen a pamlagon Hölderlin a toronyban egy asztalosnál,
 Rilke, George bizonyára svájci kórházi ágyakon,
 Weimarban Nietzsche, hatalmas fekete szeme
 a fehér párna fölött
 az utolsó rebbenésig –
 most minden ócskaság vagy már nincs is,
 megfoghatatlan, létefosztott,
 fájdalommentes felbomlásban örökre.

Csírát hordjuk minden isteneknek,
 halálnak és örömnak génjeit,
 ki választotta szét: a szót s a dolgokat,
 és ki keverte el: a kint s helyét,
 hol véget ér: fát a könnypatakokkal –
 rövid órákra ócska menhelyet.

Gyász nem lehet. Túl messzi, távoli már,
elérhetetlen az ágy s a könnyek,
se igen, se nem,
születés és testi fájdalom és hit,
örvénylés, névtelen, suhanás,
valami földöntúli álom rezdülése
mozdított ágyat s könnyeket –
aludj!

Karol Sauerland

SZELLEM ÉS HATALOM ÖSSZEEGYEZTETHETETLENSÉGE

A benni modell 1934 után

Kurdi Imre fordítása

Hogy megtudja, mi is az a történelem, Benn felüt „egy régi iskolakönyvet, az úgynevezett kis Ploetz: KIVONAT AZ ÓKORI, KÖZÉPKORI ÉS ÚJKORI TÖRTÉNELEMBŐL, Berlin, 1891, A. G. Ploetz Kiadó Rt.”, mégpedig a 337. oldalt, amely az 1805-ös esztendőről szól.

„Itt az alábbiak találhatók: egy győztes tengeri csata, két fegyverszünet, három szövetség, két koalíció, valaki vonul, valaki szövetkezik, valaki egyesíti seregeit, valaki megerősít valamit, valaki előrenyomul, valaki bevesz, valaki visszavonul, valaki meghódít egy tábor, valaki lemond, valaki megkap valamit, valaki dicsőségesen megnyit valamit, valaki hadifogságba esik, valaki kártalanít valakit, valaki fenyeget valakit, valaki a Rajna felé vonul, valaki ansbachi területen keresztül, valaki Bécs felé, valakit visszavernek, valakit kivégeznek, valaki öngyilkos lesz – mindez egyetlenegy oldalon, kétségkívül örültek körtörténete az egész.

369. oldal, az 1849-es esztendő: valakit leváltanak, valakiből helytartó lesz, valakit kineveznek vezérré, valaki nagy pompával bevonul, valaki megállapodik valamiben, néhányan közös megállapításra jutnak, valaki áthág valamit, valaki lelesz valamit, valaki elhatároz valamit, valaki kiro valamit, valaki hatályon kívül helyez valamit, valaki megoszi, valaki egyesít, valaki nyílt levelet intéz, valaki kimond valamit, valaki segísége siet, valaki előrenyomul, valaki egyoldaltian rendelkezik, valaki követel valamit, valaki felhág valahova, ebben az évben egyébként is igen sok mindent hágnak át – mindent összegezve van ezen az oldalon három fegyverszünet, egy intervenció, két bekebelezés, három felkelés, két bukás, két leverés, három kikényszerítés – nem képzelhető olyan állalfaj, amelynek körében ennyi összevisszaság és értelmellenség előfordulhatna, az a faj rég kihalt volna már a faunából. Csakhogy a Ploetz négyszáz oldalas. Minden egyes oldalon ugyanazok az igék és főnevek – Menestől Wilhelmig,

Memphistól Versailles-ig. Ennek ellenére valószínű, hogy a cselekvő személyek mindegyike történelmileg egyszereznek képzelte magát."

A történelem értelmetlen események halmaza, amelyek ráadásul, mint Benn másutt kifejté, számtalan halálos áldozatot követelnek. A WEINHAUS WOLF című prózai munkájában például a következőket írja:

„Aki felül a tigris hátára, nem tud leszállni. Kínai közmondás. A cselekvésre alkalmazva: a cselekvés történelmet eredményez. A cselekvés kapitalizmus, hadüpar, Malplaquet – Borogyino – Port Arthur –: százötvenezer halott, kétszázezer halott – a történelemben többé senki nem láthat egyebet, mint tömeggyilkosságok indoklását: rablás és álszellemítés –: ez a hatalom mechanizmusa."

Mindebből semmit nem őriz meg az emlékezet, csak a háború vámszedői örvendeznek még évek múlva is az okozott károkon, például az erkölcsi parancsok fellazulásán.

Benn a hatalomban önmagában véve nem lát semmi démonikusot, a hitleri faszizmusban sem. Expressis verbis kimondja ezt, amikor 1937 februárjában Klaus Mann MEPHISTÓ-ját olvassa. A könyv szerinte teljesen elhibázottan szülizálja a nemzetiszocialista állapotokat. Épp a „*s p e c i f i k u s a t*” nem képes megmutatni. *„Ami specifikus: a derekasság, a kultúra gyűlölete, a felfújó közepszer, a gyűlölet mindennel szemben, amá m á s.”* Benn 1941-ben még világosabban felismeri a hatalmi rendszer kimondottnan banális alapjait.

„Az utóbbi időben egyre mélyebben megértem győzelmeink titkát – győzelmek: a pusztítás mint mérték és a hullák száma mint siker. Nem annyira öldöklési vágy áll az egész mögött, mint inkább végtelen kényelemszeretet és ostobaság. Ráadásul aligha van még egy nép a földkerekségen, amelyre a család és mindaz, ami hozzá tartozik, olyan nyomorúságos és szánalmas hatással lenne, amelyet olyan szerénnyé és igénytelenné tudna tenni, egyszóval annyira demoralizálna, mint a németeket. A családra való hivatkozás igazol minden gyűvaságot, minden félreállást, minden intellektuális elkorcsosulást.”

Benn ezzel olyan megfigyeléseket előlegez, amelyeket néhány évvel később Hannah Arendt fogalmazou meg SZERVEZETT BŰNÖSSÉG című esszéjében:

„Azt hiszem, Péguy volt az, aki a családapának a »grand aventurier du 20e siècle« elnevezést adta; túl korán meghalt, így már nem láthatta meg benne a szószad nagy gonosztevőjét is. Túlságosan hozzá voltunk szokva ahhoz, hogy a családapában a jóindulatú gondoskodást, a család jólétét szolgáló szüntelen fáradozást, az életét a feleségnek és gyermekeknek szentelő ünnepélyes elköltéséget csodáljuk vagy épp megmosolyogjuk, úgyhogy alig vettük észre, amint a gondoskodó családapa, aki semmit nem tartott többre a biztonságnál, korunk kaotikus gazdasági feltételeinek nyomása alatt akarata ellenére kalandorrá változott, kalandorrá, aki minden gondoskodás mellett sem lehetett soha biztos a következő nap felől. Kezelhetősége bebizonyosodott már a rezsim kezdetén, a gleichschaltolások során. Kiderült, hogy a nyugdíj, az életbiztosítás vagy a feleség és a gyerekek biztos megélhetése érdekében készségesen feláldozza az elveit, a becsületét, az emberi méltóságát. Ezek után már csupán Himmler örögi zsenialitására volt szükség ahhoz a felismeréshez, hogy a családapa, akü így degradáltak, a lehető legjobban elő van készítve arra, hogy a szó szoros értelmében bármit megtegyen, csak növelni kell a tétet, és azzal fenyegetni, hogy a család pusztia léte is veszélybe kerül. Egyetlen feltételt támasztott csupán, azt, hogy teljes mértékben mentse fel a tetteiért való felelősség alól.”

Eichmannról szóló könyvében aztán Hannah Arendt a „gonosz banalitásáról” beszél.

A cselekvők világával, tehát a történelemmel és a hatalmi apparátusokkal Benn a művészetet, a szellemet, a szót állítja szembe, amelyet „mélységnek” is nevez. Míg a történelem, a hatalom gyakorlása a középszer és a tömegszerűség uralmát jelenti, a szellemi tevékenység individuális, magányos alkotással egybekötött aktus. A „mélység” a történelmen és az időn kívül nyeri el nagyságát. A szellemi nem csupán a lehető legnagyobb erőfeszítést követeli meg, mint Benn 1937-ben ismerősének, Ellinor Büller-Klinkowströmnek kifejezi, hanem ezenfelül *„ellentmondást m i n d e n k i v e l, saját környezetemmel és barátaimmal is [...] Az ember vagy előtte jár az időnek, vagy egyszerűen: k i v ü l v a n a z i d ő n, vagy benne van. Ez utóbbi helyzetben nem vagyok és soha nem is voltam”*.

Profasiszta elkötelezettségének időszaka után Benn csakugyan megpróbált egyrészt a jelen ellenében, másrészt rajta kívül élni és írni. A jelen ellen irányulnak például a következő mondatok: *„Minden német agyszüleményt, amű valahol nyomtatásban látok, kivétel nélkül és eleve a legundorítóbb mocsoknak tekintek. Ami manapság átmege a szerkesztők és lektorok cenzúráján, csakis mocsok lehet. Ami nem az, azt nem engedik át.”* És még ugyanebben a levélben az alábbi radikális, ám intellektuális szempontból tökéletesen helytálló következtetésre jut: *„Az egyetlen értelmes dolog manapság: egészen veszélyes, kíméllelen, brutális eszközöket alkalmazni a szellemi kérdések megközelítésében. Ami nem vezet egyenesen a koncentrációs táborba, ostobaság.”*

Benn csakugyan feljegyezte az igazságot a rákövetkező évek néhány szövegében, ám anélkül, hogy illegálisan publikálta volna őket. Szamizdat abban az időben még nem létezett, jóllehet a magánkiadásban megjelent 22 VERS ilyesfajta kezdeménynek is tekinthető. De Benn ebből csak kilenc példányt adott tovább. Hogy készültek-e róluk másolatok, nem tudom. A 22 VERS között ott van mindenekelőtt a MONOLÓG, amelyben meglehetősen egyértelmű utalást tesz Hitlerre mint bohócra. Bennt ezért természetesen perbe foghatták volna. Igen radikálisan nyilatkozik Benn A TÖRTÉNELMRŐL című, valószínűleg 1943-ban írott dolgozatában, amelyből a bevezetőben idéztünk. Ebben leleplezi a nemzetiszocialista fajelméletet mint fajirtó elméletet, és a Wehrmacht vezetését bünrészesnek nyilvánítja Hitler totális háborújában. De nem mondhatja a német értelmiség sem, hogy nem tudja, mire megy ki a játék. Éleslátón és szarkasztikusan ábrázolja Benn a Német Akadémia egyik ünnepi ülését, amelyre Goebbels a tudomány és kultúra valamennyi neves képviselőjét meghívta: *Jönnek engedelmesen, és „egytől egyik kivétel nélkül nyugodtan végighallgatják a miniszter antiszemita locsogását. Érdeklődően összehajolnak, lendítik a karjukat – a bölcsészettudományi fakultás csak nemrég zárta ki Thomas Mann-t a díszdoktorok sorából, a természettudományi nemrég juttatott lágerbe egy rasszkuatától, aki nem vett részt az idiotikus teutonkodásban; minden jelenlévő tudja, hogy a legnemesebben érző egyházi emberek egyikét, egykori tengeralattjáró-parancsmókot tizenkét bevetéssel a háta mögött, lágerben kinozzák, mert azt tanította, hogy Isten hatalmasabb, mint ez a Hüller; a hallgatóság minden tudós tagja tisztában van azzal, hogy kikérnek a portások és házmesterek véleményét, hogy a kerületükben lakó tudósok megkaphatnak-e egy-egy katedrát; egytől egyik kivétel nélkül látják a teherautókat, amelyekre feldobálják a zsidó gyerekeket, akiket mindenki szeme láttára összefogdosnak a házakból, hogy örökre eltüntessék őket. ennek a miniszternek a műve –; és ők egytől egyik lendítik a karjukat, és megtapsolják ezt a Goebbels-t”*.

Ezért koncentrációs tábor járhatott volna. Ez a szöveg és más szövegek is a jelen ellenében íródtak, és politikai természetűek voltak. De Benn többé-kevésbé a fiókjának írta őket. Nem akart részt venni a politikai cselekvésben, hanem kívül akart

élni a jelenen. A szellemnek távol kellett tartania magát a hatalomtól, hogy egészen szellem maradhasson.

Benn a háború után sem élt azzal a lehetőséggel, hogy politikussá, a nemzetiszocialista birodalom cselekvő ellenfelévé stülizálja magát. Epp ellenkezőleg, azon volt, hogy elleplezze találó megfigyeléseit a Harmadik Birodalomról. A TÖRTÉNELEMRŐL című írását például nem publikálta. És egyre következetesebben védelmezte a kettős világról szóló elméletét, mely szerint a világ kettéoszlik a cselekvők és a szellemi alkotók világára, melyek összeegyeztethetetlenül léteznek egymás mellett. Ebben a szellemben intéz demonstratív támadást az értelmiség ellen BERLINI LEVELÉ-ben 1948-ban, melyben azt vetü az értelmiség szemére, hogy az ismét régi hibáiba esik:

„A nyugati világban belülről négy évtized óta ugyanazok a koponyák vitatkoznak ugyanazokról a problémákról, ugyanazokkal az érvekkel, ugyanazoknak az okhatározói és fellételes mondatoknak a segítségével, és ugyanazokra a, mondjuk, eredményekre jutnak, melyeket szintézisnek, vagy, mondjuk, nem-eredményekre, melyeket viszont válságnak neveznek – kissé már elcsépeletnek tűnik az egész, akár egy jól bevált librettó, merev és skolasztikus, úgy hat, mint egy személyvesztésből és porhíntésből épített tipológia. Egy nép vagy a Nyugat, amely kívánja a megújulást, és néhány jel arra enged következtetni, hogy képes is volna a megújulásra, ezzel a módszerrel nem regenerálható.

Egy nép spontán elemek emanációjával regenerálódik, nem pedig a historizáló és deskriptív elemek ápolgatása és nyesegetése révén. Márpedig nálunk ez utóbbiak töltik ki a nyilvánosság terét. És ennek a folyamatnak a háttérben ott látok valamit, amit, ha kimondom, önök katasztrofálisnak fognak érezni. A véleményem ugyanis az, hogy a Nyugat vesztét nem a totalitárius rendszerek vagy az SS gazzettei, még csak nem is az anyagi elszegényedés vagy a Gottwaldok és Molotovok okozzák, hanem az, hogy értelmisége megvert kutya módjára meghunyászkodik a politikai fogalmak előü.

Benn azt követeli, hogy az ember „csakis saját gondolataiü” hordozza, „az, aki önmön belső határaiü” átlépve „szeretne kijutni az általánosba”, „illetéktelennek, egzisztencia nélkülinek és periferikusnak” tűnik fel, „a pillanat kívánalmi előtt”. Az, aki megnyitja gondolkodását a nyilvánosság – mintegy a banalitás hatalma – előtt, bizonyos lehet benne, hogy gondolatai csfájukban elpusztulnak. Benn szerint a jövőben „két típus, két konstitúció, két reakcióforma” között kell majd választani: „a cselekvők, a magasba törekvők és a változást hallgatagon várók között, a történelmiekek és a mélyek, a gonosztevők és a szerzetesek között – és én a fekete kámszák mellett vagyokü.

Azt a gondolatot, hogy az értelmiségnek, ha komolyan veszi a szellemet és a formálást, minden politikai és ideológiai ügylettől távol kell tartania magát, Benn megtalálhatta már Nietzschénél is, akitől valószínűleg a szerzetesek ötlete is származik. Nietzsche a következőket mondja Erwin Rhodéhoz írott 1870. VII. 14/15-i levelében: „Ismét szükségünk lesz kolostorokra. És mi leszünk az első fráterek.” Hasonlóan fogalmaz Benn egy Oelzéhez írott levelében 1934. XI. 24-én: „Mi viszont alapítsunk kolostort, csak a szerzetesek, az igaziak, mellők az „életre.” Ugyanebben a levélben sajnálkozását fejezi ki az expresszionizmusról szóló tanulmányához írott fatális politikai bevezető miatt, amely a náci vezetés dicsőítése volt. Ugyancsak 1934-ben jelent meg németül Ortega y Gasset A SZEMLELŐDŐ KÖNYVE című munkája, amely arra szólítja fel az értelmiséget – a „szellemet” –, hogy vonuljon vissza a közösségi élettől, válassza az egyedüllétet, a teljes magányt. Benn jól ismerte ezt a könyvet.

Azzal, hogy az embereket politikailag cselekvőkre és szellemileg tevékenyekre, gonosztevőkre és szerzetesekre osztja, Benn nem akar morális ítéletet alkotni, ellen-

kezőleg, épp az a cinikus megállapítás a fontos számára, hogy a világ már csak ilyen: az emberek egyik része vért ont és rombol, míg a többiek valami maradandót alkotnak. Csakhogy Benn olyan erős rokonszenvvel viseltetik az utóbbiak iránt, hogy alig képes valódi cinizmusra, ellenkezőleg, a szellem és a művészet dicsérete során olykor kissé patetikusá is válik, mint például a következő verssorokban:

*„cselük fondor habja a hatalom csak,
míg a versben a népek álma gyül,
amelytől naggyá magasodnak
szóban és hangban halhatatlanul”**

avagy „[a strófa – K. S.] *tülei népek veszedelmét, / s nem fog rajta gazság, se hatalom*”.*

Benn utal arra is, hogy a hatalom birtokosai hódításaik során először mindig műtárgyakat rabolnak, amivel bebizonyítják, hogy nem tudnak maradandó alkotásokat létrehozni. Erre már csak azért sem képesek, mert állandóan mozgásban vannak, vagy támadnak, vagy menekülni kényszerülnek, amint azt Napóleon példája is bizonyítja, akiről Benn megjegyzi, hogy végül nem hagyott hátra mást, csak „*a városokat elkerülő katonai utakat, meg a balzaci regények anyagául szolgáló társadalmi káoszt*”.

A hatalombirtoklók mozgáskényszerének ellenpólusát csak a művészet képezheti. A művészetnek tehát antidinamikusnak kell lennie. E felfogásból kiindulva alkotja meg Benn a STATIKUS KÖLTEMÉNYEK fogalmát, amely polemikusan értendő, mert úsztán poetológiailag tekintve minden további nélkül kimutatható, hogy az e cím alatt megjelent versek semmi esetre sem egytől egyig „statikusak”, amit a kutatás igen hamar észre is vett.

Benn úgy véli, a költészetnek minden szorgoskodáson kívül kell keletkeznie, a költészet az éjszakának, nem pedig a nappalnak a gyümölcse, a csöndes szenvedése, nem pedig a hektikus erőfeszítéseké. A „*hatalom görgetegével*” szemben áll a vers „*mint a szenvedés és az éj monológja*”, a dolgokat „*misztikus varázsba vonja*” benne a szó; és a vers egyszersemind „*vér és kötelekek nélküli hely*”.

A költő – miként általában a művész – magányos alkotó, aki álmodni ad formát, és sikerült szavaihoz, mondataihoz, strófáihoz impulzusokat keresve önnön tépett bensőjébe tekint. Egész életfelfogásában különbözik azoktól, akik a hatalmat szolgálják. Az ő célja nem a tömeghatás, hanem olyan mondatok, illetve képződmények létrehozása, amelyek közül egynéhány eseleleg majd önmagába záruló teljességnékel bizonyulhat. Nem számíthat mások segítségére vagy együttműködésére, ellenkezőleg „*dalolni annyit tesz: mondatokat alkotni, kifejezni, artisztikusnak lenni, rideg magányban dolgozni, senkihez nem fordulni, semmiféle közösséget nem tetelezni [...]*”, a költőnek a sötétségbe kell vonulnia („*A sötétségben élni, a sötétségben meglenni, amire képesek vagyunk*”), hogy egy „*belső hangot*” kövessen, amelyet „*nem hall senki más. Nem tudja, honnét jön ez a hang, nem tudja, végül is mit akar mondani*”. Az egész emberiség ilyen, ahogy Benn nevezi, „*önmagunkkal való találkozásokból*” él, amelyek során sikerül – ha csak igen ritkán is – a „*mélységből*” a „*másikat*” előcsalogatni.

A költő és a költői szó szigorúan véve nem ehhez a világhoz tartozik, hanem a szellem szférájához, amelyet el kell választani az élettől és minden emberitől. A szellem Benn számára valami „*antinaturalisztikus*”. Az élet a szellem számára legföljebb

* Rónay György fordítása.

formálandó anyag. A szellem feladata nem az, hogy „megpróbálja vezetni és uralma alá hajtani az életet”, a szellem olyasvalami, ami kívül áll az életen. Még csak hatni sem kíván az életre, mert ez csak gaztetteket vonna maga után. Nincs más, írja Benn 1934 novemberében Oelzének, „*c s u p á n a s z e m l é l ő d ő é s s z e n v e d ő s z e l l e m. Iszonyú felismerés ez. Hajhatatlanul, fanatikusan, de egyúttal szenvedelemtelenül kell képviselni. Valamennyi konzekvenciájának tudatában. Vállalva minden földi következményét. A modern Európa kivégzése ez. •Emberek közt lehetetlen. •*”

Benn előzőleg kinyilvánította, hogy a szellem „majd csak akkor nyeri el méltó helyét”, ha „*az élet v á g y i k r á, megpróbálja magához vonni [...]*”. Más szóval azt várja, hogy a szellem hatalommá válik, s vele szemben a világi hatalom semmivé. A szellem azért adatott nekünk, „*hogy mindent leküzdjünk. A szegénységet, a halált, a szétválást, a hanyatlást, a vakságot: folyamodjatok hozzá, és megváltattok. Csak O vált meg, csak Ó küzd le mindent. H a s z n á l j á t o k f e l az élet leküzdésére, amely nélküle tökéletesen értelmetlen és elviselhetetlen. Tehát még egyszer: formateremtés. Tehát még egyszer: távoli rend, transzcendens törvény. Tehát még egyszer: az antropológiai princípium [...] a tudatosan antinaturalisztikus funkció princípiuma. [...] Hogy a szellem kezdetlőtől fogva az élet e l l e n princípiuma, elpusztítása volt-e, nem tudom. Úgy gondolom, inkább igen, mint nem. Két ilyen óriási hatalom kedélyes békeességben egymás mellett – nem, nem hiszem. Ma – semmi kétség. Ma itt a fenyegetés, az alantas •élet•világ abszolút biztos ösztönökkel folytatott harca a szellemi princípium ellen. Nyakunkon a vihar. És szaporodnak a jelek az égen, melyek azt mutatják, hogy a szellem legyőzi az életet!*”

Úgy tetszik, Benn számára a szellem nemcsak az élettől, hanem az embertől is független hatalom. „*A szellem teremti, és a szellem fog eltörölni*”, állapítja meg 1936-ban egy Oelzéhez írott levélben; 1938 februárjában viszont azt írja, hogy a szellem „*egyellenegy ponton tört be az élet körébe*”, „*az emberben, az egyes, többnyire életidegen emberben: ez az a l k o t á s s z f é r á j a, a művészet*”. Benn láthatólag úgy véli, hogy az ember végső soron egyedül az alkotás, a formálás kedvéért teremtetett, illetve jött létre. Mindenesetre így értelmezhetők a következő mondatok:

„*Tulajdonképpen csakis benne [a művészetben – K. S.] válik világossá olykor az ember teremtésének oka és háttere, belőle érthető meg helye az állatvilág fejlődési sorában. A lapályt mélységgé változtatni, vonatkoztatás és elrendező használat révén önmagából életet nyerő különös világgá kapcsolni össze a szavakat, megalkotni a hangok láncolatát, mely fenntartja önmagát, és elpusztíthatatlan dolgokról énekel – ez legfőbb teljesítménye. Az •élet• felől tekintve teljesen felfoghatatlan és megismerhetetlen teljesítmény! Az alkotásnak ebben a sférájában nyilatkozik meg egy vonása ennek a máskülönből teljesen rejtett, rendkívül veszélyes, életromboló, sejtelmekkel is csak alig hozzáférhető, kétségkívül az anyag átalakítására és az élet megsemmisítésére törekvő, egészen reális, rendkívül hatékony szellemi (tisztá szám, tiszta kifejezés, tisztán hierarchizált világ) hatalomnak. Nos, megértik-e már ezek után az é l e t és kapcsolt részei (állam, család, hatalmi ideológiák, természettudományok, vallások, pedagógusok) olthatatlan, ösztönösen magabiztos, a maga öntudatlanságában is céltrörően irányított gyűlöletét az ellen a művészet ellen, amely valami mást merészel, mint a •valóságot• ábrázolni?*”

Am az úgynevezett valóságnak, illetve életnek a szellem ellen folytatott küzdelme nem vezet semmire, a szellem fog győzni, jóllehet nem állítható róla, hogy valami abszolútum volna; a formában, a megmerevedésben elnyeri mégis az abszolútum látszatát. A forma kétféle értelemben a szellem kifejezése: egyrészt az alkotás, a formálás szellemi tevékenységet jelent, másrészt az alkotás alakja, a forma megdermedt szellem. Az a néhány ember, aki ilyen alkotások létrehozására képes, a tulajdonkép-

peni hatalom birtokosa a nietzscheánus Benn szemében, mert megfosztja naturalitásától a természetet és az életet, és merőben új képződménnyé lényegíti, amely olyan óriási hatást fejt ki, hogy a hatalom birtokosai sem tudnak neki ellenállni. Más szóval a szellem fog győzedelmeskedni, ám azok az emberek, akik szolgálatába álltak, szenvedéssel, magánnyal és ridegséggel fizetnek ezért a győzelemért; nem adatik meg nekik a tartós győzelem sem, hanem legföljebb csak egy-egy szerencsés találat:

*„Egy szó – sugárzás, lángra gyúlva,
de láng és csillag elmerül –
üres űrben sötét van újra
a világ és az Én körül.”*

Farkas János László

KÉT-EGY-VERS

Tíz Rilke-verset közöl egy vékony füzetben Kányádi Sándor: az eredetűt és a róla készült fordítást egymás mellett.¹ Nem kis merészség kiállni a közvetlen összehasonlítás elé, vállalni a sorról sorra ellenőrzést, a szóról szóra méricskélést. Kihívás, mondtam volna majdnem, divatos és nemszeretem fordulattal (kihívóan a kokottok és krakélerék viselkednek) – a *felhívás* volna a jobban ideillő szó, vagy még inkább a *hívás*: miként a madár kiált. BANGNIS – SZORONGÁS:²

*„Im welken Walde ist ein Vogelruf,
der sinnlos scheint in diesem welken Walde.”*

*„A hervadt erdőn egy madársikoly,
értelmellenül száll a hervadt erdőn.”*

Szinte szó szerinti a fordítás, szó szerinőbb már alig is lehetne: „A hervadt erdőben egy madárkiáltás, mely értelmetlennek látszik ebben a hervadt erdőben.” De vajon, ha a fordító „erdőben” helyett azt írja: „erdőn”, eltér-e a szó szerintiségtől? Hiszen ez is csak azt jelenti, enyhén idiomatikus változatban: egy csipetnyi szemléleti különbséget tartalmaz, a magyar nyelv egy ízét, amely ráadásul néhány sorral alább tárgyi értelmet is fog nyerni. Csodálkozva látjuk, hogy még a „welken Walde” alliteráló zenéje is átjön, kissé zörejebben, mollból dúrba váltva a „hervadt erdőn” „r”-jeiben, miközben az első szavak minden magyar olvasóban megrezdítenek egy versemléket, egy Berzsenyi-intonációt.

Elhatározóbb eltérés – bár még nem látjuk, mennyire az – a „madársikoly”: sokkal erősebb hangfestő és hangulatfestő hatása van, mint az eredetinek, drámaibb nyitóképet rendez be. Talán kissé melodramatikusait is.

Vajon a költői temperamentum mássága hozta így, vagy a „madársikoly” jambikus

alkata kínálta magát? Kányádi megoldása épp azzal olyan fulbemászóan megnyerő, hogy szinte ugyanazzal a lélegzettel és grammatikai mondatlejtéssel üti meg a hangot, mint Rilke. E nekilendülés után még a rendkívül nehézkes „*értelmetlenül*” szó is vállalja a következő sor elején – talán vezeklésül, hogy a nyitás egy fokkal festőibb, mint az eredeti. Regisztrálhatjuk, amit fordítói tanácsként és nemzetkarakterológiként egyaránt olvashatunk: hogy a magyar szívesen alkalmaz mellérendelést ott, ahol az indogermán nyelvek alárendeléssel élnek. De ez itt nemigen gerjeszt szemléleti különbséget: a német mondat alárendelt jellege inkább csak némi szórendi sajátosságokból adódik, ami a magyar szintaxis szempontjából közömbös. Annál döntőbb a két állítmány különbsége – ezzel kerül a fordítás végképp más szemléleti vágányra.

A Rilke-versben a madárhang szinte áll a levegőben, nem mozog, nem folyamatos: ott *van* az első sor igéje szerint, *látszik* valamilyennek a másodikban. Kányádi első sora is mozgás nélküli, de a második megmozdul, mégpedig olyan igével – *száll* –, amely az utolsó sorban kulcsszóként tér majd vissza. De még nem tartunk ott.

„Látszik”: közvetlenül csak egy ellentét bevezetése, olyan körülményre utal, amelyre a következő sor rácáfol, s a látszólagos helyett a valódit mutatja meg. De másvalamit is bevezet: megváltoztatja a mondat modalitását. Beemeli a reflexiót. Értelmetlennek *látszik*: egy szubjektumra van vonatkoztatva, ha csak elvont-személytelen módon is – épp ez a fajta vonatkoztatás a reflexió mozgás feltétele. S ami a látszattal szemben igazán érvényes, az Rilke versében már nem hagyja el ezt a vonatkoztatást, nem tér vissza a pusztá *van*hoz. A „*scheint*”, a „*látszik*” nemcsak az elutasított, hanem az elfogadott tulajdonságok igéje is lesz: még kétszer találkozunk vele a rövid versben. A leírtakra a látszás burája van borítva, amit kint látunk-hallunk, befelé terjed, bár pontosan nem tudjuk, mi ez a bent. Természetesen a magyar szöveg mögé is odagondolhatjuk a leíró és értelemkereső lírai alanyt; nagyon is ismerős, amint ott áll, s érzékletes szavakban rögzíti a külső észleletben tapasztaltakat, s úgy, hogy valami túlmenő sejtelmet is megrezdítsen. A plasztikus és mozgalmalmas igeiséget, mely e leírás szolgálatába van állítva, szintén a magyar nyelvi szemlélet vonásaként szokás jellemezni. A Rilke-vers alanyának bizonytalanabb a kiléte.

„Und dennoch ruht der runde Vogelruf
in dieser Weile, die ihn schuf,
breit wie ein Himmel auf dem wolken Walde.”

„És egy ideig mégis úgy honol
a gyűrűződő bús madársikoly,
akár egy lágas ég a hervadt erdőn.”

Most tűnik ki, hogy a magyar „*erdőn*” alak milyen finom játékot tesz lehetővé. A német szöveg ugyanis egy másik előjáróra tér át, hogy érzékeltetni tudja: a madárkiáltás az erdő fölé kerül, s az egésze ráborul felülről, mint az ég. Magyarul a változatlan szón belül intéződik a váltás. – Persze az első sor alliterációs játékát az ajakkerekítő-pörgetős „*ru-*” szótaggal nem lehet számon kérni a magyar versen – a Rilke-sor szinte beleigézi, mint egy ráolvasás, az ember fülébe, hogy a madárszó *kerék*. De maga a jelző elvont és statikus metaforát ad. Igaz, a kerekesség utalhat a madárhang zenei megformáltságára, frazeáltságára, befejezettségére, egy időben, folyamatban kibomló alakzatra; de e hang igéje-határozója – „nyugszik” és „szélesen” – nagyon határozottan térbeli és mozgás nélküli képzetekhez utasít. A kiáltás benne

nyugszik abban a darabidőben, melynek létét köszönheti: stabil geometriai alakzattá terjed ki, aminek igazából csak röpké tartam a fennállása. És ebből a kontrasztból egy természeti alakzat testesedik ki: az ég, mely ráborul az erdőre. A hég, amely világot fogad magába, s amely a világ fölé az ideális jelentéseket vonja: az öröklét speciségét.

Egy *sikoly* természetesen nem lehet kerek. Kányádi Sándor jelzője – „gyűrűződő” – rendkívüli leleménnyel vágja ki magát ebből a nehézségből, kerekíti ki mégis a képet, s röpteti tovább a maga szemléleti pályáján. Nem átkapcsolást látunk, amint a tűnő idő átmenet nélkül mint térfogar áll elénk – itt a hang áterjed a térbe, s kitölti azt körbe-körbe, ahogy a vízbe dobott kő verte hullámok terjednek szét. Megint az történik, hogy míg a német szöveg a mozdulatlan képeket az ideális statikus öröklét felé mozdítja, a magyar érzékletes, csendes tárgyi dinamizmust táplál.

A hang itt mintegy mélán átringatózik az ég térképzetébe. Figyeljük meg, hogy a magyar verssorba, talán ritmustöltőül, bekerült a „bis” jelző, amelynek az eredetiben nincs megfelelője (de amely jól illik a *sikoly* melodramatikus színehez). Az eredmény az egész vers legjambusosabban daloló sora. Az eredetiben viszont itt akad el a dalolás: az előző sorok hatodfeles és ötös jambusai után elharapottnak ható négyest kapunk, mely mintha elakadna egy közbevetett mellékmondaton. E mellékmondatra, amely fölött a fordítás elsiklik, még majd vissza kell térnünk.

„Gefugig raumt sich alles in den Schrei:
Das ganze Land scheint lautlos drin zu liegen,
der große Wind scheint sich hineinzuschmiegen,“

„Minden e kiáltásba csillapul:
hangtalan terül a környék alája,
s mintha a vad szél is belejuházna,“

Először tűnnek föl a német versben olyan igék, amelyeknek irányuk is van, s így mozgást implikálnak; de a folyamatszerűség mindjárt valami álló közegbe rajzolódik bele: „Engedelmesen helyeződik minden a rikoltásba”: a német kifejezések töve, implicit etimológiája (Raum, Gefüge) ennek a behelyeződésnek geometriai-tér szerkezeti jelleget ad. A rikoltás az erdő, a szerves képződmény szeretlen struktúrájára mutat – egy József Attila-vers jut eszembe: „*tar ágak szerkezetei / tartják keccsel az üres levegőt*”. A hervadó erdőt mintegy lecsupaszítja ez a kiáltás, hogy előtűnjön az elvont, de elvontságában szilárd, mert nyugalmas elvek szerint összeillesztett téralakzat.

A következő két sor kifejti ezt a képet: mi az a *minden*, ami a kiáltásba rendeződik: „az egész vidék”, „a nagy szél”, és miként: „hangtalan benne lenni látszik”, „belesimulni látszik”. Míg a „látszik” a vers elején azt közölte, ami elfedi a felszínen az igazi értelmet, itt azt, ami megmutatja. A látszásnak ez a kettős értelme lehet: elfed és megmutat, kevesebb vagy több, mint egyszerűen lenni. Ez a valós-valótlan közeg tehát az a tér, amelyben a Rilke-vers dolgai megjelennek, és ez a megmutatkozás az ő mozgásuk.

A fordítás az időben bontja ki a dolgokat. Kányádit a hangos kiáltás és a magában hangtalan vidék ellentéte és összetartozása ragadja meg. Hadd jegyezzük meg, hogy míg a *Ruf* olyan kiáltás, amely hívást, szólítást foglal magába, a *sikoly* tisztán kifejező vokális gesztus; egyfajta szelep, amelyen át az egész őszi táj nyomott atmoszférája süvít ki, hogy megkönnyebbüljön, *csillapuljon*. Így a hang és hangtalanság kontraszt-

ja az egymásutániségben oldódik föl: madársikoly és rá a csend. Már az imént is ilyen szembeállítást és kiegyenlítést láttunk a *száll – honol – gyűrűződik* hármásban.

Ugyanígyen mozgást bonyolít le a harmadik sor is a megjuházó vad széllel. Valóban bámulatos, hogy a szó szerinti megfeleléshez közel járva milyen konzekvensen másfelé bomlik ki a két vers. A *nagy szél*, amiről Rilke szól, valóban keltheti a szél erősségének a képzetét: de én úgy gondolom, a nagyság Rilkenél nem intenzitást, hanem a szél kiterjedését jeleníti meg – hogy egyszerre érzi ember, felhő, a folyók és a szélalmok az ég peremén:⁹ hogy kitöltődik vele a világtér fogat. Vagyis ha mozgást tapasztalunk, ennek iránya: ki az időből, át a üszta térbe; s a mozgás jellege nem a folyamatszerűség, hanem az áttemelődés. A fordítás: „*hangtalan tenül a környék alája*”, nagyon pontosan hozza az eredetit, ez az a pillanat, amikor indokolatlan volna „mű”-fordításról beszélni, annyira közeli és magától értetődő. Ugyanannyira nem hiányzik belőle a látszás ugratója, ahogy az eredetihez hozzátartozik. Az eredeti csupa váltás, tükörfelületek cseréje; a fordítás csupa elcsendesülő átmenet.

„und die Minute, welche weiter will,
ist bleich und still, als ob sie Dinge wüßte,
an denen jeder sterben müßte,
aus ihm herausgestiegen.”

„belesápad a perc, mely élne még,
s mintha a dolgok sejténék e csendben:
meg kell és meg fog halni minden,
magából messze szállva.”

Itt zárul a vers, s mindkettő a maga fonalát gombolyítja végig. A „*perc, mely élne még*” nagyon erős értelmezés; az eredeti értelmét kevésbé elhatározóan így lehetne visszaadni: „a perc, mely továbbgyekszik” – az az idő tehát, melyet kitölt a madárkiáltás, de már múlik is el.

Az idő természetébe bevilágító mondat. A perc, mondjuk, elszalad, továbbfut, hogy egy másik, a következő percnak adja át a helyét. A Rilke-sor a „*weiter will*”-lel elsődlegesen erre utal: hogy a perc nem időzik nálunk a rá kimért mértéken túl. De hová siet, hová fut? A semmibe: eltűnik, elmúlik. A rilkei kifejezés mégis azt a képzetet sugallja, mintha valahová akarna jutni, az itt és mostból egy távolabbi helyre. De mi más lehet az a hely, ahol az elmúlt perc megtalálható, mint az emlékezet, ahol csendesen és halványan megmarad és felkereshető?

Csak hogy Rilke nem azt írja a percről, hogy sápadt *lesz*; a jelenben állítja róla a csendességet és halványságot. S ez újfent azt húzza alá, hogy nem tárgyilag észlelt folyamat van élénk állítva: nem a kiáltás, mely tart és elcsendesül: a csendet nem az idő hozza, nem a *következő* percé. S így nem is gondolhatunk arra a lelki folyamatra, amelyben a jelenvaló és eleven észlelet emlékké halványul. A reflexió, a tüköröződés, amelyben a megfelelések megtörténnek, nem lejátszódik, hanem fennáll. A kiáltás nem verte föl a létezés csendjét, hanem megmutatta azt. A dolgokat közvetlen jelenvalóságukban illeti meg az emlékszerűség. A dolgok valósággal vannak, és mivoltuk voltságos.

A meghalás képzetét tehát paradox módon az kelti, hogy a perc, mely továbbfutna, elakad, itt marad. Az élet maga mögött hagyja a percet, az életnek állandó és természetes eleme az elmúlás. De a Rilke-vers nem az étellel-egy elmúlásról szól, nem a folyamatról, hanem a végsőről.

Az elakadt *perc*ről mondja tehát Rilke, hogy olyan, mintha halálos dolgokat tudna. A fordítás ezzel szemben a *dolgoknak* tulajdonítja a tudást: a tudás *alanyi* és nem tárgyai ök. Azt tudják, hogy mindenkinek meg kell halnia – kimondják azt az érzést, amelyet az őszi erdő indított meg hervadásával és egy madár magányos sikoltásával. Rilke verse mást vél tudni: a dologgá válást, az érvényes szerkezetek megalkotását, amelyekbe az élet belehal. Ez az a bizonyos szorongás vagy aggódás, ami a vers címét adja. Nem egyszerűen az eliramló élet sejtelve, hanem az a szorongás, amely az alkotót tölti el, amikor a művébe fog, amikor nekilát, hogy e megfoghatatlan-elvont és mégis megingathatatlan szerkezeteket kihozza magából: kilépjen magából.

„Belőle kiemelkedve”, mondja talányosan az utolsó sor, mely kissé szervesenül van odatéve a vers, a verszáró mondat végére – maga is kissé kiválik a versből, grammatikailag is, ritmikailag is; egy távoli sor rímhívására szól vissza feleselően (*hineinzuschmiegen – herausgestiegen*). Ez a kiemelkedés, kilépés maga a dologgá válás – az eleven perc, amelyet feltartóztat tartalma, mintegy kihoz a sodrából, ki a halálba-időtlenségbe. A halál és az öröklét összekapcsolása ez is, de úgyszólván a visszajáról: nem azért, hogy vigasztaljon, hogy enyhítse az elmúlás szorongását – az öröklét megidéződése éppenséggel szorongatóan élénk hozza a meghalást. Nem a halhatatlanság tehát ez, hanem az igazlét, az igazság perce, melyben minden pőrén megmutatkozik. Hívás, melynek szorongva engedelmessékedünk.

S ha most visszaugrunk az első sorhoz, mindjárt tudjuk, hogy a madár kiáltása maga a vers, és a vers világesemény, amelyre vonatkoztatva a létező összerendeződik, látni engedi megtartó vázát – vázolni kezd, ha szabad így mondani. És ebben a vázolásban percre kiemelődik az életből, az időből. A vers negyedik sorában – „*in dieser Weile, die ihn schuf*” – a perc, a kiáltás tartama kifejezetten mint a kiáltás alkotója lép föl; ahogyan a végén is a perc a lezáró igazság tudója. A percnek ez az alanyisága – amely lényegében kimarad a fordításból – a legösszefoglalóbban mutatja a reflexiónak a Rilke-vers minden pontján megnyíló kiterjedését. Az alkotó, a tudó tartam nyilván belső tartam: nem az, amelyet a szálló madárhang tölt ki, hanem az, amelyik bennünk verődik vissza. De mégsem az, mert a tartam nyomban világnyi térfogattá öblösödött. Térfogattá, melyet az ég burája borít, s a világszél tölt ki, ott van, létezik.

A magyar vers is visszacsatol. Egy általánosítás felé halad, egy tudva tudott, de mindegyre elfelejtendő igazságot szakít fel a hervadó erdő szorongós hangulata: „*meg kell és meg fog halni minden*”. S a ráütő utolsó sor – „*magából messze szállva*” – visszaidézi az erdő fölött szálló madársikolyt: száll a sikoly, és kiszáll a lélek a meghalóból, s száll a dal, a költemény is – maga a vers gördül élénk az egyetemes elmúlás bús sikolyaként. Az általánosítás megtörtént, a vers kikerekedett, visszahajlik az elejéhez. Egy ősi költői toposz szép és finom új változatát olvassuk.

De a Rilke-vers zárlata nem az elmúlás, hanem a végső dolgokká dologiasulás, mely alkotás és halál egyszersmind, szorongás és ellenállhatatlan honvágy tárgya – szilárdabb létező, mint a múltó idő.

De mik ezek a végső dolgok, s mi az a szervünk, mellyel felfogjuk őket? Megint feltehetjük a kérdést: kicsoda-micsoda a vers alanya? Láttuk: a perc az. Persze, értehetjük metaforikusan, a költőre (vagy akár a befogadóra), az ő életpercére. De a személy, a közvetlen én vagy te akkor is eltűnt belőle, s maradt a tiszta alkotás, befogadás és tudás mint olyan aktusok, amelyeket a vers nem véghezvivőjük, hanem tárgyük, eredményük felől jellemez. Az eredmény pedig: a dolgok megmutat-

kozása, a világ kikerekedése. Rilke nagy képessége, hogy pár vonással világot tud rajzolni. „Szemeddel egészen lassan fekete fát emelsz, s az ég felé állítod: karcsún, egyedül. S megcsináltad a világot.”⁴

Az emberi arc, ez a bonyolult és kényes berendezés eltéveszthetetlenül megjelenik a leggyermeteggebb ábrázolaton: „Pont, pont, vesszőcske...” Persze az ilyen váznak nincs egyénisége; de bármelyikünk szeme képes az egyéni arcélt ugyanígy pár vonásban megragadni, ha rajzban vagy szóban visszaadni a legtöbbszörnek nem is sikerül. Így is csodálatra méltó képesség. Világarcélt megragadni és előcsalni pedig sokkal kevésbé triviális adottság. Rilkét olykor ujjongó öröm tölti el, ha sikerül, máskor, mint itt, szorongás. Vagy inkább: a szorongásban jelenik meg az az eltéveszthetetlen, végső alak, ami az élet sodrában szétszóródik, elmerül. Nem annyira a végtől szorong tehát a vers, nem a végességtől, hanem a *véglegestől*, a befejezettől, attól, ami visszavonhatatlan, amin már nem lehet változtatni.

És talán úgy is illik, hogy a fordítás ne akarjon az eredetivel véglegességben versenyezni. A fordításhoz mindig oda lehet állítani egy másik fordítást, az eredetinek mindig több lenyomata lehetséges. De mind csak *egynek* a lenyomata, s csak ez az egy lehet tökéletes.

Jegyzetek

1. Rilke: HERBST. ZEHN BLÄTTER AUS DEM BUCH DER BILDER – ŐSZ. TÍZ LAP A KÉPEK KÖNYVÉBŐL. Kányádi Sándor fordításában. Plüger Sándor illusztrációival. Kriterion Könyvkiadó, 1990.

2. Idefőm a teljes verset s fordítást:

BANGNIS

*Im welken Walde ist ein Vogelruf,
der sinnlos scheint in diesem welken Walde.
Und dennoch ruht der runde Vogelruf
in dieser Weile, die ihn schuf,
breit wie ein Himmel auf dem welken Walde.
Gefügend raumt sich alles in den Schrei:
Das ganze Land scheint lautlos drin zu liegen,
der große Wind scheint sich hineinzuschmiegen,
und die Minute, welche weiter will,
ist bleich und still, als ob sie Dinge wüßte,
an denen jeder sterben müßte,
aus ihm herausgestiegen.*

SZORONGÁS

*A hervadt erdőn egy madársikoly,
értelmetlenül száll a hervadt erdőn.*

*És egy ideig mégis úgy honol
a gyűrűzöld bús madársikoly,
akár egy tágas ég a hervadt erdőn.
Minden e kiáltásba csillapul:
hangtalan terül a környék alája,
s mintha a vad szél is belejuhászna,
belesópad a perc, mely élne még,
s mintha a dolgok sejtették e csendben:
meg hall és meg fog halni minden,
magából messze szállva.*

3. „...tret ich aus seiner Dämmerung heraus / in Ebene und Abend. In den Wind, / denselben Wind, den auch die Wolken fühlen, / die hellen Flüsse und die Flügelmühlen, / die langsam mahlend stehn am Himmelsrand.” Nemes Nagy Ágnes szép fordításában: „...szürkületéből úgy lépek ki én / a síkra és az estbe. És a szélbe, / a szélbe, melyet a felhő is érez, / a fényes víz, s közel az ég-szegélyhez / a lassan örlő szélmalom-sorok.”

4. „...Mit deinem Augen... / hebst du ganz langsam einen schwarzen Baum / und stellst ihn vor den Himmel: schlank, allein. / Und hast die Welt gemacht...” – olvassuk a BUCH DER BILDER nyitó-versében.

Mesterházi Mónika

JÉG

Menten megpattanok. Azazhogy: mozdulatlan.
Valami kisimul majd abban a mozdulatban.
Valami visszatérül. Büntetlen nem lehet
gyűrni időt, se párnát. Nem is nagy élvezet.

TÓL SÍRÁSIG

A hír, a valóság meg Egy darab
Magyar Nemzet *** Kultura ? Lárifári!

Haneck a mélyből

AKADÁLY, gondja lesz bicentenári

nyakába szakad

A NYÚLÁR SÉMI igazán Nyugtalan

hatására tömegek menekülnek.

a szörnyűségekről programja van
Se több se jobb élet vészárkok érdek

elintézetlen Önként élvezők

és folytonosság Ó az újelit

ludonny: nem fizet nem eszik...

vagy előbb-utóbb Minden létező

VÁRHATÓ NEMZŐS sértődött kibicás

Mi kell a multból? tegy inkább? a sírás

Kálnay Adél

FÜGGÖNYÖN INNEN ÉS TÚL

Amikor dédanyám olyan kicsi lett, hogy aki a kályha felőli ajtón lépett a szobába, azt hihette, nincs bent senki, mert nem látszott ki kedvenc foteléből, nagyanyám lehajolt hozzá, megsimogatta a fejét, és a fülébe kiáltotta: – Maga most is spórol, mama, de maga a mi zsebünkre ne spóroljon, mert kikap! Dédi felkacagott, akár egy kisgyerek, és hagyta, hogy lesöpörjék öléből a morzsát, vizes ruhával megtörölgessék a száját, kezét, még akkor is kacarászott, amikor nagyanyám behúzta az ablaktáblákat, egy rést hagyva csupán a kintü világnak, és megfogta a kezem, hogy kivigyem a szobából. Én mentem utána, erős keze szorításának dehogy mertem volna ellenállni, de azért az ajtóból visszazétem. A keskeny fénycsík kettémetszette a szobát, a fényben játszó porszemek egy vizesés permetfüggönyét idézték, e mögül hallatszott az egyre halkuló nevetgélés. Ez a kép nagyon gyakran megjelenik előttem, egy fényből-porból szőtt függöny mögött ott van dédanyám, s én nem látom őt, csak tudom, hogy ott van, s ott is lesz mindig ilyen és hasonló függönyök mögött.

Álmában fogja érni a halál, mondta nagyanyám később az ebédnél, és én elborzadva sütöttem le a szemem, szégyelltem, hogy fültanúja vagyok egy ilyen beszélgetésnek. A halált iszonyú dolognak tartottam, amiről egyszerűen nem lehet a leves és a töltött káposzta között beszélni. Soha többet nem lehetett engem abba a szobába egyedül beküldeni, attól kezdve valahányszor valaki bement oda, magamban számolni kezdtem úgig, s szinte hallottam az elfojtott kiáltást, ó, jaj, szegény mamal pontosan úgy hallottam, ahogy elhangzott aztán öt évvel később, s úgy gondoltam, ha tízig nincs semmi, akkor még él, de már mit se számított ez a vigasz, hiszen ez a kiáltás már megszületett, és azontúl ott lebegett a szobában, s várta, hogy eljőjön az ő ideje, s hallhatóvá válhat valaki száján. Nem értették, mi történt velem. Nem tudom, mi lett ezzel a gyerekekkel, mondta nagyanyám, nemrég alig lehetett Dédi mellől kivonszolni, most megl Széttárta a karját, és bosszúsán legyintett. Kemény asszony volt, szeretett mindent tudni és érteni, nehezen bírta elviselni, ha kimaradt valamiből. Hiába kérdezem, tette még hozzá, és vádló tekintettel nézett felém, és igaza volt, hiába kérdezett, mert nem tudtam válaszolni. Anyám az ölébe húzott, elsimította homlokomról a hajam, államát két ujjá közé fogta, és szelíd erőltetéssel felemelte a fejemet. Amikor szemünk végre találkozott, azt kérdezte, hogy talán félek Déditől, s én hevesen ingattam a fejem, és többször elismételtem, nem, nem, nem, s tényleg nem féltem tőle, én a haláltól féltem, de ezt nem lehetett kimondani. Évekkel később beszéltünk erről, nagyanyám csak mosolygott, hitetlenkedve rázta a fejét, soha nem tudta megszokni, hogy ilyen felhőjáró unokája van, aki nem úgy gondolkozik, mint ő. Egyáltalán nem értelek, mondta, bejövünk ebbe az életbe, és nem búsul senki, pedig gyötrelmek egész sora zúdul ránk, s lám, mindenki örül. Amikor pedig kimegyünk, megszabadulván végre a kínoktól, sírni, jajgatni kell? Hát milyen gondolkodás ez? Megmondom én neked, milyen – tette még hozzá immár dühösen –, ez egy rohadt, önző gondolkodás! Fújt egyet mérgében, és szaporán legyezte magát, nem tudtam, hogy a meleget vagy az önző gondolatokat hes-

senü el magától. Igazán nem akartam felbosszantani, nem is értettem, mi dühítette fel ennyire. Elnéztem hatalmas alakját, büszke szép tartását, igen gögös asszony a nagyanyád, mondták rá mindig, de én nem láttam annak, inkább erősnek és bátornak, néztem őt, és eszembe jutott, mennyire elítélték a fia temetésén, hogyan suttogtak az emberek a háta mögött még hónapok múlva is. Amikor a fülébe jutott, elsötétült a tekintete, aztán legyintett. Ostobák, ez volt minden szava ahhoz, hogy szívtelennek, érzéketlennek nevezték, s talán még kevesebbet beszélgetett az emberekkel. Én sose gondoltam, hogy szívtelen, nagyon is értettem, amit mondott a temetés napján, mielőtt elindultunk. Most majd mindenki azt várja, hogy zokogjak, nekem pedig viselkednem kell, mert azt végképp nem tudnák megemészteni, ha kicsúszna a számon, hogy örülök. Örülök, hogy az én sokat szenvedett fiam már jó helyen van, s ami neki jó, az a jó nekem is. Megpróbálom hát szomorú arccal kísérni őt. Értettem, csak éppen nem tudtam elfogadni. Igen, az ember önző, ha más nem, hát érzelmi hasznom legyen a másik létéből, s ha siratom, a veszteségemet siratom. Vajon mekkora hit kell ahhoz, hogy úgy lássam a halált, mint nagyanyám? Szerettem volna még tovább faggatni, de bezárkózott. Az élet az élet, a halál meg halál, mondta, és nem volt hajlandó többet beszélni. Csöndben iszogattuk a teát, lopva az arcát figyeltem, ő elnézett a fejem fölött valahová messzire, túl a falakon, városon, túl az egész világon. Így nézhettem én is vaksi szemmel a por- és fényfüggyönön túlra dédanyám után kutatva.

Végre felálltunk mind a ketten, nagyanyám szertartásosan magához ölelt, hatalmas természetét az idő sem tudta lekoptatni, gyere máskor is, sűrűbben, kért, de én tudtam, hogy nagyon jól megvan egyedül, s inkább az én kedvemért hív, mintsem maga miatt. Az utcáról visszanéztem, ő már munkában is volt, a kertbe tartott, mintha nem is csak az imént váltunk volna el. Egész alakján láttam, hogy már el is felejtett, a tartásán láttam, az őt körülvevő levegőből éreztem, hogy én nem vagyok, hogy senki sincs, csupán ő, meg a dolog, amit éppen el kell végeznie. Fogalmam sem volt, honnan örökölte ezt a nagy erőt és elszántságot, ahogy az életét vezette, még férfiban se ismertem keményebbet, mint ő, az igaz, hogy nem is nagyon fordultak elő férfiak a családukban, hacsaknem mint mellékszereplők. Statiszták, mondta a férfiakról egyik nagynéném, aki színésznő volt, és évenként váltogatta a férjeket.

Valami nehéz kosarat cipelt, úgy láttam, biztos nehezebbet, mint dédanyám volt annak idején, mert kissé meggörnyedt, és lassult a járása. Dédanyámat úgy vitte mindig, mintha egy könnyű párna volna, vagy egy nyaláb illatos széna. Könnyedén és tréfálkozva, kisgyermekét viszi így az ember, ahogy ő az anyját hordozta. Senkinek sem engedte át ezt a feladatot, hosszú éveken át napjában többször emelte, vitte, ültette, támasztotta, igazította, és soha egyetlen aprócska sóhaj, panasz el nem hagyta a száját. Más már belerokkant volna, suttogta anya nagynénémnek, nem is tudom, miért csinálja. Annyian vagyunk, és bárki szívesen felváltaná, de nem. Én kihallgattam őket, és arra gondoltam, milyen buták, hát biztos azért van így, mert annyira szereti. Egy alkalommal, mikor együtt indultunk túróért, tejszóért a hegyen túlra, meg is kérdeztem tőle: ugye, azért nem hagyod másnak cipelni Dédikét, mert te szereted a legjobban? Úgy nézett rám, mint aki éppen most döbben rá, hogy unokája helyén egy manó vagy törpe lohol mellette, aztán mély lélegzetet vett, láttam, sokat akar mondani, s azt is láttam, hogy meggondolta magát, és csak ennyit

szólt: ez a kötelességem, s egy határozott mozdulattal megállította még a bennem keletkező gondolatot is.

Szólanul mentünk tovább, a mondat ott jött velünk az ösvényen, hol élénk került, hol lemaradt kissé, de el nem enyészett, sőt egyre erősödött. Nem tetszett nekem ez a mondat, nem tudtam, mit kezdjek vele, hideg áradt belőle, száraz, kemény téli hideg, hogy megborzonek, pedig egyébként kellemes nyárelő volt. A kötelességről az volt a véleményem általában, hogy unalmas, fölösleges dolog, amin gyorsan túl kell esni, mint valami keserű orvosságon. Ettől kezdve figyeltem nagyanyámat, szerettem volna úgy látni, ahogy erdei beszélgetésünk előtt láttam, de az a mondat hazáig kísért minket, befészkelte magát Dédi szobájába, és én döbbenet láttam, valóban mennyire pontosan és részletekbe menően gondoskodik mindenről, válaszol és kérdez is, csak éppen mintha nem figyelne oda, legfeljebb félig, semmi nem kerül el a figyelmét, mégis valahová messzire is figyel, s úgy tűnik, az a fontosabb. Néztem az én erős nagyanyámat, és semmit sem tudtam az ő erejének forrásáról, semmit harcairól, emelkedéséből és zuhanásából, mindezekről igen későn szerezhettem tudomást, amikor már ő is odakerült a fény- és porfüggönyön túlra a többiekkel együtt, mind, akik együtt lettek kiválasztva egy hetven-nyolcvan éven át tartó színjátékra. Három alkalommal azért csak sikerült ellesnem azt a pillanatot, ami beigazolta gyanúmat, hogy a szeretet ott parázslék azért nagyanyám szívében is, hiába tagadja. Az egyik éppen az volt, amit már említettem. Maga most is spórol, mama, s noha fogalmam sem volt, mire érti, a hangsúly, a simogatás és Dédi hálás nevetése olyan összhangot sugallt, amely csupán kettejükben működik, ütökzatos meleg és mások által át nem léphető burkot von köréjük.

A következő bizonyítékot egy hideg téli délután kaptam. A lemenő nap vörösre festette a félhomályt, a kályhánál álltam, tenyeremmel meg-megérintettem a forró cserepeket, kint valakinek a léptei alatt csikorgott a hó. Az előbb még én is így csikorogtam, ropogtam a hóban, megcsúsztam és térdre estem, alig boldogultam a nehéz vasszánkóval. Dédi szobájában szokatlan csend volt, hirtelen feleszméltem, hogy már mióta hallgatom ezt a nagy csendet, odalopóztam hát az ajtóhoz, és belestem a szép metszésű üvegen. Dédi félrebillent fejével aludt, a száját csak annyira hagyta nyitva, amennyire egy aprócska szóhoz kell, keze összekulcsolva az ölében nyugodott. Nagyanyám tőle jobbra ült, kezében még ott volt a könyv, amiből már évek óta illyentájt felolvasott. Valahányszor a végére ért, újból el kellett kezdeni, mert Dédi nem tudott más történetet végighallgatni. Lassan letette a könyvet, odament a mindenes szekrényhez. Tudtam, miért megy, egy vászonzsákba minden karácsony után összegyűjtjük a fenyő elhullajtott leveleit, abból vett ki egy jó marékot, és a kályhához vitte. Dédi szobájában nem cserépkályha állt, hanem egy kis csinos „bosnyák” apró lábakon, kerek lapját vörösre izzította a tűz, ajtaján a kis szelőlőző nyitott rése engedte kivillanni az izgatott lángokat. Nagyon szerettem ezt a kályhát, olyan volt, mintha élne, pattogott benne a tűz, apró résein át a tűz szétküldhette a szobába viháncoló fényecskéit, s azok ott imbolyogtak a falakon, a bútorokon, bebújtak, majd előjöttek sarokból, ágy alól.

A tüzes kerek lapra szórta rá nagyanyám a levélkéket, pattogva, pörögve szökentek fel, majd visszahulltak, felizzottak egy pillanatra. Nemsokára kellemes gyanatillat kúszott ki az ajtó alatt, mélyet szippantottam belőle, s már éppen meguntam az ágaskodást, mikor legnagyobb döbbenetemre nagyanyám odalépett a karos-

székhez, egy darabig nézte az alvó öreget, aztán hirtelen letérdelt, megfogta az egymásba kulcsolódó ujjakat, és ráhajtotta a fejét.

Nem tudom, mennyi idő telhetett el így, néztem őket, és egyáltalán nem gondoltam semmire, nagyanyám széles hátára is odamerészkedtek a huncut fényecskék, azt bámultam, amíg el nem gémberedett minden tagom a nyújtózástól.

A harmadik alkalom már nem sokkal azelőtt volt, hogy felhangzott az utolsó kiáltás, ami még Dédinek szólt, emlékszem, már virágoztak a fák, s minden tele csupa zöld illattal. A ház déli falánál szélárnyékban ült Dédi, alaposan betakarva, s nézte nem messze hajlongó lányát. Nagyanyám a palántáknak fürta a kis lyukakat, nagy terpeszben állt, szaporán dolgozott. Én ott guggoltam mellette, s egy kis kosárból adogattam a zöld levélkéket, s elbűvölve figyeltem, milyen gyorsan kerülnek helyükre a kis növények. Egyszer csak Dédi megszólalt. Hangja olyan volt, mintha messziről hozta volna a szél, néha elhalkult, aztán felerősödött. Apáddal álmodtam, mondta, s olyan egy furcsa álom volt, felébredtem, és azóta csak azon gondolkozom, hogy... szóval, hogy jól tettem-e mindent, amit tettem, és félek, igen, félek, valamilyen majd számon kérnek, hisz tudod. Elhallgatott, és hunyorogva nézett felénk. Nagyanyám, anélkül hogy abbahagyta volna a munkát, hangosan válaszolt, túl hangosan is, de talán biztos akart lenni abban, hogy Dédi meghallja. Mindent jól csinált, mama, érti, mindent! Csak ne foglalkozzon ezzel, majd különben úgyis meglátja! Nincs, amit számon lehetne mamán kérni, ha valaki, hát mama igazán mindent megtett! A végén már szinte kiabált, s én jól láttam, mennyire felindult az arca. Egy ideig csend volt, majd Dédi szélfúttá hangját hallottam. Nagyon jó lányom voltál nekem, azt tudod, nagyon jó. Ekkor végre felegyenesedett nagyanyám, leeresztette a kezét, s azt mondta szinte csak úgy magának, köszönöm, mama, és én jól láttam, hogy elfutotta szemét a könny, Dédi arcán is fényesen csordogált, néztem őket, és éreztem, hogy megint kimaradok valamiből, amiben csak ők vehetnek részt, hogy kimaradtam az életükből, és sokért nem adtam volna, ha én is olyan öreg lehetnék, eszembe sem jutott, hogy az öregség mihez vinne közel, csupán az fájt, de nagyon, hogy a fiatalág mitől tart távol. Nagyanyám kezéről apró földmorzsák hulltak vissza, némelyik rá a gyenge levélkékre. Amikor néhány hét múlva nagyanyám földmorzsás keze a nyitott sír fölött lendült, és visszhangot vert szívemben a semmivel össze nem téveszthető hang, ezek a kis levélkék jutottak eszembe, s ott sikerült végre úgy megsajnálnom őket, hogy sírni kezdtem, s azt hittem, soha nem fogom abbahagyni.

Pacskovszki Zsolt

VÉR ÉS ESŐ

Zuhogott. Savas, reménytelen eső. Nehezen szedtem a levegőt, nyitott szájjal. Az elrobgó páncélozott járművek felfröcskölték a járdára az agyagsárga, sáros, hömpölygő víztengert – hiába ugrottam egészen a hámló házfalakig, oldalba kapott a zuhatag. Már hetek óta nem láttam a napot, most is csak a vastag, ólmos felhők, mégis, képtelen voltam megmaradni otthon, a dohos szobában, a könyvek közé furakodó egerek állandó neszezésében: bentről még vészterhesebbnek látszott ez az itéletidő. Hány nap, hány hét, hány esztendő még, mire az eső kiöblíti a repedésekből, zugokból a mocskot? Ha nem csupán előmunkálata ez a természetnek: alámos, meglazít, türelmesen, mielőtt valóban, végleg fellázad. Módszeresen, puhatólózva talán csak a lehetőségeit méri egyelőre fel?...

Szétázott, zilált hajjal, foszladozó pulóverben, úrabakancsban egy lány (asszony?) botorkált előttem. Beértem hamarosan, amikor pirosat kapott egy útkereszteződésben.

– Megengedi, hogy maga fölé tartsam az ernyőmet?

Riadt szemmel fordult felém. Most láttam, hogy legfeljebb tizenhét éves lehet. A homlokán lobos, mély seb sötétlett.

– Nem kell – rázta meg hevesen a fejét. – Menjen innen! Menj innen...

– Félsz tőlem?

Szemem sarkából láttam, hogy a lámpa zöldre villan, leléptem az úttestre, várakozóan fordultam vissza.

– Menj innen – ismételte kérlelő tekintettel, kialudt hangon. – Neked kellene tőlem félned.

– Nekem?

A lámpa közben visszaváltott. Az úttest közepe felé hátráltam, kezemmel intettem neki, bizonytalanul, hogy jöjjön már – az utolsó pillanatban ugrottam félre egy páncélcsoxi elöl, mely így is nyakon fröcskölt, ahogy hirtelen lefékezett. És dörgő robaj, szikrák villanása. Golyók fúródtak a lány homlokába, a lobos sebből csak úgy zubogott ki a vér. Hányinger markolta össze a torkomat, átszédelegtem valahogy a túlsó járdáig, megkapaszkodtam egy fa sikamlós törzsében. Fekete zubbonyos, gumikesztyűs férfi ugrott ki a kocsiból, egy vasvillaszerű szerszámmal a lány hasába dőött, felnyársalta a testet, és feltépve a pányvát, hátul begyömösölte a jármű mélyébe. Aztán sietősen visszavágódott a vezetőfülkébe; a sofőr nyomban gázfröccsöt adott, és jobbra, felém fordította a kormányt. Rémulten ocsúdtam fel, sarkon perdültem, lépkedni kezdtem mereven előreszegezett tekintettel. A kocsi komótosan gurult mellettem. Esernyőmmel igyekeztem elrejtetni az arcomat. Végre újra felpörgött a motor, a kerekek felspriccellték a vizet. Meggyorsítottam a lépteimet: csak kétszáz méter, kétszáz méter egy kocsi. Már rohantam, az esernyőt összecsuktam, nem érdekelt, hogy ömlik rám az eső.

Az egyenetlen kövön a neonfényben vízfoltok csillogtak, a magasabban fekvő részekén mindenütt sáros, egymásra taposott cipőnyomok. Itt bent sem volt mele-

gebb. – Csak vodka van. Lengyel – hunyorította rám barátságtalanul a szemét a csapos, és mielőtt bármit is mondhattam volna, már elém is lökött fél decit. Elgémberedett ujjakkal fogtam meg a poharat, körbejártattam a tekintetemet. Egyetlen üres szék, a WC mellett. Lassan araszoltam előre a tántorgó, áporodott szagot árasztó testek között, vigyázva, hogy ki ne lötytenjen a vodka. Az asztal túlsó felén csimbókos, deresedő szakállú férfi kucorgott.

– Megengedi?

Rám emelte véraláfutásos szemét, a következő pillanatban azonban némán vissza is sülyedt a feje. Bár volt a testében valami fáradt mozdulatlanság, nikotínfoltos ujjai izgága vonalakat szántottak az asztal nyirkos lapjára. – Jó tett helyébe – dörmögte a szakállába mély és cinikusnak tetsző hangon – jót csak a közmondásban várj. – Zavartan kerestem a tekintetét, a vodkát tétován emeltem a szám felé.

– Meg ne igyal Még éppen időben jöttünk...

Két fehér ruhás, gumikesztyűs férfi árnyéka borult az arcomra. – Rutinvizsgálat. Jöjjön velünk.

A bajszos, amelyik beszélt, és a poharat kivette a kezemből, megragadta a karomat, felhúzott, és tuszkolni kezdett kifelé. Félelmemben mérhetetlenül fontosnak éreztem valamiért, hogy elkapjam a szakállas férfi pillantását, de hiába nyújtogattam hátra a nyakamat, meg sem rezdült, fel sem nézett.

Fehér, vöröskeresztes katonai járműbe lökdöstek be, és lenyomtak egy alacsony székre. Kloroformszag, orvosi műszerek. A két szikár, csontos arcú férfin kívül, akik a koci oldalába, egy műbőr ülésre húzódtak félre, volt ott egy fiatal lány is, a szeméből ítélve talán huszonkét-huszonhárom éves, a szeme és félig az orra látszódtott ugyanis csupán ki a fehér gumiruhából, amely szorosan feszült a testére. Injekciós tűt emelt az arcom elé.

– Fertőtlenítve van ez? – néztem rá ijedten a rozsdásan csillogó tű láttán.

– Miért állt szóba azzal a lánnyal? – vágott közbe a bajszos férfi.

– Hogy én...?

– Nyújtsa ki a mutatóujját, a tenyerét feszítse meg – dünnyögte a ruhán át szelíden a lány.

– Vak maga? – folytatta a férfi. – Jól láthatta, hogy fertőző, hogy menthetetlen...

A lány az ujjamba szúrta, lassan szivattyúzta a fecskendőbe a vért. Kegyetlenül csípett – ennyi vért talán nem is lett volna szabad onnan, hanem csak vénából levenni.

– Felelőtlenek, ostobák! – iagatta a fejét a férfi.

– Én... – dadogtam – ez valami... járvány van?

– Ne mozogj – súgta a lány.

– Nem! – kiáltott fel egyidejűleg hevesen, váratlanul a másik, ez idáig néma férfi.

– Nincs semmilyen járvány. Érti? Azt kérdeztem, érti-e.

– Értem.

A lány kémcsőbe eresztette a vért, sárga papírcsikot dugott bele. Feszült csend következett. Az eső hangját sem hallottam. A két férfi hunyorítva a lányra meredt, aki végre kihúzta a papírcsikot.

– Negatív – mondta behunyt szemmel.

– Ostobák – sóhajtott a bajszos, felemelkedett, kilökte a koci hátsó ajtaját. – Na, tűnjön el.

Hosszú pillanatokig álltam görnyedten, dermedten a járda szélén. A kocsi már

elnyelte egy útkereszteződés. Egyszer csak felriadtam: hűledezve csodálkoztam rá, hogy miért is nem hallhattam ott a járműben az esőcseppek koppanásait: az égszakadás szünetelt, a fekete, kövér felhők közül ki-kivillant a nap, forró, vakító fény. Emberek bújtak elő a házakból, a kocsmákból, tétován keringtek a pocsolyák körül, felfelé és egymásra pislogva. Már nem féltem, de a lábaim gyengék voltak, rogyadoztak: amikor kijutottam egy térre, le kellett roskadnom egy padra. Mit sem törődtem azzal, hogy még nedvesek a lécek. A ruhám úgyis csuromvíz. Mindegy. Az esernyőmet is elhagytam valahol – ez is mindegy. Felejteni, törölni gyorsan. És aztán... olvasni fogok? Hosszú, borzalmas hetek után végre olvasni? De nem volt könnyű nem gondolni a széttrancsírozott fejű lányra. Mélyet lélegeztem, szinte szétfeszítve tüdőmet, és gyorsan kihúztam a kabátom belső zsebéből egy átázott Keats-kötetet. Alig kezdtem azonban bele a versekbe, megriasztott egy érdes hang.

– Jó napot!

Ragyás, sebes arcú öregasszony állt előttem, rongyokban, kopott nejlonszatyor a kezében. Ezelős hidegség villogott apró szeméből.

– Tessék – néztem rá idegesen.

– Csak kérdezni akarok valamit. Hisz maga Istenben?

– Nem – feleltem szárazon.

– Akkor zokogni fog – indult tovább.

Egy pillanatig nem jött szó a számra. – De maga sem fog nevetni! – kiáltottam végül utána ingerülten.

Az öregasszony azonban a füle botját sem mozdította. Egy véres nyakú galamb toccsant mögéje, de erre sem fordult meg, csak ment tovább a hirtelen megint cseperegni kezdő esőben egy sugárút felé, ahol komótosan lassítani kezdett egy pán-célkocsi...

MACAULAY IDŐSZERŰSÉGE

Thomas Babington Macaulay (1800–1859) angol esszéíró, liberális politikus, történész. 1825-ben írt Milton-esszéje alapozta meg az angol történetírás „whig” vonalát, mely a szabadelvű eszmék fejlődéstörténeteként fogta fel az angol történelmet. A négerék emancipációját sürgető cikkével a legradikálisabb parlamenti reformpártiak közé került (SOCIAL AND INDUSTRIAL CAPACITIES OF NEGROES, 1827).

A másik nagy kortársi liberális, J. S. Mill gondolatvilágában az utilitarizmust bírálja (MILL ON GOVERNMENT, 1828) és joggal: „a nagyobb rész boldogsága” elv nem mindig egyeztethető össze az emberi jogok intranszigiens védelmével; például ha a nagyobb rész attól érzi boldognak magát, ha üldözi valamelyik etnikai vagy vallási kisebbségét, akkor haszonelvű érveléssel nehezen tudnánk bizonyítani eme boldogságvágy illegitím vol-

tát. 1829-ből származik a zsidók emancipációjáért való harc klasszikus darabja, mely 1831-ben jelent meg. Macaulay 1830-tól parlamenti tag, az 1831-es Reform Bill egyik előkészítője. 1834-ben Indiába megy: mint gyarmati képviselő is az angol liberalizmus elveit kívánja meghonosítani az ázsiai országban, és a felvilágosodás szellemi örököséként mindenekelőtt a nevelés eszközével (MINUTE ON INDIAN EDUCATION).

1838-ban tér vissza Angliába, és haláláig írja nagy történeti munkáját (THE HISTORY OF ENGLAND). Középpontjában az 1688-as dicsőséges forradalom „whig” értelmezése áll: az erőszakmentes átalakulás dicsőrete, szemben a kontinens (kiváltképp Franciaország) véres, „a múltat végképp eltörölni” vágyó forradalmaival.

A zsidók egyenjogúságáért érvelő röpirata a klasszikus liberalizmus mintadarabja: az előítéletek ellenében racionális érvelő, meggyőzni vágyó (ál?)naiv hittől a nemzeti és vallási elfogultságok iránti teljes érzéketlenségig mindaz jellemzi, ami a liberalizmus klasszikusainak szupranacionális szelleméről elmondható (mert a XIX. században a szabadelvűek és nem a szocialisták voltak az igazi „nemzetfölkötők”). Amikor azzal érvel, hogy képviselő- vagy polgármester-, foltozóvarga- vagy fogászválasztáskor mennyire közömbös, hogy az illető megessi-e a sonkát, hordé szakállt, vagy vasárnaponként templomba avagy szombatunként a zsinagógába jár, akkor lényegében azt állítja, hogy ezek a dolgok a polgári-politikai életben nagyon nem fontosak, legalábbis nem fontosabbak, mint egy golf- vagy krikettklub megválasztása. S ez nemcsak a High Church és a tory tábor felzúdulását váltotta ki, hanem a választott nép mítoszának híveit is: hisz lehet-e annál fontosabb do-

log, mint különbözni a „hitelenekektől”. És a két elfogultság találkozott az elfogultságmentes indifferentizmus ellenében: Macaulay azon gondolata, hogy a „vörös hajúk” mássága csupán diszkriminációjuk következménye, éppúgy elfogadhatatlan volt a „vöröshajúságot” az isteni választottság jegyének tekintő ortodox rabbik számára, mint a zsidók nemzetközi összefogását a francia forradalom „zsidó-szabadkőműves összeesküvéséről” datáló ókonzervatívok szemében. A szent hagyományok megőrzését az üldöztetés is jobban biztosítja, mint az ezeket megvető mosollyal közömbösnek minősítő liberális emancipáció, mondták az előzők; a keresztény állam mindörökké elvesz, ha a nem keresztény elem egyenrangú részévé válhat, így ez utóbbiak. Az üldözöttek és az üldözők, akik a maguk különféleségét magasabbrendűséggel azonosították, abban megegyeztek, hogy a lehető legveszedelmesebb világnézet az, amely ez üldöztetéseket téjtét (sonkaevés, szakállviselés) tartja érdektelenné – legalábbis polgárjogi szempontból.

Persze ennek a nagy nemzeti és vallási indifferentizmusnak más kontextusban lehetnek valóban kétséges következményei: nem vagyok benne biztos, hogy a felvilágosult humanista gyarmati képviselőnek mindig igaza volt, amikor az indiai szokások, tradíciók és életformák modernizációjának, racionalizálásának vágyától hajtva az angol polgári jogrend és büntetőjog, iskolarendszer és családjog elveit kívánta ráerőszakolni a kétségkívül sokkal kevésbé felvilágosult és szabadelvű lakosságra. Ez ugyanis legfeljebb a rousseau-i „szabadságra kényszerítés” nagyon nem liberális útján lehetséges.

Ludassy Mária

Thomas Babington Macaulay

A ZSIDÓK ÁLLAMPOLGÁRI JOGFOSZTOTTSÁGÁRÓL

Rakovszky Zauza fordítása

A parlamentnek az a köztiszteltben álló tagja, aki az elmúlt parlamenti időszak vége felé egy olyan törvényjavaslatot terjesztett be, amelynek célja a zsidók helyzetének megkönnyítése, bejelentette, hogy javaslatát meg kívánja ismételni. A lezárult ülészakban érveinek erejével a hatalom minden berzenkedése ellenében is elérte, hogy a javaslatot az első lépésben megszavazták. Ez alkalommal tehát igazság és hatalom egyazon oldalon állnak majd, és bizonyos, hogy karöltve döntő győzelmet fognak aratni. Magunk is hozzá szeretnénk járulni az igazságos elvek győzelméhez, ezért az a szándékunk, hogy az alábbiakban áttekintünk néhányat azok közül az érvek – vagy érvként tálalt frázisok – közül, amelyekkel egy merő képtelenségekre és igazságtalanságokra épülő rendszer fenntartása mellett kardoskodni szoktak.

Az alkotmány, bizonygatják, lényege szerint keresztény; tehát ha a zsidóknak hivatalt adnának, ezzel aláásnák az alkotmányt. Az sem igaz, mondják, hogy a zsidók sérelmet szenvednének, amikor kizárják őket a politikai hatalomból, hiszen joga a hatalomhoz senki emberfiának nincsen. Az embereknek joguk van a tulajdonukhoz; joguk van hozzá, hogy megvédelmezzék őket attól, hogy mások kárt okozzanak nekik. Ezeket a jogokat a törvény a zsidók számára is biztosítja; és vérlázító lenne, ha valaki ezeket meg akarná tagadni tőlük. Ám amikor valakinek politikai hatalmat adunk a kezébe, ezzel nem a jogait érvényesítettük, hanem kedveztünk neki; és nincs ember, aki joggal panaszolhatná, hogy tőle ezt a kedvezést megtagadták.

Csak bámulni lehet azt a leleményességet, amellyel a fenti gondolatmenet a bizonyítás terhére veszi azoknak a válláról, akikre jog szerint hárulna, és akik alighanem meglehetősen kényelmetlennek találják. Azt bizonyára egyetlen keresztény sem kívánja tagadni, hogy minden emberi lénynek joga van hozzá, hogy részesüljön mindazokban a kedvezésekben, amelyek másnak a jogait nem sérül, és hogy megkímélik minden olyan sérelemtől, amely másnak nem használ. Márpedig nem sérelem-e emberek egy csoportja számára, ha ki vannak zárva a politikai hatalomból? Ha viszont az, akkor éppen a keresztényi elvek alapján joggal kívánhatják, hogy szüntessék meg ennek a sérelemnek a forrását, ha csak nem bizonyítható, hogy valamilyen még nagyobb baj elhárítása érdekében van rá szükség. Eleve nyilván a toleráns megoldás helyességét kell vélelmeznünk. A vád képviselőjére hárul a feladat, hogy ügyének igazát bizonyítsa.

Az említett furcsa nézetek megvédelmezése azonban alighanem még leglelkesebb híveik számára is kemény diónak bizonyulna. Ha senki emberfiának nincsen joga a politikai hatalomhoz, akkor ez a zsidókra és a keresztényekre egyformán vonatkozik. Ha ezt elfogadjuk, az állam alapjai rendülnek meg. Ha azonban állam nem létezik többé, akkor az emberek tulajdonát is, személyét is állandó veszély fenyegeti;

azt pedig már elismertük, hogy az embereknek joguk van személyük és tulajdonuk biztonságához. Ha jogos az, hogy az emberek tulajdona védelemben részesüljön, és ha ezt másként, mint az állam segítségével el nem érhetjük, akkor helyes az is, hogy létezzék az állam. Márpedig az csak akkor állhat fenn, ha valamely személy vagy személyek kezében politikai hatalom van. Tehát az is helyes, hogy bizonyos személy vagy személyek politikai hatalommal rendelkezzenek. Ez pedig annyit jelent, hogy bizonyos személynek vagy személyeknek feltétlenül joguk kell hogy legyen a politikai hatalomhoz.

A katolikusok és a zsidók jogfosztottsága ezen a téren csak azért maradhatott fenn olyan sokáig, mert az emberek nemigen szoktak eltöprengeni azon, milyen célt szolgál az állam. Így hallhatunk azután lényegük szerint protestáns államokról vagy lényegük szerint keresztény államokról, jöllehet ezeknek a kifejezéseknek pontosan annyi értelmük van, mintha lényege szerint protestáns szakácművészetről vagy lovaglótudományról beszélnénk. Az államnak az a célja, hogy fenntartsa a békét, hogy arra késztesen bennünket, hogy vitás ügyeinket döntőbíróságok, ne pedig az ökológia alapján oldjuk meg, és hogy szükségleteinket munkával, ne pedig fosztogatással elégítsük ki. Az állam gépezetét ennek az egyetlen feladatnak a betöltésére hozták létre, és minden bölcs kormányzat egyedül ezt tekinti legfőbb céljának. Ha akad az embereknek olyan csoportja, amelyik nem érdekelt vagy nem érzi érdekeltnek magát a tulajdonbiztonság és a rend fenntartásában, akkor ennek a csoportnak csakugyan helytelen volna részesednie abban a hatalomban, amely éppen a fentiek biztosítására jött létre. Azt azonban még csak nem is sejtjük, miért lenne valaki kevésbé alkalmas ennek a hatalomnak a gyakorlására csak azért, mert szakállt visel, mert nem eszik sonkát, vagy mert a zsinagógába jár szombatnaként, nem pedig a templomba vasárnaponként.

A kereszténység és a judaizmus közti különbségek nagyon is lényegesek olyankor, amikor arról kell döntenünk, alkalmas-e valaki püspöknek vagy rabbinak. Ahhoz azonban, hogy előjárónak, törvényhozónak vagy pénzügyminiszternek alkalmas-e valaki, éppoly kevés közük van, mint ahhoz, hogy vargának jó lenne-e az illető. Eszé ágában sincs senkinek a vargákat arra kényszeríteni, hogy elkötelezzék magukat az igaz keresztény hit mellett. Nincs ember, aki ne talpaltatná a cipőjét szívesebben egy eretnek vargával, mint olyasvalakivel, aki mind a harminckilenc cikkely mellett hitet tett ugyan, ár azonban még soha nem volt a kezében. És nem azért éreznek így, mert közömbösek a vallás iránt, hanem azért, mert nem látják be, ugyan mi köze lehet a hitnek a cipőtalpaláshoz. Ám a vallásnak pontosan annyi köze van a cipésmesterséghez, mint a költségvetéshez vagy a katonai kiadásokhoz. Az utóbbi húsz esztendőben kétségkívül jó néhányszor megbizonyosodhattunk róla, hogy igen jó keresztény ember csapnivaló pénzügyminiszter lehet.

De az már mégiscsak gyalázat, jelentük ki a törvényjavaslat ellenzői, hogy egy keresztény közösség számára a zsidók hozzanak törvényt. Nyilvánvaló, hogy itt eleve eltorzítva vetődik fel a kérdés. Nem arról van szó, hogy a zsidók hozzanak törvényeket egy keresztény közösség számára, hanem arról, hogy egy keresztényekből és zsidókból álló törvényhozó testület hozzon törvényeket egy keresztényekből és zsidókból álló közösség számára. Ezer esetből kilencszázkilencvenkilencben a rendőrségre, a pénzügyekre, a polgári és büntetőjogra, valamint a külpolitikára vonatkozó valamennyi kérdésben a zsidóknak mint zsidóknak semmiféle érdekellentétük nincsen a keresztényekkel, de még az anglikánokkal sem. Az egyházi intézményekre

vonatkozó kérdésekben különbözhet ugyan éppenséggel a zsidók és az anglikánok véleménye, de semmivel sem jobban, mint a katolikusoké és az anglikánoké, vagy az independenseké és az anglikánoké. Annak a kijelentésnek, hogy az anglikánoknak egyeduralmat kellene gyakorolniuk az állam fölött, legalább van valami érthető jelentése. Annak az elvnek azonban, hogy a keresztényeknek kellene egyeduralmat gyakorolniuk, az égvilágon semmi értelme nincsen. Mert az ország egyházi intézményeit illetően egyetlen olyan kérdés sem kerülhet a parlament elé, amelyben ne mutatkoznék legalább akkora véleménykülönbség az egyes keresztény felekezetek között, mint amekkora bármely keresztény és bármely zsidó között lehetséges.

Valójában a zsidók már most sincsenek kizárva a politikai hatalomból. Már ma is rendelkeznek vele, és rendelkezni is fognak mindaddig, ameddig módjukban áll jelentős vagyont felhalmozni. Különbséget szokás ugyan tenni a civil, vagyis állampolgári kiváltságok és a politikai hatalom között, ám ez a megkülönböztetés tartalmatlan. A kiváltságok hatalmat jelentenek. A „civil” és a „politikai” szavak rokon értelműek, csak éppen az egyik a latin nyelvből ered, a másik a görögből. A fenti állítás nem pusztá játék a szavakkal. Ha egy pillanatra szemügyre vesszük az idevágó tényeket, látni fogjuk, hogy ezek a dolgok szétválaszthatatlanok, úgyszólván azonosak.

Egyesek felháborítónak találják, hogy egy zsidó bíró lehessen egy keresztény országban. Esküdt azonban már lehet. Ténykérdésekben nyugodtan dönthet, ebből semmiféle kár nem származik. Am ha megengednék neki, hogy a törvénykezéssel kapcsolatos kérdésekben is határozhasson, ez az alkotmány végét jelentené. Nyugodtan odaülhet köznapi öltözékben az esküdtek padjára, és ítélezhetik. Am ha a bírói pulpituson ülne fekete talárban és fehér parókában, és újabb tárgyalást engedélyezhetne, ez olyan égrekiáltó botrány lenne, hogy arra megkeresztelt embernek gondolni sem jó. Ez a megkülönböztetés kétségkívül igen kifinomult filozófiai érzékről tanúskodik.

Van-e civilizált társadalomban nagyobb hatalom, mint a hitelező adósa felett? Ha ettől megfosztanánk a zsidókat, ezzel vagyonzbiztonságuktól fosztanánk meg őket. Ha meghagyjuk nekik, sokkal zsarnokibb hatalmat hagyunk a kezükben, mint amilyennel a király és egész kormánya rendelkezik.

Isten ellen való vétek lenne, ha engednék, hogy egy zsidó helyet foglaljon a parlamentben. Ám pénzt csinálhat; s a pénz bárkit bejuttathat a parlamentbe. Azon senkinek nem jut eszébe fennakadni, hogy Gaton és Old Sarum héber tulajdonban van. Egy penryni választó szívesebben vágja zsebre a teljes tíz fontot Shylocktól, mint egy garas híján üzet Antoniótól. Ez ellen senkinek nincs kifogása. Hogy egy zsidónak a zsebében legyen a törvényhozó hatalom nagy része, hogy minden szavazásnál nyolc szavazata legyen, mintha legalábbis Newcastle hercege volna, az tökéletesen rendjén való. Ám hogy a korlát mögé kerülhessen, hogy leülhessen azokra a mágikus hatalmú zöld bőrpárnákra, hogy „halljuk!”-ot vagy „rendél!”-t kiált-hasson, hogy szónoklatokat vághasson ki, és ez egyszer szabadon összehordhasson hetet-havat, ez akkora szentségtörés lenne, hogy minden bizonnyal romlásba döntené az országot.

Ha engednék, hogy egy zsidóból titkos tanácsos legyen egy keresztény király mellett, ezzel örök gyalázatot vonnánk a nemzet fejére. Am annak semmi akadály, hogy a zsidók irányítsák a pénzpiacot, márpedig a pénzpiac kormányozza a világot. A pénzügyminisztert mindaddig kétségek gyötörhetik programja felől, amíg nem

tanácskozott a zsidókkal. Uralkodók egész gyülekezete kényszerülhet rá, hogy segítségért folyamodjék a zsidókhöz. Pár szó, amit egy zsidó egy papírdarabra firkant, többet nyomhat a latban, mint három király uralkodói szava vagy három új amerikai köztársaság nemzeti becsületszava. Ám ha „méltóságos” vagy „kegyelmes” címet biggyeszthetne a neve elé, ezzel a legszörnyűbb katasztrófába döntené a nemzetet.

Pontosan ugyanezeket az érveket hozták fel némely politikusaink az ír katolikusok ellen is. Nem szabad megengednünk, mondogatták, hogy a katolikusok politikai hatalmat kaparintsanak a kezükbe, mert különben Anglia napja mindörökre leáldozik. Ám adjunk meg a katolikusoknak minden egyebet; de tartsuk őket távol a politikai hatalomtól. Ezek a bölcs férfiak nem ismerték fel, hogy ha valakinek minden egyebet megadunk, azzal a politikai hatalmat is megadjuk neki. Csak szajkózták tovább a magukét, még akkor is, amikor már egyáltalán nem volt kérdéses, részesejének-e a katolikusok a hatalomban, amikor a Katolikus Szövetség nyugodtan fittyet hányhatott a parlamentnek, és amikor egy katolikus hitszónoknak jóval nagyobb tekintélye volt, mint az írországi alkirálynak.

Ha nekünk, keresztényeknek, az a kötelességünk, hogy a zsidókat kizárjuk a politikai hatalomból, akkor bizonyára az is kötelességünk, hogy úgy bánjunk velük, miként őseink tették, hogy megöljük, száműzzük és kiraboljuk őket. Így ugyanis, és kizárólag így, a politikai hatalomtól is távol tarthatjuk őket. Ha viszont nem kívánunk erre az útra térni, akkor megfosztjuk ugyan őket az árnyéktól, de meghagyjuk nekik a valóságos testet. Ahhoz, hogy megbántuk és felingereljük őket, ennyi is elegendő; ahhoz azonban már nem, hogy megóvjuk magunkat a veszedelemtől, már amennyiben csakugyan veszedelem fenyeget bennünket. Ott, ahol nagyon van, óhatatlanul megjelenik a hatalom is.

Az angliai zsidók, bizonygatják nekünk, nem angolok. Külön népet alkotnak, mondják; test szerint ugyan a mi szigetünkön élnek, erkölcsileg és politikailag azonban zsidó testvéreikkel alkotnak közösséget, akik elszórtan élnek szerte a világon. Egy angol zsidó úgy tekint egy holland vagy portugál zsidóra, mint honfitársára, míg a keresztény angolt idegennek tekint. A hazafias érzésnek ez a hiánya, állítják, alkalmatlanná teszi a zsidókat arra, hogy politikai szerepet töltsenek be.

Tetszetős érvelés, ám ha alaposabban szemügyre vesszük, látjuk, hogy egyáltalán nem áll meg a lábán. Még ha elismerjük is, hogy van benne némi igazság, akkor sem állíthatjuk, hogy a zsidók volnának az egyedüliek, akik felekezetiüket előnyben részesítik a hazájukkal szemben. A patrioizmus érzése egy alapvetően egészséges társadalomban természetesen és magától értetődően fakad az állampolgárok szívéből, mivel felismerik, hogy minden kényelmüket és örömeiket annak a köteléknek köszönhetik, amely egyetlen közösséggé fűzi össze őket. Ám egy részrehajló és zsarnoki kormányzat uralma alatt ez az összefüggés korántsem áll olyan világosan előtűnik, mint jobb körülmények között. Az emberek ilyenkor kénytelenek a pártjuktól várni azt a védelmet, amelyet hazájuktól kellene megkapniuk, és ennek természetes következményeképpen erre ruházzák mindazokat az érzelmeiket, amelyeket különben szülőföldjük iránt táplálnának. A francia hugenották Angliától kértek támogatást tulajdon katolikus királyaik ellen. A francia katolikusok pedig Spanyolország segítségért folyamodtak egy hugenotta király ellen. Jogos lenne-e tehát az a következtetés, hogy a francia protestánsok manapság is arról ábrándoznak, hogy vallásukat porosz vagy angol fegyverek segítségével juttassák uralomra? Alig hinném;

ám akkor mivel magyarázzuk, hogy manapság már nem hajlanak rá – holott korábban nagyon is hajlottak –, hogy országuk érdekeit feláldozzák felekezetük érdekeinek oltárán? A válasz kézenfekvő: akkor üldözték őket, ma nem. Az angol puritánok I. Károly uralma alatt rávették a skótokat, hogy támadják meg Angliát. Vajon napjaink protestáns disszenterjei is arról ábrándoznának, hogy külföldi kálvinisták segítségével fogják megdönteni az anglikán egyházat? Ha nem, vajon minek tulajdonítsuk ezt a változást? Nem annak-e vajon, hogy manapság a protestáns disszenterekkel sokkal jobban bánnak, mint a XVII. században? Laud zsarnoksága elől Anglia legkiválóbb államférfiai közül nem egy Észak-Amerikában keresett menedéket. Azért tették vajon, mert a presbiteriánusok és az independensek képtelenek szeretni a hazájukat? Ám fölösleges volna tovább sorolni a példákat. Azt az embert, aki ismeri valamelyest a történelmet és az emberi természetet, mi sem háborítja föl jobban, mint ha azt hallja, hogy a kormányon levők vádként vágják valamely felekezet fejéhez, hogy az szoros kapcsolatot tart fenn külföldi hittestvéreivel. Ha létezik egyáltalán olyan megállapítás, amely minden politikai helyzetben érvényes, akkor az alábbi ilyen: ha egy ország polgárai a külföld felé fordulnak, ez mindig a rossz hazai kormányzat következménye. Álszent uralkodók mindig is szívesen alkalmazták azt a fogást, hogy miközben odahaza megkeserítették alattvalóik életét, szemükre vetették, hogy külföldről várnak segítséget; hogy megosztották a társadalmat, majd azon töprengtek, vajh miért is nem egységes; hogy úgy kormányoztak, mintha az állam valamelyik része annak egésze volna, majd elítélték a többi részt, mondván, hiányzik belőlük a hazafias szellem. Ha a zsidók nem érzik magukat Anglia édesgyermekének, ennek az az oka, hogy Anglia mostohán bánt velük. Nincs még egy érzés, amely olyan magától értetődően fejlődne már egy viszonylag jó kormányzat alatt is az emberek lelkében, mint a hazaszeretet. Mióta a világ világ, nem volt olyan nemzet vagy bármely nemzetnek olyan széles rétege, hacsak nem nyomták el kíméletlenül, amelyből teljesen hiányzott volna ez az érzés. Vádként olvasni rá tehát egy embercsoportra, hogy nem elég hazafias, a legrosszabb fajta szemfényvesztő szofisztika, a farkas logikája, amellyel a bárányt akarja sarokba szorítani. Olyan, mintha azzal vádolnánk a folyó torkolatát, hogy megmérgezi a forrást.

Ha az angliai zsidók csakugyan öldöklő gyűlöletet táplálnának Anglia iránt, ha zsinagógáikban hétről hétre azért imádkoznának, hogy mindazon átkok, amelyeket Ezékiel Türoszra és Egyiptomra szórt, Londonban foganjanak meg, ha ünnepi lakomáikon azoknak a fejére kérnének áldást, akik falhoz verdesik az angol csecsemőket, még ez a gyűlölet sem lenne ádázabb, mint az, amelyet a keresztény felekezetek táplálnak nemegyszer egymás iránt. Ám a zsidók valójában semmi hasonló nem éreznek. Nem, ők pontosan úgy éreznek, ahogy helyzetük alapján várnánk tőlük. Lényegesen jobban bánunk velük, mint a francia protestánsokkal bántak a XVI. és XVII. században, vagy a mi puritánjainkkal Laud idejében. Így aztán nem is szórnak átkokat se a kormányra, se a honfitársaikra. Tagadhatatlan, hogy sokkal nagyobb rokonszenvet éreznek az állam iránt, mint Coligni vagy Vane hívei. Annyira jól azonban mégsem bánunk velük, mint ahogyan ma a szakadár keresztény szektákkal bánnak Angliában; ezért – és szilárdan hisszük, hogy kizárólag ezért – jobban elzárkóznak, mint amazok. Amíg nem tettünk meg minden lehető ennének érdekében, nem áll jogunkban levonni a következtetést, hogy sohasem válhatnak teljes mértékben angolokká. Az az államférfi pedig, aki idegenként bánik velük, majd azt veti a szemükre, hogy nem éreznek mindenben ugyanúgy, mint a valódi

angolok, éppolyan ésszerűtlenül jár el, mint az a zsarnok, aki atyáikat megbüntette, mivel nem építhettek házat téglá nélkül.

Nem tűrhetjük, hogy politikusaink kivonják magukat legszentebb kötelességük teljesítése alól. Nekik nem az a dolguk, hogy ostorozzák a zsidókat, mert nem elég hazafiaskak, hanem az, hogy tegyenek róla, hogy azzá legyenek. Ennek módszerét a történelem is, a józan ész is készen kínálja. Véleményünk szerint az angol zsidók pontosan olyanok, amilyenné a kormányzat tette őket. Olyanok, amilyenné bármely felekezet vagy embercsoport válnék, ha úgy bánnának vele, ahogy a zsidókkal bántak. Ha Európában minden vörös hajú embert évszázadokon keresztül bántalmaztak és elnyomtak volna, emitt száműzték, amott bebörtönözték volna őket, ha pénzüket elrabolják, fogukat kiverik, ha elítélik őket, a képzelhető legvalószínűlenebb bűnöket fogva rájuk a lehető leggyöngébb bizonyítékok alapján, ha ló farkához kötve vonszolják, felkötik, megkínózzák, elevenen megégetik őket, ha az erkölcsök szelídültével még mindig megalázó korlátozásoknak vetik alá, és otromba sértéseknek teszik ki, ha némely országokban külön városrészekbe rekesztik őket, másokban rendszeresen vízbe dobja vagy kövel hajigálja őket a csöcselék, ha minden hivatalból kizárják, minden méltóság viselésétől megfosztják őket, ugyan mivé lett volna mára a vörös hajú urak hazaszeretete? És ha hasonló körülmények között valaki felvetette volna, hogy a vörös hajúak számára is tegyék lehetővé a hivatalviselést, képzeljük csak el, ősi intézményeink ékesszóló hívei milyen hatásos szónoklatokat vágnának ki az efféle forradalmi intézkedések ellen! „Ezek az emberek”, mondanák, „valójában nem is tekintik magukat angoloknak. Úgy érzik, több közülük van egy vörös hajú franciához vagy némethez, mint egy barna hajúhoz, még ha az a tulajdon falujukból való is. Ha egy idegen uralkodó a vörös hajúaknak kedvez, nagyobb szeretetet tanúsítanak iránta, mint a tulajdon országuk királya iránt. Nem, ezek az emberek nem angolok; soha nem is lehetnek azok, erről maga a természet gondoskodott; minden tapasztalat arról tanúskodik, hogy ez lehetetlen. A politikai hatalomhoz pedig már csak azért sem lehet joguk, mert ahhoz joga senki emberfiának nincsen. Ám óvjuk meg őket minden bántalmazástól; ám teremtsen vagyonbiztonságot számukra a törvény. Ha azonban politikai hatalmat kívánnak gyakorolni egy olyan közösség felett, amelynek ők csak félig-meddig tagjai, egy olyan közösség felett, amelynek alkotmánya lényege szerint sötét hajú, feleljünk nekik a mi bölcs atyáink szavaival: *Nolumus leges Angliae mutari.*”

Hiszen, mondogatják, maga a Szentírás is kijelenti, hogy a zsidók egy napon visszasza fognak térni a tulajdon országukba; és az egész zsidó nép erre a visszatérésre áhítozik. Így hát számukra korántsem lehet olyan fontos Anglia jóléte, mint mások számára. Nekik ez az ország nem hazájuk, mindössze átmeneti tartózkodási helyük, a szolgaság háza. Ez a gondolatmenet, amely olyan nagy érdeklődést váltott ki, amikor első ízben megjelent a *Times* című napilapban – nem éppen tulajdon meggyőző ereje jóvoltából ugyan, hanem azért, mert ezt az újságot általában igen tehetségesen szerkesztik –, a szofizmáknak ahhoz a csoportjához tartozik, amelynek segítségével a leggyalázatosabb üldöztetést is könnyedén igazolni lehet. Emberek fejére olvasni azokat a gyakorlati következtetéseket, amelyeket mi magunk vontunk le vallásuk tanításaiból, ők maguk azonban nem vállalják őket, a vitában alattomosok; a kormányzásban pedig egyenesen büntetett. Sokan úgy vélekednek, hogy a predestináció tana azokat, akik hisznek benne, minden erkölcsi gátlásuktól megfosztja. És kétségkívül jogosnak látszik a következtetés, hogy az az ember, aki úgy hiszi, túlvilági sorsa

már amúgy is visszavonhatatlanul megpecsételődött, hajlamos lehet rá, hogy korlátlanul átengedje magát a szenvedélyeinek, és elhanyagolja vallási kötelességeit. Ha kárhozatra ítéltetett, erőfeszítései amúgy is hiábavalók; ha viszont az üdvösségre választatott ki, akkor feleslegesek. De vajon bölcs dolog volna-e mindenkit, aki hisz a kálvinizmus elvontabb doktrínáiban, úgy büntetni, mintha csakugyan vétkes volna mindazokban a bűntettekben, amelyeket, jól tudjuk, néhány antinomista csakugyan elkövetett? Alig hinném. Mindnyájan számtalanszor tapasztalhattuk, hogy igen sok kálvinista akad, aki éppolyan erkölcsösen él, akár a legbuzgóbb arminianus, és jó néhány arminianus, aki éppolyan laza erkölcsű, akár a legrosszabb kálvinista.

Teljességgel lehetetlen egy ember nézeteiből az érzéseire és a cselekedeteire következtetni; és valójában nem is olyan bolond senki, hogy így érveljen, kivéve olyankor, ha ürügyet keres felebarátainak zaklatására. A keresztényeket a legszigorúbb vallási parancsolatok kötelezik rá, hogy minden ügyükben méltányosan járjanak el. De vajon abból a huszonnégymillió emberből, aki a brit szigetekeken kereszténynek vallja magát, akad-e akár csak egy is, hacsak el nem ment az esze, aki ezer fontot kölcsönözne valakinek minden biztosíték nélkül? Ha valaki akár csak egy napig is feltételezné a körülötte élőkről, hogy viselkedésüket csakugyan vallásuk tanításai szabják meg, és ennek alapján intézné az ügyeit, még mielőtt a nap lenyugodott volna, azon venné észre magát, hogy tönkrement; ám nincs ember, aki a mindennapi élet egyes-bajos dolgaiban, amikor kölcsönkér vagy kölcsönad, amikor vásárol vagy elad, e föltételezés alapján cselekednék. Olyankor azonban, amikor embertársaink leigázására törekszünk, már egészen más a helyzet. Ilyenkor azokat az indítékokat, amelyekről jól tudjuk, hogy vajmi gyöngén ösztönöznek a jóra, úgy igyekszünk feltüntetni, mintha mindenhatóak volnának a gonoszságra való bujtogatásban. Ilyenkor áldozataink fejére olvassuk mindazt a sok bűnt és ostobaságot, amelyet vallásuk tanai, bármilyen közvetve is, úgy tetszik, előidéztek. Ilyenkor elfeledjük, hogy ugyanaz a gyöngesség, ugyanaz a léhaság, ugyanaz a hajlandóság, hogy a jelent fontosabbnak tartjuk a jövődönél, amely az embereket rosszabbá teszi, mint amilyenek egy jó vallás látni kívánná őket, jobbá is teszi őket, semhogy engedelmeskedjenek egy rossz vallás parancsainak.

Annak idején őseink ugyanígy érveltek a katolikusok ellen (néhány ember még ma is ezt teszi). A pápisták hisznek benne, hogy kötelesek engedelmeskedni a pápának, bizonygatták. A pápa bullát bocsátott ki, amelyben megfosztja trónjától Erzsébet királynőt. Tehát minden pápista trónbitorlónak fogja tekinteni Ófelségét. Tehát minden pápista áruló. Tehát minden pápistát fel kell akasztani, ló farkához kell kötni, fel kell négyelni. Ennek a logikának köszönhetünk néhányat leggyűlöletesebb törvényeink közül, amelyek mindmáig történelmünk szégyenfoltjai. Holott a válasz kézenfekvő. Meglehet, a Római Egyház azt parancsolta ezeknek az embereknek, hogy tekintsék trónbitorlónak a királynőt. Ám számos egyéb parancsot is adott nekik, amelyeknek azok soha nem engedelmeskedtek. Papjaikat például arra kötelezi, hogy a legszigorúbb szüzességben éljenek. Márpedig örökös kicsapongásuk állandó gúny tárgya. A Római Egyház minden hívének azt parancsolja, hogy böjtöljenek gyakran, gyakoroljanak irgalmasságot a szegényekkel, ne törődjenek a pénzzel, ne párbajozzanak, és ne járjanak színházba. És ők vajon engedelmeskednek ezeknek a parancsoknak? Ha netán az lenne a helyzet, hogy igen kevés katolikus tartja be szigorúan egyháza előírásait olyankor, amikor ezek ellentétesek szenvedélyeivel vagy érdekeivel, nem lehetséges-e, hogy az alattvalói hűség, avagy az embe-

riesség, avagy a kényelemszeretet, netán a halálfélelem ugyancsak elégséges indítéknak bizonyulhat ahhoz, hogy ne hajtsák végre azokat a gonosz parancsokat sem, amelyeket a Római Egyház Anglia törvényes uralkodója ellen kibocsátott? Amikor tudván tudjuk, hogy jó néhány katolikusnak annyira sem fontos a vallása, hogy a kedvéért lemondjon a pénteki marhahússzeletéről, miként állíthatjuk, hogy a kúnpadot és a kötél általi halált viszont készséggel kockáztatják érte?

Manapság az emberek ugyanazokat az érveket hozzák fel a zsidók ellen, amelyekkel őseink a katolikusok ellen érveltek. A zsinagógák falára vésett törvény megültja a kapzsiságot. Ám ha ebből arra következtetnénk, hogy a zsidó hitelezők majd nem fogják érvényesíteni jelzálogigényüket, hiszen Isten megültotta nekik, hogy felebarátjuk házát kívánják, mindenki azt hinné, hogy elment az eszünk. És mégis akadnak, akik képesek elhinni, hogy a zsidókat nem érdekli, vajon prosperál-e az ország, amelyben élnek, hogy kisebb gondjuk is nagyobb annál, vajon rosszak-e annak törvényei vagy rendőrsége, vajon súlyosak-e az adók, vajon gyakran törnek-e rá idegen hódítók, és válik azok prédájává, mivel Isten megígérte nekik, hogy ki tudja, miképpen, ki tudja, mikor, mondjuk, talán úzezer esztendő múlva, a zsidók visszatérnek majd Palesztínába. Mi ez, ha nem a legteljesebb tudatlanság az emberi természetet illetően? Vagy nem tudjuk-e mindnyájan, hogy a távoli és határozatlan dolgok jóval kevésbé hatnak az emberekre, mint a közeli és bizonyosak? Ráadásul ezt az érvet pontosan annyi joggal lehet a keresztényekre alkalmazni, mint a zsidókra. A keresztények, akárcsak a zsidók, hisznek benne, hogy valamikor a jövőben a világ mostani rendje megdőlj majd. Mi több, számos keresztény meg van győződve róla, hogy rövidesen még itt a földön elkövetkezik a Messiás királysága, és ő saját személyében fog uralkodni annak minden polgára felett. Azt itt most nem firtatjuk, vajon ezek a nézetek megfelelnek-e az egyház hivatalos tanításainak. Ám azok az emberek, akik hisznek bennük, jóval többen vannak, mint ahány zsidó él Angliában. Jó néhányan akadnak köztük, akiket rangjuk, vagyonuk vagy képességeik a sokaság fölé emelnek. E tant mind a skót, mind az angol egyház szószékeiről hirdetik. Védelmében nemesemberek és képviselők fogtak tollat. Mármost mennyiben különbözik ez a tan, ha a poliükára gyakorolt hatását tekintjük, a zsidó vallástól? Ha a zsidók alkalmatlanok rá, hogy törvényeket hozzanak számunkra, mert hisznek benne, hogy ők maguk vagy késő leszármazottaik kivándorolnak majd Palesztínába, nem könnyelműség-e, ha megnyitjuk az alsóház kapuit ama szekta hívei előtt, amely fennen hirdeti, hogy Krisztus királysága még a mostani nemzedék életében eljön, és az Ezeréves Birodalom a föld valamennyi királyságát magába nyeli?

Vajon a zsidók a keresztényeknél kisebb mohósággal versengenek mindazokért a hivatalokért, amelyek betöltését a törvény megengedi számukra? Talán kisebb buzgalommal vagy rendszerességgel járnak el üzleti ügyekben, mint a szomszédai? Talán sülányabb bútorokkal rendezik be a házukat, mivel ők csak zarándokok és átutazók ezen a földön? A reménység, hogy idővel visszatérhetnek őseik földjére, vajon érzékellenné teszi-e őket a tőzsdei árfolyamok ingadozása iránt? Amikor magánügyeiket intézik, vajon számításba veszik-e akár csak egyszer is azt a lehetőséget, hogy majd kivándorolnak Palesztínába? Ha pedig nem, miért kellene feltételeznünk, hogy azok az érzések, amelyek a legcsekélyebb hatással sincsenek rájuk olyankor, amikor üzleti ügyeiket intézik, vagy arról döntenek, kit jelöljenek örökösüknek, végtelenül nagy befolyással lesz rájuk abban a pillanatban, amint előjáró vagy törvényhozó válik belőlük? Van azután egy további érv is, amelyet nem szeretnénk egy

legyintéssel elintézni, ám sejtelmünk sincs róla, miként tárgyalhatnánk komolyan. A Szentírás, mondogatják, telis-teli van a zsidó nép sorsára vonatkozó, szörnyűnél szörnyűbb jóslatokkal. Megjövendöli például, hogy bolyongani fognak a világban. Helyes-e akkor, ha mi otthont adunk nekik? Megjövendöli, hogy idegen uralom alatt fognak sínylődni. Helyesen cselekszünk-e tehát, ha vezető szerephez juttatjuk őket? Ha megadnánk nekik a minden állampolgárt megillető jogokat, ezzel arcátlanul szembeszegülnénk a Szentírás jóvendőléseivel.

Elismerjük, hogy az Isteni Bölcsesség által sugallt próféciaikat megcáfolni csakugyan égbekiáltó büntett lenne. Így aztán esendő fajtánk csak hálás lehet azért a szerencsés körülményért, hogy ezt a bünt egyszerűen nem áll módunkban elkövetni. Ha engedjük, hogy a zsidók helyet foglaljanak a parlamentben, ezzel a cselekedetünkkel napnál világosabban bebizonyítottuk, hogy a kérdéses próféciaik, bármit tartalmazzanak is egyébként, nem vonatkoznak arra, hogy a zsidók mindörökre ki-
zártnak a parlamentből.

Ami azt illeti, máris nyilvánvaló, hogy ezeknek a jóvendöléseknek nem az az értelmük, amit üszteletre méltó vitapartnereink tulajdonítanak nekik. Franciaországban és az Egyesült Államokban a zsidók máris rendelkeznek valamennyi állampolgári joggal. Ha tehát lenne olyan jóvendölés, amelyet úgy kellene értelmeznünk, hogy a zsidók hányattatásaiuk során sose kapják majd meg valamennyi állampolgári jogot azokban az országokban, ahová a sorsuk veti őket, az máris hamis prófécianak bizonyult volna. Következésképp a Szentírás jóvendölései nem ezt jelenük.

Kereken el kell tehát utasítanunk azt a gyakorlatot, amely összekeveri a prófeciát és az elveket, amely gyakran homályos jóvendöléseket játszik ki mindenkor világos erkölcsi szabályokkal szemben. Ha bizonyos cselekedeteket igazságosnak és helyesnek kell tekintenünk csak azért, mert megjövendölték őket, ugyan mi lehetne dicsegetesebb annál a gonosztetnél, amelyet fanatikusaink szerint ma, a XVIII. század végén kellene megbosszulnunk a zsidókon, annál a gonosztetnél, amelytől megrendült a föld, és elhomályosult a nap az égen? Hiszen ugyanazok az érvek, amelyekkel igazolni akarjuk héber honfitársaink jogfosztottságát, éppúgy felmentük Júdás csókját és Pilátus ítéletét is. „Az embernek Fia ugyan elmegyjen, amint meg vagyjon trua felőle; de jaj annak az embernek, aki az embernek Fiát elárulja.” És jaj azoknak is, akik bármely korban és bármely országban megszegik az ő jóakarató parancsolatait, azzal az ürüggyel, hogy ezzel az Ő jóvendöléseit teljesítük be. Ha ezzel az érveléssel igazolni lehetne a zsidók ellen jelenleg érvényben lévő törvényeket, akkor éppígy igazolni lehetne vele valamennyi kegyetlenséget, amit valaha ellenük elkövettek, mindazokat a rendeleteket, amelyek sommásan megfosztották őket lakhelyüktől és javaiktól, a várbörtönt, a kínpadot, az elevenen való megégettetést. Hogyan engedhetnénk meg magunknak, hogy meghagyjuk nekik a tulajdonukat, ha egyszer arra ítéltettek, hogy „éhen és szomjan, mezítelen és mindennek szűkiben szolgálják ellenségeiket”; hogy védelmet nyújtsunk nekik, holott az Írás szerint „rettegni fognak éjjel és nappal, és nem fognak bizni életükben”; hogy nem ragadjuk el gyermekeiket, holott „fiai és leányai más népek adatnak”?

Nem, mi nem ilyenek ismertük meg az Ő tanításait, az Övét, aki meghagyta nekünk, hogy szeressük felebarátainkat, mint önmagunkat, és amikor megkérdezték tőle, kit kell felebaráton értenünk, példaként egy eretnekre és egy idegenre mutatott rá.

Emlékezhetünk, hogy tavaly a *John Bull* hasábjain egy kegyes szerző és néhány

más, hasonlóan buzgó keresztény lélek, égbekiáltó botránynak minősítette, hogy éppen a nagyhéten terjesztettek elő egy, a zsidók helyzetének könnyítését célzó törvényjavaslatot a parlamentben. E tréfás emberek egyike gúnyosan azt ajánlotta, hogy a második olvasatra talán nagypénteken kellene sort keríteni. Mi ebben semmi rosszat nem látunk; sőt azt hisszük, keresve sem találhatnánk méltóbb módot rá, hogy megemlékezzünk arról a napról. Nincs nap, amely alkalmasabb lenne rá, hogy egy hosszan tartó ellenségeskedésnek véget vessünk, hogy kegyetlen bűnököt tegyünk jóvá, mint az, amelyen a könyörület vallása megalapított. Nem ismerünk napot, amely alkalmasabb volna rá, hogy törvénykönyvünkől kitöröljük az intolerancia legutolsó maradványait is, mint az, amelyen a türelmetlenség szelleme minden justizmordok leggyalázatosabbikát idézte elő, azt a napot, amelyen a türelmetlenség áldozatainak névsora, ez a Szókratészt és Morus Tamást is magában foglaló nemes névsor, egy még az övéknél is nagyobb és szentebb név által dicsőült meg.

Orosz István

A NACIONALIZMUS MINT A NEMZETÁLLAM IDEOLÓGIÁJA

„Minden államban van egy másik hatalom is, amelyet természetesnek nevezhetünk, mert ez felel meg annak a hatalomnak, amellyel természetes módon minden ember rendelkezett, mielőtti tagjává lett volna valamely társadalomnak. Mert noha az állam tagjai egymáshoz képest különálló személyek, és ilyenekként kormányozzák őket a társadalom törvényei, mindazáltal az emberiség többi részéhez képest egy testet alkotnak, amely az emberiség többi részével szemben még mindig a természeti állapotban van, akárcsak a tagjai voltak azelőtt. Ezért van az, hogy ha viták támadnak a társadalom valamely tagja és azok között, akik nem tartoznak hozzá a társadalomhoz, akkor ezeket a közösség intézi el, és ha jogtalanság éri testük egyik tagját, akkor ez az egésznek kötelességévé teszi az elszenvedett sérelem orvoslását. Ebből a szempontból tehát az egész közösség egy test, amely a természeti állapotban van minden más, a közösségen kívüli állammal vagy emberrel szemben.”¹

Ezek a sorok idestova háromszáz esztendeje születtek a modern liberális gondolkodás egyik megalapítójának tollából. Kérdés: vesztettek-e érvényükből az idők során? Igaz-e, hogy az államként létező közösségek még mindig „a természeti állapotban” vannak egymással, amely állapot meghatározása – szerzőnk szerint –, hogy felettük „nem áll olyan tekintély, amelyhez fordulhatnának a köztük adódó viták eldöntéséért”?²

A Dicsőséges Forradalom gondolati előkészítésében nem elhanyagolható szerepet játszó szerző valószínűleg meglepve tapasztalná, hogy arra a meghatározott közösségre, amelyre ő a „commonwelth” kifejezést használta, s amelyet – jobb híján – államnak szoktak fordítani, manapság előszeretettel alkalmazzák a nemzet megjelölést. Egyesült Nemzetek és nem Egyesült Államok Szervezetéről beszélnek; mintha a nemzet fogalma logikailag magasabb fokon állna, s az állam a nemzetből származ-

tatott alfogalom lenne. Mintha a nemzet konstituálná az államot, és nem az állam a nemzetet. Locke annak idején még nyilvánvalóan nem így gondolta. Az idézett szövegrészben az említett hatalmat *föderatív hatalomnak* nevezi, mert „*magában foglalja a háború és béke hatalmát, továbbá az államon kívüli személyekkel és közösségekkel való szövetségkötések és egyéb egyezségek hatalmát*”.³ Ezzel a hatalommal éltek az amerikai államok képviselői, amikor létrehozták az Egyesült Államok föderatív szerkezetét, amely immár egységes nemzetként tagja az ENSZ-nek – vagyis itt az állam(ok) konstituálta a nemzetet. A polgári kormányzatról írott értekezésében Locke nem győzi hangsúlyozni, hogy az állam szabad emberek önkéntes *megállapodása* révén jön létre, kereteit ez a megállapodás, vagyis racionális akaratú aktus, nem pedig természeti adottságok határozzák meg: „*...ott és csakis ott van politikai vagy polgári társadalom, ahol akárhány ember úgy egyesül egyellen társadalommá, hogy mindegyik lemond a természeti törvény végrehajtásának hatalmáról, és átengedi ezt a közösségnek. És ez történik mindenütt, ahol akárhány, a természeti állapotban lévő ember társulástra lép, hogy egyellen népet, egyellen államot alkosson egyellen legfőbb kormányzat alatt, vagy ha valaki csatlakozik egy már létrehozott kormányzathoz és egyesül vele.*”⁴

Mindennél fontosabb Locke számára, hogy az *apai* hatalmat élesen megkülönböztesse a jogosult *politikai* hatalomtól, mégpedig éppen azért, hogy az apai hatalomban tagadhatatlanul benne rejlő *természeti* elemet kiiktathassa az államalkotó tényezők közül. Nem véletlenül kezdi értekezését a következőképpen:

„Az előző értekezésben megmutattuk,

1) *hogy Adámnak sem apasága természetes jogánál fogva, sem Isten pozitív adománya folytán nem volt olyan hatalma gyermekei felett vagy uralma a világ felett, mint amelyet állítanak róla.*

2) *Hogy ha neki lett volna is ilyen hatalma, örököseinek akkor sem lett volna erre joga.*

3) *Hogy ha örököseinek lett volna is ilyen joga, akkor sem lehetett volna bizonyossággal megállapítani, hogy az összes egyáltalán lehetséges esetekben ki a jogos örökös, kit illet az utódlásnak s következőképpen a hatalom gyakorlásának joga, mivel nincs olyan természeti vagy pozitív isteni törvény, amely ezt meghatározza.*”⁵ (Kiem. – O. I.)

A politikai hatalom ennél fogva nem alapozható semmiféle természeti meghatározottságra, adottságra, kötelékre, hanem csakis a szabad, felnőtt emberek megállapodásos egyezségére. Érdemes fölfigyelni rá, hogy Locke nem tartotta szükségesnek *tartalmilag* is meghatározni, hogy kik, milyen feltételek mellett köthetnek egymással ilyen megállapodást, egyellen formai kritériuma szerint azok tartoznak egy meghatározott állam kötelékébe, akik szabad akaratukból érvényesnek tekintik önmagukra nézvést az adott állam törvényeit.

Ez tehát a liberális tradíció egyik eleme, amellyel a modern nemzetállam fogalma csak abban az esetben fér meg, ha nemzetet mindig *politikai nemzetet* értenek. A mai angol nyelvhasználatban például a *nation* úgyszólván mindig a *country* szinonimájaként szerepel, azaz az országos intézmények nevében szereplő *National* jelző szinte soha nem *nemzetű*, hanem mindig *országast* jelent. Ugyanígy, a *nationality* nem nemzetiséget, hanem *állampolgárságot* jelöl, azaz valamennyi brit szigetlakó útleveleiben ennél a rubrikánál az áll, hogy *British*, függetlenül attól, hogy az illető a Skót-felföld, a Walesi-tóvidék, a Temze-medence vagy Belfast szülőtte-e. És ahhoz, hogy valaki elnyerje a brit állampolgárságot, *nem kell származást, nemzetiségi hovatartozást igazolnia*, elegendő, ha legalább öt éven keresztül magatartásával bizonyítja, hogy érvényesnek tekintü önmaga számára Nagy-Britannia törvényeit. (A származást az Elbá-

tól keletre szokták sűrűn igazoltatni az emberekkel, illetve teszik előszeretettel az állampolgárság megadásának fő, sokszor kizárólagos feltételévé.)

Am mindenütt, ahol a lockiánus hagyománytól eltérően a nemzetállamot nem politikai, vagyis választott megegyezésen alapuló, hanem származási-kulturális, azaz sok vonásában *természeti* közösségnek tekintik, ott éppen azt csempézik vissza a politikai-hatalmi szférába, ami ellen Locke a legkétségbeesettebben hadakozott: a hatalom legitimitásának *természeti* megalapozottságát. Ha a politikai hatalomalkotásban való részvétel nem illethet meg bárki, aki szabad akaratából hajlandó elfogadni az adott politikai szerkezet megállapodáson alapuló törvényeit, akkor a szükségessé váló tartalmi differenciálás csak isteni vagy természeti törvény alapján lehetséges.

Így aztán, amikor a modern nacionalizmusok legitimitást keresnek politikai követeléseik számára, kénytelenek az adott embercsoportot összefűző vallásos-kulturális-etnikai-vérségi tradicionális kötelékekre hivatkozni, mint a csoporthoz tartozás elengedhetetlen kritériumára, ahol – nézetük szerint – a vallásos hit, a mindennapi viselkedési szokások és a kulturális ízlés éppúgy öröklődik, mint az archerendezés, testfelépítés bizonyos biológiai jegyei. Ebbe a csoportba tehát leginkább csak beleszületni lehet, vagy ha nem, akkor olyan mérvű, szinte zsigeri, ösztönszerű alkalmazkodás kívántatik meg az „idegentől”, aminek teljesítése úgyszólván lehetetlen. És ami a döntő: nemcsak a csoportspecifikus jegyek öröklődnek, de velük együtt öröklődik a politikai hatalom birtoklásának legitimitása is! A természeti kötelékek által meghatározott nemzetet – természeti okok folytán – megilleti az államhatalom. Ha azután Szent István koronájának kiválasztott örökösei nem csupán örökösödésük töretlen vonalát tudják minden kétséget kizáróan bizonyítani, de azt is, hogy az a bizonyos korona magától az Aryaúristentől származik, akkor az egész elképzelés elnyeri azt a formát, amitől Locke már három évszázada, egy igazságosabb politikai berendezkedés érdekében, szeretett volna végleg megszabadulni.

Igaz, az isteni-apai hatalmat személyében egyesítő abszolút monarchiát az Elbától keletre az isteni-nemzetiségi hatalmat egyesítő nemzetállam helyettesíti, mindkettő esetében azonban a politikai hatalom gyakorlásának *természet adta joga* a lényeg. Ez ugyanis *erősebb* legitimációs elv mindenfajta megállapodásos egyezségnél; a természetjogot vitatni lehet ugyan – ezzel próbálkozott Locke és még oly sokan mások –, de *vitathozni* vele lehetetlen. Ilyen körülmények között az nem lehet megállapodás kérdése, hogy valaki beletartozik-e valamilyen politikai közösségbe vagy sem – ez döntően természeti körülményektől függő, előre elhatározott adottság, amin az egyes embernek jóformán egyáltalán nem áll módjában változtatni.

Kétszáz esztendővel Locke után a liberális tradíció másik nagy alakja, John Stuart Mill már úgy érezte, nem hagyhatja pusztán formális meghatározottságban a kérdést: kiknek is lehet politikai vagy polgári társadalomban egyesülniük egymással. Egyebek között a következőket írja: „Ahol valamennyire is erős a nemzeti érzés, ott *prima facie* kézenfekvő, hogy az adott nemzetiség valamennyi tagja ugyanazon kormányzat alatt egyesüljön... Ezzel pusztán csak annyit mondunk, hogy a kormányzat kérdésében maguknak a kormányzottaknak kell dönteniük. Mert hiszen mi másban is állana az emberi faj bármely alcsoportjának szabadsága, ha nem abban, hogy meghatározza, az emberiség különböző kollektív testületei közül melyikhez kíván csatlakozni. Úgyszólván lehetetlen szabad intézményeket létrehozni egy olyan országban, amelyet különböző nemzetiségek alkotnak. Olyan emberek között, akik híján vannak az egymás iránti szolidaritás érzésének, kivált, ha ráadásul különböző

nyelveken beszélnek és olvasnak, a működő képviseleti kormányzáshoz szükséges egységes közvélemény nem jöhet létre... Ennélfogva a szabad intézmények általánosan szükséges feltétele, hogy az államok határai nagyjából egybeessenek a nemzetiségek határaival.”⁶

Mill persze nagyon is jól tudta, hogy ezzel a kijelentéssel komoly elvi engedményt tesz – a korabeli történelmi tényeknek: „Ha valaki erre azt mondja, hogy egy ilyen széles különbségtétel aközött, hogy mi illeti meg saját honfitársainkat és mi a többi embert, sokkal inkább vadakra, semmint civilizált lényekre jellemző, és ezért minden erőnkkel harcolni kell ellene, nos, senki nem ért ezzel a véleménnyel jobban egyet, mint én. Csakhogy az adott céll, az egyik legértékesebbet, amit csak emberi erőfeszítés kizúzhat magának, a civilizáció jelenlegi állapotában soha nem érhetjük el, ha nagyjából egyenlő erejű nemzetiségeket ugyanazon kormányzat fennhatósága alatt tartanak.”⁷

Ezek a sorok 1861-ben születtek, ekkorra már lezajlottak az európai népek szabadságharcai, s a rendelkezésére álló történelmi tényekből – elsősorban is a Habsburgok nemzetiségi politikájából – Mill úgy érezte, kénytelen a feni következtetést levonni. Ám álláspontjával akkor már a liberális hagyományon belül sem értett egyet mindenki. Talán Lord Acton kelt ki a leghevesebben az ellen, hogy szükségből erényt kovácsolva a liberális elmélet teret engedjen a nacionalizmusnak. „A nacionalista elmélet szerint – írta 1862-ben, közvetlenül Mill elképzeléseire reagálván – bizonyos természeti erők hivatottak az állam jellegének, formájának és politikájának meghatározására, miáltal egyfajta sorsszerűség kerül a szabadság helyébe.”⁸ Az elmélet „az általános akarat szuverenitására hivatkozik” – állapítja meg, s illusztrációképpen Mill idevágó passzusát idézi: „Mert hiszen mi másban is állana az emberi faj bármely alcsoportjának szabadsága, ha nem abban, hogy meghatározza, az emberiség különböző kollektív testületei közül melyikhez kíván csatlakozni.” Lord Acton kommentárja: „Ez az az aktus, amellyel egy nemzet létrehozza önmagát. A kollektív akarathoz egység szükségeltetik... egység és nemzeti hovatartozás tehát lényegesebb fogalmak a népszuverenitás szempontjából, mint az uralkodók eltávolítása és a törvények visszavonása.”⁹ Ez pedig veszélyes dolog, hiszen, ha „a nemzeti hovatartozás a megfellebbezhetetlen kollektív akaraton alapul, amelynek a nemzeti egység szükségzerű feltétele”, akkor „ennek minden egyéb hatást maga alá kell gyűrtie, ennek ellenében nem létezhet érvényes köteletség, mindenféle szembeszegülés zsarnokságnak minősül. Itt a fajon alapuló nemzet az ideális egység... amely felülbírálja a lakosok jogait és kívánságait, és ellérő érdekeiket egy fiktív egységben oldja föl, miközben feláldozza az egyének különböző hajlamait és köteleseit a nemzeti hovatartozás magasabb követelményének...”¹⁰ Ami viszont azért kockázatos Lord Acton szerint, mert „ha egyetlen meghatározott tárgyat tekintünk az állam legfőbb céljának, akkor... az állam elkerülhetetlenül abszolúttá válik”.¹¹ Ezzel a zsarnokságot implikáló nemzetfelfogással Lord Acton azt a szabadelvű elképzelést állítja szembe, amely „a nemzeti hovatartozást csupán az államformát meghatározó egyik lényeges elemnek, nem pedig a legfőbb tényezőnek tekinti. Ez a felfogás annyiban különbözik az előzőtől, hogy sokféleségre és nem uniformitásra, harmóniára és nem egységre törekszik... Míg az egység elmélete a zsarnokság és a forradalom forrásává teszi a nemzetet, a szabadelvű elmélet az önkormányzat védőbástyájának tekinti, amely az államhatalom kiterjeszkedésének végső korlátját jelenti. Az egységnek feláldozandó személyi jogok megőrizhetők a nemzetek szövetségében... Különböző nemzetek jelenléte egy államban hasonló hatású, mint a független egyház megléte. Védelmet nyújt az egyetlen hatalmasság árnyékában kivirágzó szolgálékúság ellen, mégpedig úgy, hogy érdekeket egyeztet, társulásokat hív életre, és az egyesített vélemény támogatását nyújtja az alattvalóknak. Ugyanígy, meghatározott közvélemény-formáló csoportok létrehozásán keresztül szorgalmazza a függetlenséget... A szabadság sokféleséghez vezet, a sokfé-

leség pedig megőrzi a szabadságot, biztosítván a szervezkedés eszközeit... A különböző nemzetek kombinációja egyetlen államban éppoly szükséges feltétele a civilizált életnek, mint különböző emberek kombinációja egy társadalomban... Ahol a politikai és nemzeti határok egybeesnek, a társadalom megáll a fejlődésben, és a nemzet olyan állapotba kerül, mint az az ember, aki felfüggeszti érinkezését embertársaival".¹²

Ami Locke számára történelmi adottság volt – a nemzetek, nemzetiségek sokfélesége egyetlen államon belül –, azt Lord Acton egy gyökeresen különböző történelmi helyzetben a liberális politikai elmélet sarkkövévé teszi, amiből a szabadság hívei egy jottányit sem engedhetnek. És teszi ezt pontosan ugyanarra a történelmi állapotra hivatkozva, amelyből Mill egy esztendővel korábban azt az elméleti következtetést vonta le, hogy csak akkor van esély szabad intézmények létrehozására, ha az állam és a nemzet határai nagyjából egybeesnek.

Az első világháború befejezése után mindenestre Woodrow Wilson – mint ismeretes – a milli álláspontot tette magáévá, és a nemzeti-etnikai alapú népszuverenitás elvét igyekezett átültetni a gyakorlatba – botrányos következményekkel. Hiszen az elv gyakorlatilag egyszerűen kivitelezhetetlen, ami azonban, sajnálatos módon, egyáltalán nem gátolta meg a nemzetállami ideológia világméretű elterjedését, mintha a második világháború után földünkön valóban többségükben olyan államok jöttek volna létre, amelyek határai egyes nemzeti-etnikai csoportok határaival esnek egybe. Mintha többségükben ilyen nemzetállamok alkotnák az Egyesült Nemzetek Szervezetét. Ám ez koránt sincs így. A föld országainak csak mintegy tíz százaléka tekinthető etnikai-nemzeti értelemben homogénnek, míg több mint negyven százalékuk nemzetileg erősen megosztott. Európában – 1979-es adatok szerint – nem kevesebb, mint hetvenhárom etnikailag elkülöníthető közösség létezik, s ezek közül csak huszonnégynek van önálló állama, ám e huszonnégy állam között is alig akad olyan, amelyik etnikailag teljesen egységesnek volna tekinthető. És ha igaz az, hogy „nyelvében él a nemzet”, vagyis hogy egy etnikai közösség *politikai* határainak meghúzásában döntő szerepet játszik a nyelv, akkor mit kezdünk azzal a fölöttébb kellemetlen ténnyel, hogy földünkön pillanatnyilag – óvatos becslések szerint is – legalább négyezer különböző nyelv, viszont csak kétszázötvenkét állam létezik? Ha valóban érvényes a nemzeti-etnikai alapon értelmezett népszuverenitás elve, akkor e négyezer etnikai egység *mindegyikét* megilleti az önálló államalapítás joga, s ezért, ha „igazi hazafiak”, kötelességük, ha kell, erővel is kiharcolni ezt a jogot.

Ezzel pedig el is érkeztünk a „törzs bálványképeinek” forrásvidékére. Az eltérő becslések szerint harmincöt-hatvanmillió halottat követelő második világháború befejezése óta kirobbant helyi háborúságok áldozatainak száma immár jóval meghaladja a húszmilliót. Igaz, ezek a véres események eddig zömmel az úgynevezett harmadik világ országaiiban zajlottak, ám a Szovjetunió fölbomlási folyamatának megindulása immár jelentősen megnövelte annak veszélyét, hogy az úgynevezett második világban, azaz Közép-Kelet-Európában ismét hadiállapotba kerülnek egymással az egyes nemzetiségek. Ennek fényében érdemes kissé hosszabban is elidőzni Harold Isaacs *IDOLS OF THE TRIBE* (A TÖRZS BÁLVÁNYKÉPEI) című könyvénel, amelyben a szerző az amerikai négerék, az Izraelbe települt amerikai zsidók, az indiai „érintetetlenek”, a malajziai kínaiak, az amerikai uralom alól felszabaduló Fülöp-szigetekiek és a megsemmisítő nemzeti vereségből feltáplázkodó japánok példáján vizs-

gálja az egyes etnikai csoportok magatartásában fellelhető „törzsi” jellegzetességeket.

Isaacs bevezetésképpen egyetértőleg idézi Francis Baconot, aki úgy vélte, hogy „a törzs bálványképei az emberi természetben magában vannak megalapozva”. Vagyis általános emberi szükséglet a „valahova való tartozás” igénye, mert a személyiség csak az alapsoporthoz való viszonyban képes kialakítani önazonosságát. Az alapsoporthoz pedig születés útján kerül be az ember. És noha persze az önazonosság kialakításában más referenciacsoportok is szerepet játszanak – úgymint társadalmi rétegcsoportok, iskolázottsági, foglalkozási, szakmai és szabadidőcsoportok –, de csak akkor – érvel Isaacs –, ha ezek nem állnak ellentétben az alapsoport által meghatározott önazonossággal. Az egyén a legmélyebb és legelemibb értelemben *hozzátartozik* az alapsoporthoz, ami azt jelenti, hogy ez az a hely, ahol nincs egyedül, itt van *olthon*, abban az értelemben, hogy itt nem utasíthatják vissza, itt mindenképpen be kell hogy fogadják.

Lássuk mármost, melyek Isaacs szerint az alapsoport legfontosabb ismertetőjegyei. Az első a fizikai megjelenés, a *test*. A fizikai tulajdonságok azonosságjegyként szolgálnak, amelyek alapján rögtön eldönthető, hogy ki tartozik „miközénk” és ki „őközéjük”. Az az elképzelés, hogy „ők” valamilyen módon *tisztátalanok*, a legkülönbözőbb kultúrákban felbukkan. A bibliai időkben halálra kövezték a tisztátalanokat; másutt, mint például a hindu Indiában, örök érinthetetlenségre kárhoztatták őket. A megkülönböztető fizikai jegyek olyannyira hasznosnak bizonyultak, hogy ahol nem álltak rendelkezésre születéstől fogva, ott igyekeztek szándékosan előidézni őket. A körülmetélés, a tetoválás, a fül, orr, az ajkak alakjának mesterséges megváltoztatása mind elsősorban ezt a célt szolgálta. És ahol a fizikai megjelenés nem kínált kellő fogódzót „mi” és „ők” szétválasztásához, ott a különböző stílusú nemzeti viseletek töltötték be ezt a funkciót.

A csoportazonosságot hordozó fizikai jegyeket igen gyakran kiterjesztették a csoport által birtokolt földterületre is. Lévy Bruhl például kimutatta, hogy a primitív törzsek körében igen elterjedt az az elképzelés, hogy a szülőföld elhagyása egyenlő a halállal, s ennek a hiedelemnek egyes afrikai törzsek azzal adtak nyomatékot, hogy amikor valamilyen oknál fogva lakóterületük elhagyására kényszerültek, magukkal cipeltek bizonyos földmennyiséget, és naponta *megettek* egy darabot a szülőföldből, miáltal – írja Lévy Bruhl – szó szerint *egyetlen test* részeivé váltak. Colin Turnbull pedig arról számol be, hogy egy afrikai törzs, az *ikek*, akiknél egyébként az összetartozás családi, gazdasági, társadalmi vagy szellemi kötelékei már erősen meglazultak, továbbra is mint *kwarikük*, azaz a „hegy népe” védelmezi önazonosságát, és „*inkább éhen vagy szomjan halnak, semmint hogy elhagyják szülőföldjüket*”.¹³

Ugyanígy úgyszólván minden ősi vallásnak megvannak a maga rituális, szent helyei, ahonnan a történelem rendszerint könyörtelenül elsodorta az adott népcsoportot; gondoljunk Mekkára, Rómára, Jeruzsálemre vagy a dalai láma tibeti székhelyére. Ezért egyáltalán nem meglepő – írja Isaacs –, hogy az időben és térben egyaránt homályba vesző őshaza képzelet komoly problémákat jelenthet az egyes népcsoportok *mai* önazonossága szempontjából. Az amerikai négereknek például nem könnyű feldolgozniuk őseik afrikai eredetét; de Martin Buber is döntőnek tartotta a zsidóság misztikus és történeti önazonossága szempontjából „*az Izrael földjével való fizikai kapcsolatot*”;¹⁴ s nyilvánvaló, hogy Erdély földje sok magyar számára ugyanezt a szerepet tölti be.

Mivel pedig a testi jellemzők a leglényegesebbek az alaps csoport önazonosságának kialakításában, ezért rendkívül szigorú szabályok és tabuk kötődtek számos népcsoport esetében az idegenekkel való érintkezéshez, illetve az exogámiához, mert ez a gyakorlat veszélyeztetheti a csoport fizikai egyformaságát, „tisztaságát”; vagyis a keveredés a legtöbb helyen a megfertőződéssel vált szinonimná. Isaacs úgy véli, hogy „az amerikai négerek számára – talán minden más népcsoportnál világosabban – az alaps csoport önazonosságát meghatározó jegyek középpontjában a bőrszín és a külső fizikai jegyek állnak. Ez az az egyedüli tényező, amely körül minden más elrendeződik a négerek életében, ez rejlik identitászavaruk mélyén, amely mindennap, minden órában velük van, s amelynek leküzdésére mindennél inkább szükségük volna. Számukra a csoportazonossági minták politikai változások által előidézett módosulása a szó legszorosabb, közvetlen értelmében azt jelentette, hogy másképpen kezdték el látni magukat, és a többiek is másnak kezdték el látni őket”.¹⁵ (Kiem. – O. I.) Érdemes fölfigyelni arra, hogy Isaacs eszerint lehetségesnek tartja, hogy bizonyos politikai változások módosítsák az érvényes csoportazonossági mintákat, még az olyan, első pillantásra véglegesen rögzültnek látszó jegyek esetében is, mint amilyen a bőrszín és külső fizikai megjelenés.

De kövessük tovább szerzőnket a törzsi viselkedés dzsungelébe, és lássuk, mit mond az alaps csoport önazonosságát kialakító második fontos tényezőről, a *megnevezéstől*. Egy elnevezés önmagában ritkán jelenti a csoport önazonosságának lényegét, ám igen gyakran közvetlenül erre a lényegre utal, s használóját a történelmi homályba vesző ősidőkbe vezeti vissza. Kína például „középen lévő ország”-ot jelent, abban az értelemben, ahogyan sok nép szülőföldjére tekint: ez a hely a *közép*, minden innen indult ki, minden itt kezdődött. Japán, a „felkelő nap országa” pontosan ugyanezt a jelentést hordozza. Ősi, de máig élő vélekedés, hogy új elnevezések használatával lényegi változásokat lehet előidézni. Ebben reménykedhetett pl. a Szovjetunió, amikor 1978-ban átkeresztelt kilenc várost és kétszázötven folyót meg hegycsúcsot a Kínától még 1860-ban elfoglalt szibériai területeken. A szovjet politikusok talán úgy gondolták, hogy a régi kínai nevek megszüntetésével a kínai területi követelések alól is kihúzzák a legitimitás talaját. A pekingi hírügynökség korabeli jelentéseiből azonban kitűnik, hogy eljárásuk éppen ellenkező eredményre vezetett: csak még inkább fölkorbácsolta a kínaiak nemzeti érzelmeit. De elég Kelet-Közép-Európa térképén is széttekinteni ahhoz, hogy lássuk, ugyanazok a települések hányféle elnevezést kaptak az évszázadok során, s azt sem kell hosszasan magyarázni, hogy micsoda fölhaborodást tud kiváltani, ha mondjuk Pozsonyt következetesen Bratislavának vagy Bratislavát, Pozsonynak, sőt urambocsá!-, Pressburgnak titulálják.

Hogy az önazonosság megszilárdításában milyen fontos szerepe van az elnevezésnek, Isaacs azzal is illusztrálja, hogy rámutat: az Amerikából Izraelbe települt zsidók közül sokan új, héber nevet választottak maguknak, mégpedig gyakran olyat, amelyik a bibliai tradíció szerint bátorságot, erőt jelent; így kívánták jelezni, hogy diaszpóramúltjuknak egyszer s mindenkorra vége szakadt. De az amerikai négerek körében is megfigyelhető volt, hogy politikai emancipálódásukkal párhuzamosan új, afrikai neveket vettek föl.

Abban pedig, hogy az egyes népcsoportok milyen elnevezésekkel illetik az „idegeneket”, talán mindennél világosabban megmutatkozik az irántuk táplált érzületek mineműsége: a bizalmatlanság, félelem, viszolygás, irigység, ellenségesség, gyűlölet. Az UNESCO 1968-ban nemzetközi konferenciát tartott arról, hogy melyek azok az

elnevezések, amelyeket az érintett népcsoportok sértőnek találnak, s amelyeket ezért lehetőleg ki kellene iktatni a nemzetközi szóhasználatból. A különböző nemzetiségű szakértők egyebek között a következő változtatásokat javasolták: „fejletlen” helyett „fejlődő”; „dzsungel” helyett „szavanna” vagy „erdős szavanna”; „benszülött” helyett „helyi lakos”; „törzs” helyett „népességcsoport” stb. Ajánlották továbbá, hogy mindenhol, ahol csak lehet, szerencsés az illető népcsoport saját magára alkalmazott elnevezését használni.¹⁶

A következő azonosságjegyről, a *nyelvről* Isaacs megállapítja, hogy „minden gyermek a közölhető tények világába, a család, a csoport, az adott kultúra szemüvegén keresztül látott világba születik bele. Ahogyan a csoportnyelv megnevezi és leírja, az és olyan a gyermek számára a világ”.¹⁷ Majd továbblép az érvelésben, és Edward Sapir nyelvfelfogására támaszkodva kijelenti, hogy voltaképpen a különböző nyelvek különböző világokat írnak le, nem pedig ugyanarra a világra alkalmaznak különböző megjelöléseket. Ebből azonban csupán azt a következtetést vonja le, hogy a nyelv az alaps csoport önazonosságát konstituáló egyik legfontosabb tényező, ám korántsem az egyetlen, jelentősége a történelmi-politikai feltételektől függően változik. Svájc példáját említi, ahol ugyan a polgárok négy nyelvet beszélnek, mégis egységes nemzet benyomását kelük, hiszen olyan közös, tanult szokásokkal, szimbólumokkal és emlékekkel rendelkeznek, amelyek jóval könnyebbé teszik a különböző nyelveket beszélő svájciak számára egymás megértését, mint mondjuk egy franciául beszélő svájci és egy franciaországi francia közötti kommunikációt.

A nyelvhez hasonlóan természetesen a *vallás* is kiemelkedő szerepet játszhat az alaps csoport önazonosságának kialakításában. Isaacs utal a „religion” szó eredetére: a közkeletű magyarázatok szerint a szó vagy a latin „ligaré”-ből származik, ami „kapcsolni, kötni, rögzíteni” jelentésű; vagy pedig a „relegere” szóból, ami „újra és újra olvasni, összegyűjteni, egybegyűjteni” jelentésekben volt használatos. E két jelentésnyaláb kellőképpen rávilágít a vallás mibenlétére és funkciójára: a vallás áthagyományozott bölcsesség és kötelék egyszerre; kötődés Istenhez, illetve az adott csoport rítusaihoz, hiedelmeihez, törvényeihez és mindennapi szabályaihoz, a közös bölcsességhez, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik, s amelyet minden nemzedék újraértelmez önmaga számára. És a vallás természetesen fontos mobilizáló erő lehet a „hitetlenek” elleni harcban is. Isaacs több oldalon keresztül sorolja erre a példákat, kizárólag a második világháború utáni történelemből.

A vallástól aztán már valóban csak egy lépés a *nemzet* – érvel Isaacs –, akár történelmileg, akár pszichológiailag tekintjük a dolgot. A mai szóhasználatban a nemzet általában a legátfogóbb és egyben a végső alaps csoportot jelenti, amelyhez való viszonyában az egyes individuum azonosságtudata létrejön. Hogy a nemzet mennyire természetileg meghatározott csoport, ennek igazolására Isaacs ismét csak az etimológiához folyamodik, amikor rámutat, hogy a „nation” a latin „nasci”-ből ered, ami „megszületettet” jelent. Ez a jelentéstartomány pedig éppenséggel a dolog lényegére utal szerinte, nevezetesen arra, hogy azok az érzelmek és ösztönös kötődések, amelyek először a családhoz, a törzshöz, a nemzetséghez, a vérrokonsági csoportokhoz fűzték az egyént, a történelmi fejlődés során fokozatosan egyre nagyobb embercsoportokra terjedtek ki, helyi vallási közösségekre, városokra, városállamokra, egyházi közösségekre, majd végül „az urak és királyok egész birodalmára”.¹⁸ Az igazi fordulat – mint ismeretes – a francia forradalommal következett be, amely teljesen nyíltan és egyértelműen a Hazát helyezte Isten helyébe, a polgárok kiontott vére

zentúl a Haza oltárán folyt el. Az esendő egyes ember tulajdon kicsinysége immár nem a mindenható Úristen túlvilági hatalma, hanem a nagyszerű és hatalmas Nemzet dicsősége alá tagozódott be. És amint az istenhívők Istene csakis jóságos és igazságos lehet, úgy a hazakultusz hívőit sem rendítheti meg semmi vallásos nemzetimádatukban, jelszavuk: „*Legyen bár jó vagy rossz – az én Hazám!*”

Isaacs persze nem mulasztja el hosszan ecsetelni, hogy a törzsi, dinasztikus és vallásháborúk minden szörnyűsége kismiska ahhoz a teljesítményhez mérve, amelyre a nemzeti alapon folytatott háborúk bizonyultak képesnek, majd sietve hozzáfűzi, hogy nemzeti dalok, történetek, szent ünnepek legnagyobb lelkesedéssel éppen azoknak a nemzeti hősöknek adóznak, akik élen jártak az „idegenek” irtásában. Mindezek után szerzőnk végkövetkeztetése aligha lehet meglepő: „*Kellő alázattal meg kell tehát állapítanunk, ami egyébként a széles néptömegek eddig is nagyon jól tudtak, csupán az emberi tökéletesség után áhító humanista tudósok elítje nem volt hajlandó tudomásul venni, nevezetesen, hogy törzsi megosztottságunk örökké velünk marad... Nem fog feloldódni semmiféle nagyobb emberi rendben. S egyes vélemények szerint jó is, hogy ez így van... hiszen ez a sokféleség az emberiség kincse, olyan múltbéli örökség, amely az emberi élet, a művészet, a szépség és a szellem gyarapodásának egyik legfőbb forrása. Ez a sokféleség gátat vet a modern ipari társadalmak uniformizált kultúrájának... Az alapsoport önazonosságát konstituáló legfőbb jegyek vizsgálatából egyértelműen adódik az a tény, hogy a »mi-ők« szindróma az emberi természet beépített tulajdonsága. Nem egyszerűen megkülönböztet, hanem megoszt... És hogy a törzsi ellenségeskedés kifejeződése viszonylag szabad utat kap-e, avagy korlátok közé szorul, az a fennálló hatalmi szerkezeten múlik, vagyis azon, hogy ki uralkodik ki felett és hogyan... Jelen helyzetben semmi nem utal arra, hogy emberek jelentősebb csoportjai inkább képesek lennének másképpen viselkedni ezekben az ügyekben, mint bármikor eddig a történelem folyamán, akkor sem – sőt kivált akkor nem –, ha éppen hogy kiemelkedtek az áldozatok sorából, s éppen hogy megszerezték maguknak a hatalmat, hogy most ők tegyenek áldozatokká másokat.*”¹⁵

Azért tartottam szükségesnek részletesebben ismertetni Isaacs főbb tételeit és érvelési módját, mert a legkülönfélébb mai nacionalista ideológiák előszeretettel és gyakorta fordulnak az Isaacs által is bőségesen kiaknázott tényegyütteshez és okfejtéshez álláspontjuk legújumlása céljából. Szögezzük le először is, hogy az Isaacs által ismertetet tények általában helytállóak, talán az egyetlen, komolyabban vitatható tényállítása az a tétel, amikor Sapirra hivatkozva a nyelvészajátítás mechanizmusát különböző világok elsajátításaként írja le – ezzel a vélekedéssel korántsem minden nyelvész ért egyet. Am Isaacs itt óvakodik attól, hogy abszolutizálja a nyelvek, „nyelvjátszmák” különbözőségét és egymással szembeni intaktságát. Az igazi kérdés azonban az, hogy a felsorakoztatott tényekből levonhatók-e azok a következtetések, amelyeket fentebb idéztem.

Isaacs így érvel:

- 1) Az egyén egy meghatározott közösségbe, az alapsoportba születik bele.
- 2) Az emberiség egymástól jól megkülönböztethető alapsoportokból áll.
- 3) Az alapsoportok törzsi jellegűek, azaz határaikat természeti eredetű adottságok határozzák meg.
- 4) Az egyénnek természeti szükséglete, hogy hozzátartozzék egy törzsi jellegű alapsoporthoz.
- 5) A törzsi jellegű alapsoportok természeti lényegüknel fogva ellenséges érzel-

meket táplálnak egymás iránt, amelyek igen gyakran erőszakos konfliktusokban robbannak ki.

6) A nemzetek e törzsi jellegű alapcsoportok végső kiteljesedései.

7) És ez így is lesz, amíg világ a világ.

Világos, hogy itt az emberi természet lényegéről avagy az emberi lényeg természetéről szóló okfejtéssel van dolgunk. Kézenfekvő ezért az első ellenvetés: semmilyen e világi megalapozottságú, racionális érveléssel nem igazolható, hogy az „emberi lényegről” általános, örök érvényű, valójában az a priori szintetikus ítéletek státusára igényt tartó kijelentések volnának tehetők. De ha az érvelés hatókörét szűkebbre vonjuk, és csupán az eddigi emberi történelemre vonatkoztatjuk, akkor is Isaacs ellen vethető, hogy

1) nem igazolható egyértelműen, hogy minden emberben egyformán erős az alapcsoporthoz való tartozás szükséglete, nem igazolható, hogy ezt a szükségletet az „anyatejjel szívjuk magunkba”;

2) de még ha ez igazolható lenne is, ebből semmiképpen sem következik feltétlenül, hogy az alapcsoporthoz kötődő *természeti* szálak szükségképpen erősebbek kell hogy legyenek, mint bármely más – foglalkozási, szakmai, szellemi, szabadidő- – csoporthoz fűződő, *választott* kötelékek;

vagyis logikailag semmiképpen sem igazolható, hogy az egyes ember életében ilyen vagy olyan szerepet játszó természeti meghatározottságok, szükségletek *szükségképpen* és *minden esetben* erősebbek, mint a választott kötődések és szükségletek.

De az okfejtés nem csupán logikailag áll gyenge lábakon. Bármekkora is látszik első pillantásra az Isaacs által megmozgatott tények hordereje, ő is kénytelen elismerni, hogy léteznek olyan tények, amelyek semmiképpen sem illeszthetők ebbe az érveléssorba. Ha már az „emberi lényegről” esik szó, vajon mi indokolja, hogy az egymást mézáró tutszikban és hutukban fedezzük föl e lényeg autentikus megnyilvánulását, és ne mondjuk az egymással négy nyelven is kiválóan szót érteni képes svájciakban? Amit Isaacs valóban meggyőzően és részletesen illusztrál, az annyi, hogy az emberiség egymástól jól megkülönböztethető csoportokból áll, hogy ezek a csoportok – egyebek között, de *korántsem kizárólag* – születés által öröklött természeti meghatározottságaik szempontjából is eltérnek egymástól, s hogy ezek a különbségek sokszor az egymás iránti ellenséges érzületet táplálják. Az azonban sem történelmileg, sem logikailag nem igazolható, hogy ennek *szükségképpen* így is kell lennie.

Az meg aztán még kevésbé – s témánk szempontjából ez a végső megfontolás –, hogy ezeknek a törzsi-etnikai jellegű különbségeknek a *nemzetállam* politikai formájában kellene kifejeződniük; hogy a nemzetállam volna „az emberi természet lényegének” igazán adekvát módon megfelelő politikai berendezkedési forma. Az Osztrák–Magyar Monarchiával nem az volt a baj, hogy több nemzetet egyesített magában, hanem az, hogy véglegesen egyenlőn módon biztosította e nemzetek részvételét a politikai hatalomgyakorlásban. Mint ahogy – másfelől – Nagy-Britanniának is kifejezetten előnyére válik, hogy többnemzetiségű ország, ahol az angoloknak és walesieknek nem okoz problémát, hogy közös kormányzás alá tartoznak, de még a skótok többsége is értékesnek tartja az Egyesült Királyság adott kereteit, csupán nagyobb önállóságot követelnek maguknak – a meglévő politikai szerkezeten *belül*. Jóval húsz százalék alatt van a Skót Nemzeti Párt támogatóinak száma, akik teljes politikai függetlenséget követelnek Skóciának. Észak-Írországból viszont nyilvánva-

lőan mindmáig nem sikerült működőképes kompromisszumot találni arra a politikai berendezkedésre, amely egyaránt kielégítené mind a protestáns angolok, mind pedig a katolikus írek igényeit. Ám semmi nem indokolja, hogy *ezt a kudarcot* – és csak ezt – tekintsük „megvilágító erejűnek” a politikai berendezkedés megítélésakor, s erre hivatkozva azt állítsuk, hogy a szigorúan nemzetállami keretek közé szorított, független Wales, Anglia, Skócia és Írország jobban megfelelne az érintett polgárok igényeinek, mint az Egyesült Királyság államformája. A négyévente megtartott brit választások eredményei – 1987-ben az összes szavazat mindössze 4,3 százaléka jutott a nacionalista alapon szerveződő pártoknak – éppenséggel az ellenkezőjét látszanak igazolni.

E történeti kitérő után ismét leszögezhetjük, hogy John Stuart Mill-lel szemben John Locke járt el bölcsen és logikailag koherensen, amikor semmilyen tartalmi megszorítással nem volt hajlandó specifikálni, hogy kik alkothatnak egymással politikai társadalmat, azon túl, hogy az illetőknek szabad akaratukból kell egyezsége lépniük egymással. Sem az nem állítható, hogy a politikai határoknak az egyes etnikumok határaival kell egybeesniük, sem az, hogy nem engedhető meg az ilyen egybeesés. Ideálként, mérceként, mi több, *erkölcsi követelményként* kitűzni egyiket sem lehet.

És ezzel elérkeztünk fejtegetésünk második döntő pontjához. Vizsgáljuk meg ezúttal kissé részletesebben, hogy milyen típusú kötelezettségek hárulnak a politikai társadalom egyes tagjaira, ha Locke, illetve ha Mill álláspontjához tartjuk magunkat. Locke a következőket írja: *„Nyilvánvaló, hogy az emberek sohasem ismertek és sohasem ismertek el sem apjukkal, sem uralkodójukkal szemben ilyen természetes alávetttséget, amelybe beleszülettek volna, és amely beleegyezésük nélkül arra kötelezte volna őket, hogy engedelmeskedjenek neki és örökösének... Egyetlen egyetlen monarchia kellett volna hogy legyen az egész világ, ha az embereknek nem állt volna szabadságukban, hogy elszakadjanak családjuktól és a benne fennálló uralomtól, bármely lett legyen is ez, ha nem állt volna szabadságukban, hogy elmenjenek, és külön államokat alkossanak, olyan kormányzattal, amilyent jónak látnak... Mert akik arról akarnak meggyőzni minket, hogy egy kormányzatnak, azáltal hogy alatta születünk, természetsszerűen már alattvalói is vagyunk, és többé semmiféle jogunk vagy igényünk nem lehet a természeti állapot szabadságára, azoknak semmiféle más érveik nincs (az apai hatalom érvein kívül, amelyet már megválasztottunk), mint hogy apáink és elődeink lemondtak természetes szabadságukról, s arra kötelezték magukat és utódaikat, hogy örökre alá lesznek vetve annak a kormánynak, amelynek ők maguk vetették alá magukat. Bármilyen kötelezettséget vállal vagy bármilyen ígéretet tesz is valaki a maga nevében, az kétségtelenül kötelezi őt, de semmiféle szerződéssel nem kötheti meg gyermekeit vagy utódait.”*²⁰

Locke, mint látjuk, nem csupán a politikai hatalom *eredetét* óhajtja teljes mértékben „társadalmasítani”, vagyis leválasztani mindenfajta állítólagos isteni vagy természeti meghatározottságról, hanem a politikai hatalom *hatókörét, kiterjedését* is szigorúan a mindenkor adott társadalom felnőtt tagjaira korlátozza, vagyis tagadja, hogy az adott politikai berendezkedés iránti *lojalitás* szükségképpen öröklődne, pusztán azáltal, hogy az ember valamilyen állam fennhatósága alá születik. Sőt Locke még tovább megy, és azt állítja, hogy *„maguknak a kormányoknak a gyakorlata és a józan ész törvénye alapján egyaránt nyilvánvaló, hogy a gyermek nem születik egyetlen ország vagy kormány alattvalójának sem. Apjának hatalma és gondnoksága alatt áll, amíg nagy-*

korúvá válik; attól fogva pedig szabad ember, aki szabadon dönt arról, hogy milyen kormányzatnak veti alá magát, és milyen államhoz csatlakozik".²¹

Locke egyetlen köteléket ismer el, ami a polgárt egy adott kormány alattvalójává teszi, mégpedig a tulajdont, ami par excellence társadalmi típusú kötelék: „...aki egy kormányzat területének bármely részén birtokol vagy használ valamit, az azzal hallgatólagos beleegyezését is megadja, és amíg ez a használat tart, addig köteles ugyanolyan mértékben engedelmeskedni ama kormány törvényeinek, mint ennek bármely más alattvalója...”²²

Locke tehát a politikai hatalmat megillető lojalitás egyetlen társadalmi formáját hajlandó elismerni: az érvényes törvények betartását, de még erről a lojalitásról is azt tartja, hogy minden felnőtt előtt ott áll a választás lehetősége, engedelmeskedik-e neki avagy sem.

Nem így a nemzetállami felfogást kihasználó nacionalista ideológiák. Ezek voltaképpen nem egyebek, mint prófétai hevülettel megfogalmazott erkölcsi ürítadák, intelmek, követelmények, amelyeknek az „igaz hazafiaknak” ha törik, ha szakad, minden körülmények között eleget kell tenniük – vagy ha nem, hát akkor ország-világ előtt szégyenszemre kiderül róluk, hogy nem is igazi hazafiak!

Már Lord Acton világosan látta e két beállítódás lényegi eltéréseit: „A nemzeti hovatartozás és az állam közötti különbség világosan megmutatkozik a hazafivői érzés természetében. Saját fajtánkhoz merőben természeti vagy fizikai kötelek fűznek bennünket, míg a politikai nemzettel szembeni kötelességeink erkölcsi természetűek. Az egyik olyan affektusok és ösztönök együttese, amelyek végtelenül fontosak és erőteljesek a vadak életében, ám inkább az állathoz és nem a civilizált emberhez tartoznak; a másik viszont törvények általi kormányzás, amely kötelezettségeket állapít meg, és erkölcsileg szabályozza a társadalom természeti viszonyait.”²³ „Az az ember, aki minden kötelessége felé helyezi az országa iránti elkötelezettségét, éppen olyan szemlében jár el, mint az, aki minden jogáról lemond az állam javára. Egykötőjük sem ismeri el, hogy a jog erősebb, mint a hatalmi tekintély.”²⁴

A nacionalista ideológiák a „természetileg” adott, „ösztönös” vonzalmakból, szimpátiákból és a rendelkezésre álló hagyomány erre alkalmas darabjaiból kemény erkölcsi töltésű, e világi vallást igyekeznek összekovácsolni, amelynek „nemzeti kiskatéja” feltétlenül kötelező érvényű erkölcsi követelményeket támaszt „minden igaz hazafival” szemben. A nemzeti „orákulum” hallatja szavát – és ítélt elevenek és holtak felett: melyek a nemzethez tartozás kritériumai, és e kritériumok szerint kik tartoznak a nemzethez, és kik nem. Szó sincs többé autonóm, felnőtt emberek szabad egyezségéről mint a polgári és politikai társadalom alapjáról; nem, nemzetállami keretekben a nemzeti orákulum autoritása dönt arról, hogy kik az egyenrangú tagjai a politikai társadalomként funkcionáló nemzetnek. Ezért írhatta Lord Acton már 1862-ben, hogy a nacionalista ideológia „retrográd történelmi lépés”.²⁵ Mint láttuk, itt valóban, két értelemben is visszalépésről van szó a szabadelvű hagyományhoz képest. A nacionalizmus először is azt követeli, hogy az egyén feltétel nélkül mondjon le autonóm ítéletéről és akaratáról a nemzet javára; másodszer pedig a nemzet lényegét természetileg öröklődő természeti és társadalmi adottságok önkényesen csoportosított komplexumaként írja le, s ezzel a természeti meghatározottságot, amely ellen pedig a reneszánsz óta egyre erőteljesebb harcot vívott a modern európai szellem egyik legerősebb áramlata, visszahelyezi a politikai autoritás, az e világi hatalom csúcsára. Míg a Locke értelmében vett politikai társadalomban a polgároknak olyan világosan meghatározott törvényeknek kell engedelmeskedniük, amelyek megalkotásában maguk is szerepet játszanak, és amelyek a polgárok többségének politikai aka-

ratát tükrözik, addig a nacionalista ideológiák nemzetállamában a nemzeti orákulum által kinyilatkoztatott, sokszor homályos és többértelmű erkölcsi elvárásoknak kell megfelelniük, amelyeket a polgárok politikai akarata sehogyan sem képes befolyásolni, érvényesíteni vagy érvényteleníteni.

Ámde a nemzeti orákulum időnként persze eltalálhatja az adott közösséghez tartozó polgárok többségének politikai akaratát. Ez történt jelesen a nacionalista ideológia felvirágzása idején, a XIX. század elején. A görög függetlenségi mozgalom egyik vezéralakja, Alexander Ypsilanti herceg, aki az orosz cár szolgálatában állott, például a következő, felkavaró hatású kiáltvánnyal fordult honfitársaihoz 1821 februárjában, a török uralom ellen folytatott görög szabadságharc kezdetén: *„Nézzetek körül, honfitársaim! Tekintetek számalmas helyzetelekre, megszentéseltelennített templomaitokra, megbecsztelennített asszonyaitokra, felforgatott otthonaitokra, tönkretett földjeitekre, tekintetek onmagatokra, ti szerencsétlen rabszolgák! Vajon nem érkezett-e el az ideje, hogy ledobjátok magatokról ezt az elviselhetetlen jármót, és felszabadítsátok az anyaföldet? Hagyjatok el mindent, ami idegen, bontsátok ki a lobogót, és vessetek keresztet, s meglátjátok, harcotokat győzelem koronázza majd... És mindenekeelőtt: őrizzétek közösségi összetartozásotok szellemét!”²⁰*

Peter Alter nagyszerű összefoglaló könyvében „risorgimento” nacionalizmusnak nevezi az Ypsilanti herceg átforrósodott szavaival illusztrált ideológiatípust, amelynek esetében a politikai emancipáció két fajtája esik szerencsésen egybe: az abszolutista állammal szemben álló új társadalmi rétegé, illetve a kelet-közép-európai birodalmak idegen uralkodóival szemben álló népé. A „risorgimento” nacionalizmus – amelynek legutóbbi történelmi modelljét Alter a XIX. századi olasz nacionalizmusban látja – végső célja a politikai és társadalmi elnyomás alóli fölszabadulás, ezért az ideológia hívei egyszerre hangsúlyozzák minden nemzet és azon belül minden polgár alapvető jogát az autonóm fejlődéshez. Ez az álláspont tehát szorosan összekapcsolja egymással az egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség kérdését. És képviselői azért nyilatkozhattak meg hitelesen a nemzeti orákulum szöcsöveként, mert a nemzet tagjaitól nem követelték személyes autonómiájuk fölladozását a nemzet oltárán, éppen ellenkezőleg: azt állították – és az adott történelmi feltételek között úgy tűnik, teljes joggal –, hogy az individuum éppenséggel a nemzeti függetlenség kivívásán, az idegen és zsarnoki uralom lerázásán keresztül juthat el az egyéni szabadsághoz. 1822. január 27-én a görög alkotmányozó nemzetgyűlés kiáltványt intézett Európa népeihez, amelyben – egyebek között – ez állt:

„A törökök ellen vívott háborunk... nem kívánja előnyhöz juttatni a görög nép egyetlenegy csoportját sem; háborunk szent, nemzeti szabadságharc, amelynek célja az egyéni szabadságjogok, a tulajdonjog és a törvényesség helyreállítása – olyan jogokért küzdünk tehát, amelyeket Európa civilizált népei ma élveznek...”²⁷

A „risorgimento” nacionalizmus nem tekintü a nemzetállamot önmagában végcélnek, továbbra is fenntartja, hogy a „nemzet jogai” végső soron az egyes ember személyes és univerzális jogjaiból származnak. A XIX. század eleji liberális-demokratikus nemzeti mozgalmak azonban abban reménykedtek, hogy a szabadság, demokrácia és parlamentü kormányzás polgári eszméi a nemzetállamban valóra válnak. A nemzetállamot az alkotmányos demokrácia szinonimájának tekintették. És a század folyamán a nemzetállam eszméje elképesztő gyorsasággal vált uralkodóvá a politikusok, filozófusok, politológusok elképzeléseiben. 1836-ban például a porosz történész, Leopold von Ranke arról írt, hogy a nemzetek *„hajlanak az államalkotásra”*,²⁸

Hegel pedig egészen odáig ment, hogy azt állította: a népek igazi küldetésüket csak a nemzetállam formájában tudják betölteni, a világtörténelem csak azokat a nemzeteket tartja számon, amelyek állammá szerveződtek.²⁹ Nem csoda, ha mindebből aztán például Johann Caspar Bluntschli, a nemzetközi jog svájci professzora a heidelbergi egyetemen, 1870-ben, néhány héttel a francia-német háború kitörése előtt azt a következtetést vonta le, hogy „minden nemzetnek az a hivatása és ennél fogva joga is, hogy államot alkosson... A világot annyi államra kell fölosztani, ahány nemzetre aszlik az emberiség. Minden nemzet egy állam, minden állam egy nemzet”.³⁰

Néhány évtized leforgása alatt tehát a nemzetállam az alkotmányos demokrácia színójából közelebbről meg nem határozott végső jóvá, nemzeti hivatássá válik, mely hivatás beteljesítése minden nemzet elsőrendű erkölcsi kötelessége. És ez a végső kötelesség immár feltartóztatathatatlannal maga alá gyűr minden egyéb szabadság- és polgárjogot. Ezért nevezi a nacionalista ideológiáknak ezt a típusát Alter „integráló” nacionalizmusnak. Ez az ideológia, amelynek egyik nagy hatású alapító atyja a francia Charles Maurras, s amely nyíltan valláspótlékként ajánlja a nacionalizmust, és a miszikus hazakultuszt minden állampolgár elsőrendű kötelességévé teszi, végül is minden erkölcsi felelősséget levesz az egyén válláról, s az individuumot totálisan alárendeli az egyetlen, végső értéknek – a nemzetnek. „Az egyén semmi – a nemzet minden” – ez az „integráló” nacionalizmus végső summája, s ez az az erkölcsi parancs, amellyel a benne hívőket az „eretnekek” = a kisebbségek elleni fizikai erőszak jogosságáról meg tudja győzni.

Ez az a lépés, amellyel a XIX. század elején még oly nemes és fennkölt eszmék jegyében induló nacionalista mozgalom végzetesen önmaga ellen fordul: amikor erkölcsi kötelességként tűzi ki politikai társadalom és nemzetállam tökéletes megfeleltetését, amikor felállítják az egy nemzet = egy állam egyenletet. Hiszen a kitűzött cél – utópikus, megvalósíthatatlan. Nem hiszem, hogy volna valaki, aki ma felelősséggel azt szorgalmazhatná, hogy a földünkön élő több mint négyezer nyelvi-etnikai közösség indítson függetlenségi harcot nemzetállami létezésük megteremtése érdekében. Am ennél még közvetlenebb veszélyt jelent az egyenlet megfordítása: egy állam = egy nemzet. Ez a cél ugyanis a már létező, többnemzetiségű államok esetén – elvileg legalábbis – kitűzhető, noha gyakorlati megvalósítása előbb-utóbb elkerülhetetlenül fasizmushoz vezet. Ezért írtam néhány sorral feljebb, hogy a nacionalizmus végzetesen önmaga ellen fordul, hiszen amikor célként tűzi ki egy már állami keretek között létező politikai társadalom nemzeti-etnikai egységesítését, akkor a szó legszorosabb értelmében azok ellen az individuumok ellen száll hadba, akiknek személyes szabadságáért néhány évtizeddel korábban még maga is küzdött.

Továbbá, minthogy a nemzet mint etnikai-kulturális egység sohasem lehet úgy adottság, mint a család, a nemzetség, a törzs, ahol az összetartozás alapja a rokoni-vérségi kötelék, ezért a nemzet létrejötte, mibenléte, határai alig-alig jelölhető ki egyértelműen – az önkényes ítéletek veszélye nélkül. Gyakorlatilag lehetetlen például megállapítani, hogy pontosan mikortól kezd el egy adott népcsoport, közösség nemzetként tekinteni önmagára. Hiszen a nemzet – néhány kivételtől eltekintve – sokkal inkább cél, mint valóság. A nemzetek – a herderianusok vélekedésével ellentétben – nem „Isten kezének alkotásai”, hanem szintetikus képződmények, amelyek bonyolult tanulási folyamatok útján jönnek létre. Roland Barthes egyenesen úgy vélte, hogy a nemzet soha sehol nem volt történelmi valóság, a nemzet „politikai mítosz” – semmi egyéb.³¹ A „nemzetépítés” folyamata – amelyet egy értelmiségi kisebbség

ség irányít, de amely az adott társadalmi csoport egészét veszi célba – soha nem tekinthető befejezettnek, akkor sem, ha a nemzetnek sikerült kiharcolnia független, állami létét. Ezért a nemzetépítés és a nacionalizmus – amely Elie Kedourie szerint nem más, mint „*az akarat helyes meghatározását tanító módszer*”³² – elválaszthatatlanul összefonódik egymással.

Hogy a nemzet nem adottság, hanem elérendő ideál, ezzel persze a nacionalizmus különböző ideológusai mindig is tisztában voltak. Amikor például az olaszoknak 1861-ben végre sikerült egységes nemzetállammá formálódniuk, Massimo d’Azeglio, Piemont korábbi miniszterelnöke az északi és déli országrészek közötti konfliktusokra utalván a következőket mondta: „*Megteremtettük Olaszországot: ideje most már, hogy megteremtjük az olaszokat is.*”³³

Hogy a nemzetépítés ideológiája ilyen termékeny talajra talált Kelet-Közép-Európában, annak persze megvannak a maga történelmi okai. Raymond Pearson például kitűnő összefoglaló munkájában³⁴ három fő tényező köré csoportosítja az itt szerepet játszó okokat.

Először is, adva volt az 1848-as nemzeti forradalmak *történelmi hagyománya*, amelyet minden nemzet a saját magasabbrendűségének bizonyítékaként értelmezett. A nemzet lakóhelyét, az anyaföldet organikus egységnek kezdték tekinteni, amely nem sérülhet meg anélkül, hogy az egész politikai közösség kárát ne látná. Mivel azonban Európa keleti felében csaknem háromszor annyi nemzet él, mint a kontinens nyugati részén, ezért területet birtokolni Kelet-Közép-Európában mindig is veszélyes dolog volt. Ennél már csak az bizonyult még veszélyesebbnek, ha egy-egy nemzet egyáltalán nem rendelkezett saját, önálló területtel. Kialakult tehát az a szilárd meggyőződés a térségben, hogy a nemzet biológiai fennmaradásának feltétele a területbirtoklás.

A nacionalista ideológia továbbá – Herder és a romantikusok nyomán – a nyelvet „*megszentelt örökség*” tette; így állt össze azután a nacionalista credo: „*a nemzet teste a terület, szelleme pedig a nyelv*”.³⁵ E tekintetben a Francia Tudományos Akadémia nyújtott követendő példát a kelet-közép-európai nemzeteknek, azzal a rendkívül rigorózus és merev magatartással, amellyel a francia nyelv „*űztségének*” megőrzése felett őrködött. Ezt látván, Kelet-Közép-Európában a vérmes nacionalisták nem csupán az idegen eredetű szavak ellen kezdtek irtó hadjáratot, hanem azt is komolyan zokon vették, ha jó szándékú külföldiek megpróbálták megtanulni az illető nemzet nyelvét. Ezt a törekvést ugyanis nem a tisztelet és megbecsülés gesztusaként fogták föl, hanem mint olyan idegen beavatkozást, amely megfosztja a nemzetet kizárólagos, szent tulajdonától – a nyelvtől. Az 1911-es görög alkotmány például büntetendő cselekménynek tekintette a nemzeti nyelv helytelen használatát, vagyis gyakorlatilag megültozta, hogy a görögökön kívül bárki is megpróbáljon eldadogni néhány mondatot Plátón és Arisztotelész nyelvén!

Második történelmi okként Pearson a *rohamos népességnövekedést* jelöli meg. Míg 1800 körül Európa keleti felén jóval alacsonyabb volt a népsűrűség, mint nyugaton, száz év alatt ez a tendencia megfordult, és 1914-re Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában már meghaladta az európai átlagot. Az iparosodás pedig megteremtette az *urbanizáció* feltételeit, ami azért különösen fontos a nacionalizmus szemponyjából, mert hiszen mindenkor a város szolgált a nemzet védőbástyájául, végső menedékkül az elnyomatás idején és vezérlő központként a nemzeti lehetőségek felcsillanása esetén. Továbbá a város szolgáltatta a nacionalista ideológiára leg-

fogékonyabb réteget: az értelmiségi ifjúságot. Elie Kedourie hívta rá föl a figyelmet, hogy a korai nacionalista mozgalmak szinte kizárólag a fiatalságra támaszkodtak, nem véletlenül terjedtek el az olyasfajta megnevezések, mint „Fiatal Olaszország”, „Fiatal Lengyelország”. A polgári és népi nacionalizmus avantgárdja szinte mindennütt a magasan képzett ifjak köréből, elsősorban is az egyetemi diákság soraiból került ki, akik sorsszerű hivatásuknak tekintették, hogy nemzetük új, vezető értelmiségévé váljanak.

És persze a nacionalista ideológia rejtetten vallásos természete tette rájuk a legnagyobb hatást, egy olyan korban, amikor a tradicionális kereszténység normaadó ereje végképp kimerülni látszott. Renan például kijelentette, hogy *„a nemzet nem más, mint nagy, testvéri szolidaritás, amely a múltbéli áldozatok emlékéen, illetve a jövőbeni áldozathozatalra való hajlandóságon alapul”*.³⁶ A nemzetet „sorsközösségnek” tekintették, a nemzet tagjának lenni pedig az egyén számára személyes predestinációt, ha úgy tetszik, végzetet jelentett, amely ellen nincs és nem is lehet apelláta. Az individuális szabad akarat teljes egészében alárendelődött a nemzet ügyének. A hagyományos vallásokra – s kivált az eretnek szektákra – jellemző társadalmi és pszichológiai viselkedésmoделlek nyilvános és kihívó gyakorlásának lehettek tanúi a kortársak. Az „etnocentrizmus” doktrínája váltotta föl a keresztény morált, és ez lett az erkölcsi felsőbbrendűség alapja és támasza, mígnem aztán sok esetben a nemzeti érzelmek kvázivallásos hisztériává terebélyesedtek. A nacionalizmus, amely kezdetben az általános emancipáció tana volt, a kereszténység analógiájára fokozatosan kifejlesztette magában az inkvizíció és a vallásháborúk sanyarú jegyeit.

Nem meglepő tehát, hogy az első Osztrák Köztársaság későbbi szövetségi kancellárja, Ignaz Seipel már 1916-ban a következőket írta: *„A nemzetállam olyasvalami, ami csak addig jó, amíg áhítozik utána az ember; igen rúknán lehet megvalósítani a gyakorlatban, még viszonylag rövid időre is; hosszú távon pedig egyszerűen képtelen fennmaradni. Ha mégis fenn akarja tartani magát, akkor ezt csak olyan áron teheti meg, hogy más nemzetek jogait tagadó imperialista állammá lesz.”*³⁷

Az elmondottak alapján úgy tűnik, egyet kell értenünk Peter Alter végkövetkeztetésével: *„a nyelvileg, kulturálisan és etnikailag homogén nemzetre alapozott, idealizált állami entitás képtelen elősegíteni a népek békésebb egymás mellett élését. Eppenséggel az ellenkezője látszik igazolódni”*.³⁸ De már Winston Churchill is így vélekedett annak idején: *„Nincs a Habsburg Birodalom korábbi népei vagy tartományai között egyetlenegy sem, amelyre a függetlenség elnyerése ne hozott volna olyan szenvedéseket, amelyeket az antik költők és leológusok az elátkozottak számára tartottak fenn.”*³⁹

Ismét csak meg kell tehát állapítani: a nemzetállam eszméje sem politológiai, sem erkölcsi, sem pragmatikus-történelmi értelemben nem tartható, s még kevésbé tűzhető ki magasztos erkölcsi követelményként, megvalósítandó utópiaként.

Ám mi marad a nacionalizmusból, ha a nemzetállami ideológiát kivonjuk belőle? És ami marad, az nacionalizmusnak nevezhető-e még egyáltalán?

Nos, ha a nemzetnek *nem* küldetése, hogy ha törik, ha szakad, bármilyen áron kiharcolja független államiságát, akkor a következő problémák esnek el egy csapásra: 1) nem kell az államhatárokat mindenképpen a nemzet határaihoz igazítani, így a nemzet határai elveszítik politikai-hatalmi súlyukat; 2) nem kell az állampolgárok legfőbb kötelességévé, előre adott, sorsszerű hivatásává tenni a nemzet államalapítói törekvéseinek feltétlen kiszolgáltatását, s ezzel az individuum felszabadul a nacionaliz-

mus kvázivallásos morális nyomása alóli; 3) végül nem kell az ugyanazon politikai keretek között élő többi nemzeti kisebbséget már *ab ovo*, létezésüknél fogva gonosz ellenségnek tekinteni, hiszen ha immár *nem cél* az egységes nemzetállam létrehozása, akkor ennek „rosszindulatú akadályozásával” egyetlen nemzeti kisebbség sem vádolható többé.

Ha visszatérünk a polgári/politikai társadalom locke-i felfogásához, és nemzeten mindig és kizárólag a *politikai* nemzetet, azaz az egy államot alkotó nemzetiségi-etnikai csoportok *összességét* értjük, akkor a liberális hagyomány szellemében az is nyilvánvaló, hogy a politikai nemzetet alkotó valamennyi nemzetiségi-etnikai csoportot azonos alapjogok kell hogy megillessék, illetve a föderatív elv alkalmazásával a többségi nemzet túlhatalmának ellensúlyozására bizonyos speciális különjogokkal kell felruházni valamennyi nemzeti kisebbséget, amely jogok közé azonban *nem* tartozhat a független államalapítás *automatikus* joga. Egyes nemzetek/nemzetiségek természetesen kiválhatnak egy adott államalakulatból tárgyalásos úton, ami minden esetben legitimnek tekinthető; illetve akkor, ha az illető állam nem biztosítja számukra az alapvető nemzetiségi jogokat.

Ezen a ponton azonban szinte áthidalhatatlan nehézséggel találja szembe magát a politikatudomány. Ha nem akar a valóságtól elrugaszkodott, utópikus teóriákat gyártani, akkor a következő, igen kényelmetlen ténnyel kell számot vetnie: a nemzeti kisebbségek problémáját illetően a világ államai továbbra is többé-kevésbé ugyanabban a „természeti állapotban” vannak egymással, amelyről Locke beszélt immár háromszáz esztendeje a tanulmányunk elején idézett passzusban. „Természeti állapotban” tudniillik abban az értelemben, hogy nem ismernek el maguk fölött autoritást, amelynek segítségével megegyezéses úton intézhetnék vitás ügyeiket. Tagadhatatlan, hogy a nacionalizmus jelenlegi felerősödése Kelet-Közép-Európában főként azzal magyarázható, hogy az érintett országok nemzeti kisebbségei úgy érzik: kénytelenek az „anyaországokhoz” fordulni alapvető jogaik védelmében, hiszen egyelőre nincs olyan nemzetközi fórum, amelyik elismerte volna, illetve képes lenne szankcionálni ezeket a jogokat. Ez a helyzet aztán feleleveníti az egy nemzet = egy test = egy állam érvelést: az anyaországban élő többségi nemzetnek sorsszerű küldetése, mindennél előbbre való kötelessége a szomszédos államokba szorult „saját” kisebbségek védelme. És ez a védelem a nacionalista ideológia szerint akkor lehet a leghatékonyabb, ha a nemzeti összetartozás mindennél erősebb kötelékére apellál, vagyis fenntartja, fejleszti, erősíti a *nemzeti* tudatot, mint olyasvalamit, ami az adott nemzethez tartozó *valamennyi* individuum önazonosságának, személyiségének *kiakácsolásában* *szükségszerűen* *vesztett* *szerepet* *áll* *hogy* *átment* lenne szankcionálni ezeket a jogokat. Ez a helyzet aztán feleleveníti az egy nemzet = egy test = egy állam érvelést: az anyaországban élő többségi nemzetnek sorsszerű küldetése, mindennél előbbre való kötelessége a szomszédos államokba szorult „saját” kisebbségek védelme. És ez a védelem a nacionalista ideológia szerint akkor lehet a leghatékonyabb, ha a nemzeti összetartozás mindennél erősebb kötelékére

előtt a német nacionalista politikusok a politikai kötelékek elsőbbségét hangsúlyozták, ha a kelet-poroszországi mazurokról volt szó, akik a lengyel nyelv egy dialektusát beszélték, vagyis kulturális tekintetben csak gyengén kapcsolódtak a német hagyományokhoz; viszont azonnal áttértek a kulturális tényezők meghatározó szerepének kiemelésére, ha Elzász került szóba. Mindkét esetben azt kívánták bizonyítani, hogy az illető népcsoport német, és ezért Németországhoz *kell* hogy tartozzék.) De – amint már említettem – a skótok zöme és a walesiek sem akarnak elszakadni Nagy-Britanniától; a Svájc lakosságát alkotó négy nagyobb nyelvi-kulturális egység egyike sem kíván a környező országokhoz csatlakozni, és a belgiumi vallonok és flamandok is fontosabbnak tekintik az adott államszerkezet fenntartását, mint az esetleges politikai függetlenséget.

A skótok példája azért különösen érdekes, mert – mint köztudomású – a skótok és az angolok hagyományosan és kölcsönösen bizalmatlanul tekintenek egymásra, s ez a bizalmatlanság – mindkét oldalon – gyakorta nacionalista köntösbe burkolódik. Figyeljük meg például az alábbi érvelés szerkezetét, amely egy televíziós vitában hangzott el 1989 folyamán: „Skóciának saját parlamentre van szüksége. A skót politikai élet legfrissebb és legfontosabb fejleménye a Skót Alkotmányozó Konvent létrejötte, amely nemrégiben alapelvként szögezte le, hogy a skót parlamentnek kiterjedt törvényhozó és végrehajtó hatalommal kell rendelkeznie, amellyel megakadályozhatja a mindenkori brit kormány önkényes beavatkozásait a skót belügyekbe... A konvent Skócia alapvető jogának kíván érvényt szerezni. Nevezetesen: a skót nép szuverén joga, hogy maga határozza meg, igényeit milyen kormányzati forma elégíti ki a legjobban. Egyszóval: ennek az ősi európai nemzetnek, amely 1707-ben – elméletileg – egyenlő partnerként csatlakozott az Egyesült Királysághoz, jogában áll fenntartani az uniót, megváltoztatni azt, vagy kilépni belőle. Ez a jog mélyen gyökerezik a skót történelmi hagyományokban, népünknek abban a meggyőződésében, hogy a szuverenitás és a hatalom csak korlátozottan és megosztva gyakorolható eredményesen. 1689-ben a skót parlament azért követelte ezt a jogot, mert véget kívánt vetni az abszolút királyi hatalom önkényének. Ma, 1989-ben, követelésünk ugyanezen az alapon nyugszik. Véget kívánunk vetni az abszolút parlamenti hatalom önkényének.

A Skót Alkotmányozó Konventet népünk jogos felháborodása hívta életre. Mi, skótok, tudjuk, mi történik velünk. Olyan kormány döntéseit kell elszünetelnünk, amely saját, erősen foglalkozó hívein kívül nem hallgat senkire, amely népünk szenvedélyes akarata ellenére radikális intézkedéseket erőltet ránk, amely saját engedelmes hivatalnokaival tölti fel a nem választott köztisztviselőket, amely szétrombolja oktatási rendszerünket, szétmorrzsolja nemzeti identitásunkat és nemzeti értékeinket...

Ez nem szűk látókörű nacionalizmus. Úgy véljük, egy ilyen parlament egyaránt hasznára válna mind az Egyesült Királyságnak, mind pedig Skóciának. Hiszen sokkal jobban megfelelne a képviseleti demokrácia elveinek, és sokkal inkább összhangban állna az európai nemzetek kölcsönös függőségén alapuló közös európai otthon eszméjével, mint a hatalom jelenlegi, egyoldalú összpontosítása a Westminsterben.

A Skót Alkotmányozó Konvent tehát fenn kívánja tartani az Egyesült Királyságot, de el szeretné mozdítani azt egy föderatív államszerkezet felé, amelyben helyi parlamentek intéznék Anglia, Skócia, Wales és Észak-Írország ügyeit. Ám a fenti érvelés nem marad meg tisztán politikai szinten, vagyis nem csupán azt mondja, hogy a hatalom decentralizálása útján hatékonyabban intézhetőek a helyi közösségek ügyei, hanem ezt még megfajeli azzal az állítással, hogy a skótok *hagyományosan* mindig is a hatalomgyakorlás demokratikus, decentralizált változata felé hajlottak, amivel azt

sugallja, hogy a skót nép egyszerűen „demokratikusabb lelkületű”, mint az angol. Amit fölöttébb nehéz volna tárgyyszerűen igazolni, csakúgy, mint azt a másik hallgatólagos feltételezést, hogy az angolok „nemzeti lelkülete” viszont a Thatcher-féle konzervatívizmusban fejeződik ki adekvát módon. Mindenesetre a Brit Munkáspártnak még mindig jóval nagyobb tömegbázisa van Skóciában, mint a Skót Alkotmányozó Konventnek, ami arra utal, hogy a skóciai polgárok többsége számára egyelőre fontosabb, hogy egy munkáspárti – szerintük igazságosabb – gazdaság- és szociálpolitikai kézzelfogható előnyeit élvezzék, semmint hogy ősi hagyományaik egy elkülönült nemzeti parlamentben jussanak „adekvát” politikai formához.

Mindezzel egyáltalán nem akarom azt állítani, hogy a Skót Alkotmányozó Konvent föderatív elképzelése politikai nonszensz volna. Szó sincs róla. Semmiképpen sem zárható ki elméletileg, hogy egy föderatív rendszerű Nagy-Britannia esetleg hatékonyabban és igazságosabban működhetne, mint a jelenlegi Westminster-mo-dell.⁴¹ A bökkenő azonban az, hogy az elképzelt föderáció négy tagja közül kettő, Anglia és Wales, semmi vonzódást nem mutat föderatív irányban; a harmadik tag, Észak-Írország végzetesen megosztott abban a kérdésben, hogy a területnek az Ír Köztársasághoz avagy Nagy-Britanniához kellene-e tartoznia, azaz a föderáció szá-mukra sem jelentene megoldást; végül, mint láttuk, egyelőre a skótok többsége sem lelkes híve a fentebb ismertetett elképzelésnek, míg egy tíz százalék alatti kisebbségük, a Skót Nemzeti Párt, Skócia teljes elszakadását, vagyis az állami függetlenség elérését tűzte ki célul.

Sem elméleti, sem pedig történelmi-gyakorlati érvekkel nem igazolható tehát a nemzeti összetartozás automatikus elsődlegessége, fensősége a nemzeti-etnikai ki-sebbségek vonatkozásában sem. Ha változatlanul érvényesnek tekintjük a liberális tradíció egyik sarkétételét, nevezetesen, hogy *természeti adottságok nem szerepelhetnek a politikai akarat meghatározásában*, akkor a nemzeti kisebbségek alapjogait *nem nemzeti alapon* kell védelmünkbe vennünk. Ami gyakorlati politikai nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy minden állam először is a saját határán belül élő etnikai-nemzetiségi-kulturális-vallási kisebbségek alapjogait és – a többségi nemzettel szembeni – bizonyos előjogait köteles biztosítani, s csak ezt megtéve, ezzel párhuzamosan követel-heti, hogy a többi állam is biztosítsa ezeket az alapjogokat saját kisebbségeinek.

Mármost hogy melyek ezek az alapjogok, azt egyelőre csak az elvontság bizonyos szintjén lehet elméletileg meghatározni, aminek főképp az az oka, hogy még éppen csak kialakulófélben van az erre vonatkozó nemzetközi konszenzus. Ha ugyanis a nacionalista ideológia helyett-inkább az emberi és polgári jogok konszenzualista fel-fogását ajánljuk megfontolásra,⁴² akkor azzal is számot kell vetnünk, hogy az euró-pai, zsidó-keresztény civilizáción belül is meglehetősen lassan zajlik az általánosan elismert alapjogok kiszélesülésének folyamata. Így valószínűleg az is jó időbe telik majd, amíg sikerül a nemzeti-etnikai kisebbségek alapjogait nemzetközileg elismer-tetni, nem is beszélve arról a lassú folyamatról, amíg e jogok tiszteletben tartása magától értetődő, szokásjogszerű állami gyakorlattá válik. Ám az ezt elősegítő de-mokratikus intézményrendszerek különböző válfajai egyes, szerencsésebb történel-mi sorsú országokban már jó ideje működnek, tökéletesítésük folyamatosan zajlik, nincs tehát sem elvi, sem gyakorlati ok arra, hogy ne a nemzeti kisebbségek alap-jogainak elismertetését, hanem az etnikailag homogén nemzetállam eszméjét tűz-zük ki célul.

A nyilvánvaló alapjogok közé tartozik a nemzeti kisebbségek tagjainak joga kul-

turális sajátosságai, nyelvük, hagyományai megőrzésére, szabad gyakorlására; de ugyanígy a szabad integrálódásra is. Vagyis sem azért nem járhat hátrányos megkülönböztetés, ha valaki ragaszkodik nemzetiségi hagyományaihoz, sem azért, ha nem. A többségi nemzetnek sem a kisebbségek erőszakos asszimilációjára, sem mesterséges elszigetelésére, kirekesztésére nincs joga, ugyanakkor egyszerre biztosítania kell mind a kisebbségben megmaradás, mind pedig az integráció lehetőségét. Egy példa: Walesben, 1981-es adatok szerint, már csak a helyi lakosság tizenkilenc százaléka beszélt a walesiek ősi, kelta eredetű nyelvét, amely leginkább a franciaországi Bretagne-ban használatos breton nyelvjárásra emlékeztet. A feliratok mindenütt kétnyelvűek; az állami közintézményekben az angol és a walesi egyaránt hivatalos nyelv; az állam támogatja kétnyelvű iskolák létrehozását; a négy központi televíziós csatorna közül az egyik folyamatosan walesi nyelven sugároz. Kizárólag walesi nyelvű iskolák alapítását a brit kormány nem támogatja, de nem is tiltja. A walesi nyelv kizárólagossá tétele az oktatásban egyébként a maroknyi walesi nacionalistán kívül senkinek meg nem fordul a fejében, annyira nyilvánvaló hátrányokkal járna az élet minden területén. 1979-ben népszavazást tartottak Walesben arról, hogy felállítsanak-e egy önálló törvényhozói jogkörrel és végrehajtó hatalommal rendelkező walesi parlamentet Cardiffban, amely a walesi ügyek kezelésében független lett volna a Westminsterben ülésező központi parlamenttől. A javaslatot a lakosság nagy többséggel elvetette, vagyis a walesiek nem éltek a brit törvényhozók szerint őket elvileg megillető területi önkormányzati joggal.

Mármost állítható-e, hogy azok az igazi walesi hazafiak, akik saját ősi nyelvük és nemzeti hagyományai ápolását tekintik legfőbb erkölcsi kötelességüknek, és politikai célként Wales teljes függetlenségét tűzik ki maguk elé? Ez ugyanis a Walesi Nemzeti Párt programja, a párt tömegbázisa azonban elenyésző. Nyilvánvaló, hogy kérdésünkre csak akkor adható igenlő válasz, ha legfőbb jónak a homogén nemzetállamot tekintjük. Ám ha politikai kérdésekben inkább az adott társadalmi csoport tagjainak szabadon kinyilvánított *akaratai* tartjuk mérvadónak, akkor semmilyen alapon nem igazolható, hogy a walesi lakosság több mint kilencven százaléka „hazafiatlanul, nemzetietlenül” gondolkodik, hogy az elkorcsosulás, erkölcsi hanyatlás stb. személyiség- és nemzetromboló útjára lépett. A walesiek az angolokkal, skótokkal, északírekkel egyenrangú *brü* állampolgárok, és *mint ilyenek* összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel rendelkeznek egyéniségük kibontakoztatására, mint ha szőröstül-bőröstül azonosítanák magukat az ősi nemzeti hagyományokkal. Ezek a hagyományok ugyanakkor rendelkezésükre állnak, mindegyikőjük annyit merít belőlük, amennyi neki tetszik, ám a hagyományok abszolutizálására irányuló nacionalista parancs sem logikailag, sem erkölcsileg, sem történelmi-pragmatikus szempontok alapján nem igazolható.

Igen ám, mondják a walesi nacionalisták, de mi lesz akkor, ha a végén már senki nem akar majd walesiül beszélni, ha már nem lesz, aki elénekelje ősi dalainkat, eltáncolja ősi táncainkat, ha a nemzet teljes egészében szétolvad az Egyesült Királyság nagy olvasztótégelyében? Nos, erre a kérdésre a walesiek több mint kilencven százalékanak mindennapos gyakorlatából az a válasz olvasható ki, hogy ha ez valóban megtörténik – ami egyébként korántsem közvetlenül fenyegető veszély, hiszen a hatvanas évektől kezdve a brit kormány kétnyelvű iskolák létrehozását támogató programja következtében inkább nőtt, semmint csökkent a walesi nyelvet beszélők száma –, akkor az bizonyára veszteség lesz, de semmiképpen *nem tekinthető nemzeti*

katasztrófának. Ilyesméről a nemzet tagjainak *fizikai megsemmisítése/megsemmisülése* esetén lehet beszélni, ám ha többé egyetlenegy walesi se látja értelmét, hogy walesiül beszéljen – mert már alig van, aki megérti, mert a nyelvtanulásra fordítandó erőfeszítést más típusú ismeretek, készségek elsajátítására kívánja felhasználni stb. –, akkor milyen instancia alapján lehet nekiszögezni a követelményt, hogy „neked márpedig alapvető erkölcsi kötelességed megtanulni ezt a nyelvet, mert csak így válhatsz teljes emberré”?

Nincs ilyen instancia, vallásos megalapozottságú érvelésen kívül hiába is keressünk ilyet. *A nemzeti hagyományok őrzése nem tekinthető minden egyéb kötelességet felülmúló, abszolút erkölcsi parancsnak.* Már csak azért sem, mert ezek a hagyományok rendkívül heterogén elemekből tevődnek össze, és állandóan mozgásban vannak, bizonyos összetevőik hosszú időre feledésbe merülnek, kihalnak; de főleg azért nem, mert folyamatosan külső hatások érik őket, és elvileg nem húzható határvonal: meddig engedhet a hagyomány ezeknek a külső, „idegen” hatásoknak. A nemzeti hagyomány nacionalista védelmezői szüntelenül résen állnak, hogy a hagyomány általuk értékesnek tekintett elemeit semmiképpen se „deformálhassák” idegen hatások. Szemükben a hagyomány egyszer s mindenkorra adott, múltból származó, szent örökség, amelyhez csakis a legnagyobb áhitattal lehet, illik és kell viszonyulni. Semmi sem áll távolabb a nacionalista hagyományőrzőtől, mint a hagyomány bizonyos korlátait, furcsaságait, ellentmondásait kipécéző, csúfongó irónia.

Pedig a hagyomány csakis a mindenkori jelenben tevékenykedő egyes individuumokhoz való *viszonyában* lehet eleven, nyerhet el különböző, egyaránt értelmes jelentéseket. A hagyomány sok mindenre kiterjedhet, egyre azonban nem: *önmaga kanonizált, egyedüli értelmezését nem írhatja elő* jövőendő nemzedékek számára. A nemzeti hagyomány nem kötelező erejű végrendelet, amelynek végrehajtásával és végrehajthatásával a nemzeti orákulum volna megbízva. A nemzeti hagyomány ajánlat, kínálat, a többi, „nem nemzeti” = idegen hagyománnyal *együtt és azok mellett*, és ebből az elképesztően változatos és kiterjedt, bőséges anyagból minden egyes individuum saját akaratának megfelelően összeállíthatja a neki tetsző keveréket. Az étlapon nincsenek erkölcsileg kötelező érvénnyel választandó tételtek. A választás joga az egyes emberé, a személyisége, és erről a jogáról semmilyen körülmények között nem mondhat le, nem ruházhatja azt át valami nálánál „magasabb” tekintélyre – szól a szabadelvű hagyomány.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a szokásmódok, életvitelbeli, kulturális értékek megválasztásában ne befolyásolnák az individuumot a nemzeti hagyománynak azok az elemei, amelyeket az adott társadalmi csoport közvetít felé. De hogy e befolyásolás nyomán az individuum végül is milyen értékstruktúrát alakít ki magában, milyen szokásokat vesz fel, milyen izlésáramlatokkal rokonszenvezik, milyen magatartásmintákat követ – az nem határozható meg előre, az végső soron mégiscsak az adott személy akaratú döntésein múlik. És a nacionalista ideológia éppenséggel ezen akaratú döntések irányát kívánja egyszer s mindenkorra megszabni, az irány követését pedig legfőbb erkölcsi kötelességgé tenni. De ha az individuum visszautasítja is a nemzeti orákulum jogát az erkölcsi parancsolatok megfogalmazására, ettől még, természetesen, nemzeti érzelmei ápolására továbbra is tág tere nyílik. Hiszen mindenkit fűznek gyengéd kötelékek bizonyos helyzetekhez, településekhez, vidékekhez, szokásokhoz, stílusokhoz, emberekhez. Minden ember érzelmi életében fontos szerepet játszanak megmagyarázhatatlannak tűnő, alkatból, termé-

szetből fakadó rokon- és ellenszenvet. Fontos azonban tudnunk, hogy ezek a vonzások és választások az *izlésítételek* körébe tartoznak, vagyis hatóerejük, érvényük önmagában nem terjed ki sem az erkölcsi, sem pedig a politikai gyakorlat terepére.

Ezt a helyzetet fogalmazta úgy Tamás Gáspár Miklós *IDOLA TRIBUS* című igen érdekfeszítő munkájában, hogy a „nemzeti érzést meg kell fosztani rejtett erkölcsi tartalmától”. T. G. M. gondolatmenetének fő irányával, azt hiszem, egyet lehet érteni, levon azonban a könyv értékéből a nézetem szerint némileg zavaró fogalomhasználat. A szerző nem érzi szükségét, hogy világos különbséget tegyen nemzeti érzés, illetve nacionalista ideológia között, sőt sokszor úgy tűnik, a két fogalmat szinonimaként használja. Lássunk néhány példát: *„A nemzeti érzés méltányos elbánást követel valamennyi nemzetnek, s ennyiben a ius gentium alapján áll; másrészt azonban van egy ősi, hagyományosan a vallással összefonódott meggyőződése, amely gyakran azonosul vele: a primogenitúra, az elsőszülöttség híte.”*⁴³

Itt véleményem szerint nem a nemzeti érzésről, hanem a nacionalista ideológia két történelmi válfajáról van szó, amelyeket Peter Alter „risorgimento”, illetve „integrális” nacionalizmusnak nevezett. Vagy: *„Az olyan szabadelvű állambölcészek és státusférjak, mint báró Eötvös József, a nemzet immanens céljaként a politikai szabadságot határozzák meg. Minden hazafias retorika ellenére ez nem nyugtathatja meg a nemzeti érzést. Hiszen teljes joggal mondható, hogy a politikai szabadság, bármennyire értékes is, bármennyire csak a nemzetállam keretei között képzelhető el csupán a modern korban, nem differenciál eléggé.”*⁴⁴

Nézetem szerint a nemzeti érzést igenis megnyugtathatja a politikai szabadság immanens tételezése, hiszen a nemzeti érzés önmagában csak annyit kíván, hogy hagyják izlésítélet formában létezni, vagyis háborítatlanul ápolhassa kertjének nemzeti hagyományokból táplálkozó virágait. Erre pedig – mint fentebb láttuk – a politikai szabadság, a nemzeti jogok politikai elismerése elegendő garanciát képes nyújtani. A nacionalizmus „risorgimento” változata pedig éppenséggel nem más, mint a politikai szabadság és a nemzet nagyvonalú azonosítása, és báró Eötvös voltaképpen ennek a nacionalizmusnak – sajnos később történelmileg egyáltalán nem igazolódó – alapmeggyőződését mondta ki. Az idézett rész utolsó mondatából pedig nem világos, hogy abban T. G. M. a saját álláspontját fogalmazza-e meg, avagy csupán reprodukálja Mill nézetét a nemzetállamról mint politikai ideálról. Ami korántsem mindegy, hiszen, amint azt fentebb igyekeztem kimutatni, sem logikai, sem pedig történelmi-gyakorlati érvekkel nem igazolható, hogy csakis nemzetállami keretek között képzelhető el a politikai szabadság megvalósulása, de még az is nehezen, hogy a nemzetállami keretek kedveznek ennek. Vagy: *„Amikor nemzeti érzésről beszélünk, akkor pró vagy kontra azt mondjuk, hogy némelyek, más megfontolásra való tekintet nélkül, etnikai csoportjuk látószögét teszik magukévá, föltételezett érdekei minden egyébvel szemben föltünetlenül érvényesíteni kívánják.”*⁴⁵

Itt megint csak nem a nemzeti érzésről van szó, hanem az „integrális” nacionalista ideológia egyik alapismérvéről. De T. G. M. is érzi, hogy a „nemzeti érzés” kategóriájával nincs minden rendben: *„A nemzeti érzés és a modern humanista erkölcs szokásos posztulátumainak összehasonlításakor nem érzelmet és gondolatot veletlünk egybe, hanem rejtetten, illetve nyíltan erkölcsi jellegű gondolatokat”*⁴⁶ – írja.

Ám ha így van, kérdés, nem volna-e helyesebb nemzeti érzés helyett nacionalista ideológiáról beszélni. Hiszen az igaz ugyan, hogy a nemzeti érzésnek lehetnek rejtett erkölcsi implikációi, ám amíg rejtve vannak, addig nem hatékonyak, amikor viszont

tételes megfogalmazásukra sor kerül, akkor már a nacionalista ideológia valamely változatával és ennek nyílt erkölcsi posztulátumával van dolgunk. Az a nemzeti érzéssel telített kijelentés például, hogy „sehol sem olyan zöld a fű, mint Erdélyben” – nem más, mint *izlésítélet*, amelynek nincsenek szükségképpen erkölcsi implikációi. A kijelentés alanyának egyszerűen minden vidéknél jobban tetszik az erdélyi táj. Erkölcsi tétel ebből akkor lesz, ha az illető önmagát valamilyen értelemben *jobbnak* tekinti mindazoknál, akik más tájékokat kedvelnek, s ezért voltaképpen azt szeretné, ha a többiek nemzeti érzése is az erdélyi táj magasztalásában nyilvánulna meg. És ha ezt a kívánalmat nyíltan megfogalmazza – például: „az erdélyi vidék iránt minden igaz hazafinak szerelmetes vonzódást kell éreznie” –, akkor ez már nem érzés, hanem az érzésről tett ideologikus erkölcsi állítás, amelyet méltán nevezhetünk nacionalistának.

Furcsa, hogy T. G. M. nem tartja szükségesnek a nemzeti érzést fogalmilag-kategorikusan is megkülönböztetni a nacionalizmustól, amikor elemzése egyébként magától kínálná ezt a különbségtételt. Miután gondolatmenete kifejtése közben a „nemzeti érzés” megjelölést mindvégig a „nacionalizmus” szinonimájaként használja, könyve vége felé ezt írja: „*Nem pusztán az emberi gyarlóság méllánylása, ha elismerjük, hogy az ember többnyire ahhoz vonzódik, ami környezetében készen talál. Az emberek ritkán szerelmesek olyasvalakibe, akit sosem láttak. A nemzeti érzés modern érzés, a közvetlen vonzalmakon kívül olyanokhoz is fűzi az embert, akik huzamosabb ideje vele egyazon gyakorlatfajlásában – többnyire a nemzetállami politikában és a nemzeti kultúrában – vettek részt, ám ismeretlenek vagy éppenséggel halottak is lehetnek. Az ebben a keretben kialakult szabályok, úzusok, szokások a föltételei annak a gyakorlatnak, amelyben a kiválóságot – a gyakorlat inherens, önmön fogalmának föltételeit teljesítő erényét – akarjuk a magunkévá tenni. Baj csak akkor lesz belőle, ha erkölcsi parancsolattá változtatjuk.*”⁴⁷

Itt T. G. M. világosan körülhatárolja a nemzeti érzés érvényességének, legitimitásának körét, amely nyilvánvalóan *különbözik* a nacionalista ideológia önmagának követelt érvényességi szférájától. Álláspontja szerint a nemzeti érzés nemcsak hogy jogosult, de köreiben a kiválóság erényeit is kergetheti a halandó, mindaddig, amíg ezt a meghatározott vonzalmak által kondicionált kiválóságot nem változtatja erkölcsi mércévé, és – tehetjük hozzá – nem próbál politikai programot alapozni rá. Mindennek dacára T. G. M. könyvének egész gondolatmenete azt a benyomást keltheti a felületesebb olvasókban, mintha a szerző szerint a nemzeti érzés *eleve, ab ovo* valami „gyanús” dolog volna, amitől a legjobb őrizkednünk, mert ha hatalmába kerít bennünket, előbb-utóbb megzavarja észjárásunkat, gyengíti ítélőképességünket. Ezért gondolom, hogy szerencsésebb lett volna a kifejtés egész menete során világosan megkülönböztetni a nemzeti érzést a nacionalista ideológiáktól, mert így az a látszat keletkezik, mintha a szerző gondolati fegyvertárának egész összetűzését a nemzeti érzésre, nem pedig a nacionalista ideológiára irányítaná. Így elkerülhette volna azokat a némileg önellentmondó gondolatfutamokat is, amelyek érzés és gondolat mentális státusára vonatkoznak. Fentebb már idéztem könyvének azt a passzusát, amely szerint a nemzeti érzés voltaképpen rejtett *gondolat*. Másutt viszont ezt írja: „*A nemzeti érzés lehet szép és csúf, jó és gonosz, okos és buta; a fontos az, hogy legyen módunk eldönteni, melyik. Gyakran egyik sem. Mint minden emberi affektus, a nemzeti érzés is veszedelmes, romboló és önromboló lehet. [...] Az érzelmeknek való önkéntes kiszolgáltatottság is szolgaság, ha Spinozának igaza van. De ha a nemzeti érzés nem szabadul meg saját erkölcsi*

*lényegétől, és nem szekularizálódik csak érzelmmé, akkor elkerülhetetlenül el fogják rendelni, hogy mit érezzünk. Ennél nagyobb zsarnokság pedig nem képzelhető.*⁴⁸

Mármost a fejtegetés némileg körben forog. Először tételezi, hogy a nemzeti érzés valójában nem érzés, hanem rejtekező erkölcsi gondolat; majd ennek a gondolatnak a gondolati bírálatát nyújtja, jelezvén, hogy a racionális kritika azért jogosult, mert nem érzelmet, hanem gondolatot bírál; végül levonja a következtetést: a nemzeti érzés szűnjön meg erkölcsi gondolat lenni, szekularizálódjék csak érzelmmé! De ha a nemzeti érzés egyszer erkölcsi gondolat, másszor meg csak érzelm, akkor mégiscsak kell legyen valamilyen megragadható különbség a „kétféle” nemzeti érzés mentális státusa között – például, hogy az egyik esetben erkölcsi-politikai ítéletek hierarchikusan rendezett halmazáról, a másik esetben diffúz vonzódások ízlésítéletekben megfogalmazott rendezetlen konglomerátumáról van szó. T. G. M. könyvének egész fogalomhasználata ugyanakkor azt a látszatot keltheti, mintha a szerző a nemzeti érzést *mint érzést* is bírálandónak tartaná, s csak a könyv vége felé derül ki egyértelműen, hogy erről nincs szó.

Az IDOLA TRIBUS fejtegetései meggyőzően rombolják szét a nacionalista ideológia hamis erkölcsi általánosításait, s ezzel persze a probléma közepébe találnak. Ám T. G. M., úgy vélem, a kelleténél kevesebbet foglalkozik a nacionalizmus lehetséges *politikai* implikációival – elsősorban is a *nemzetállam* ideájának érvényességével. Márpedig úgy tűnik, a Kelet-Közép-Európában újjólag feléledő nacionalista gondolatnak a nemzetállam eszméje az alfája és ómegája, s mint ilyen, mint a politikai akarat irányát alapvetően meghatározó eszme mind logikailag, mind pedig történetileg látványosan csődöt mondott.

Láttuk: a nacionalista ideológia középpontjában három eszme fonódik össze: a népek kollektív önrendelkezési joga; a nemzeti jellemvonások, a nemzet „egyéniségének” meghatározott volta; végül a világ népeinek nemzetekre tagolódása, ahol is minden nemzet a maga sajátos vonásaival egyaránt hozzájárul az emberiség gazdagításához. Ez az alapdoktrína azonban nyitva hagyja mind az önrendelkezés formáját, mind pedig a nemzeti „egyéniség” kifejeződésének tartalmát. A különböző nacionalista ideológiák éppen e két minőség meghatározásában térnek el egymástól. Azt már érintettük, hogy a XIX. században mi volt a funkciója a nacionalizmusnak. De mi magyarázza továbbélését a XXI. század küszöbén is? A szociológiai magyarázathoz érdekes kiindulópontként szolgál Anthony D. Smith fejtegetése a „tudományos államról” mint tipikusan modern jelenségről.⁴⁹

A „tudományos állam” olyan politikai berendezkedés, amely a határain belüli lakosságot – adminisztratív célokból – a legtrisszebb tudományos technikák alkalmazásával homogenizálni kívánja a kormányzás hatékonyságának növelése érdekében. A hatalmon lévők a bürokrácia gépezetét és a tudományos kutatások eredményeit használják fel újabb erőforrások felkutatására, illetve a lakosság mozgósítására. Az új elem az állam „intervenciós” szerepe, amelyet az a meggyőződés legitímál, hogy egyedül az állam képes növelni a lakosság életszínvonalát, képes általános képzést nyújtani számukra, egyesíteni és büszkeséggel felruházni őket, és intézni a közügyeket „racionális kalkulációk” alapján. A hatékonyság a hatalom és a státusz legfőbb kritériuma, és a hatékonyságot előszeretettel mérik azon, hogy a kormány milyen nagyságú terület erőforrásait képes mozgósítani. A XIX. század végén–XX. század elején az egyik ilyen erőforrásnak a nyelvi egységesítés bizonyult, melynek eredmé-

nyeként a soknemzetiségű államokban „szociológiai kisebbségek” jöttek létre, vagyis olyan, a nagyobb politikai egységtől különböző kultúrájú csoportok, amelyek – az állami integrációs politikának köszönhetően – folyamatos elnyomatásnak lettek kitéve, s ezért eleve nem részesülhettek a „tudományos állam” áldásaiból.

A „tudományos állam” új ideológusai kezdetben a tradicionális elit tagjainak *fiából* kerültek ki. Ezek a fiatal értelmiségiek tanulmányaik és utazásaik során szembeültek a „nyugati eszmék” vonzerejével, s így „kettős szocializáción” estek keresztül. Egyfelől bőriükön érezték a „tudományos állam” jótékony hatását – mind anyagi, mind pszichológiai értelemben –; másfelől – neveltetésüknél fogva – átítatta őket a saját csoportjuk értékei iránti lojalitás érzése, illetve a csoport önképét kialakító ősi hagyomány. Az autoritás válságával kellett szembenézniük. A „tudományos állam” hatékonyságvallása szembehelyezkedett a hagyományos értékeket rögzítő tradicionális világgéppel. A hatékonyságeszme behatolt az etnikai-nemzeti csoportok kultúrájába, „pszichéjébe”, és aláasta azokat a hagyományos normákat, amelyek e csoportok életét korábban irányították. A „tudományos állam” nem pusztán erősebb mivoltára hivatkozva követelt legitimitást a maga számára. Fő érve az volt, hogy övé a racionális, hatékony *tudás*, amelynek segítségével az emberiség sorsa jobbra fordítható. Az újonnan kialakuló elitnek tehát kétféle autoritás, kétféle legitimitás között kellett választania.

Háromfajta ideáltípusos reakció különböztethető itt meg. Az első az *ortodox hagyományőrzőké*. Ők tagadják, hogy a „tudományos állam” bármiféle értékekkel bírna; számukra a tudomány és a modernizáció, úgy, ahogy van, valami gyanús, bűnös dolog. Politikailag a *teokrácia* felé hajlanak, mert csak ettől az államberendezkedéstől várhatják a hagyományos értékek biztonságos védelmét. A második lehetséges válasz a „tudományos állam” fenntartások nélküli elfogadása. Ez az „asszimiláns” álláspont, amely szerint minden lojalitás a *hatékony* autoritást illeti meg, hiszen csak az állam képes a javak előállítására, a jólét biztosítására. A harmadik és a nacionalizmus szempontjából legérdekesebb reakcióútus a *reformistái*, aki mindkét autoritást igyekszik elismerni. Ő a *kettős legitímáció* alapján áll, egyfelől elfogadja a „tudományos állam” hatékonyságracionalitását, másfelől viszont igyekszik megőrizni csoportja hagyományos értékeiből, amennyit csak lehet. Álláspontja szerkezetileg a *deizmushoz* hasonlatos: „*Isten akarata a tudományos államon keresztül valósítható meg*”; „*segyíts magadon, az Isten is megsegít*” – ez a reformista mottója.

A reformista a hagyomány felülvizsgálatára kényszerül, és az örökségnek csak azon elemeit tartja meg, amelyek kiállják a ráció próbáját. A természeti vallás helyébe az eukai vallás, az „erény vallása” lép. A reformistának szüksége van a hagyományra, mert szerinte az elvont racionalizmus önmagában nem ad kielégítő választ az adott társadalom fejlődésének konkrét kérdéseire, úgy, ahogyan azt a tradicionális világgép tette. Ezért a reformistának meg kell alkotnia az erény vallásnak erkölcsi tartalmát. Célja, hogy *szellemileg feltrázza* népét. Úgy véli, a morális forradalomnak meg kell előznie a társadalmi és politikai forradalmat. Az ősi, prófétai hagyomány folytatója ő, azzal a különbséggel, hogy elismeri a modernizáció szükségességét és azt, hogy ennek legalkalmasabb eszköze a „tudományos állam”. Számára az adott társadalmi csoport, etnikai-nemzeti közösség nem pusztán hordozója, de fő, sőt *egyedüli* forrása az erénynek. Úgy véli: a nemzet bűnbe esett, és ettől a „tisztátalan” állapottól csak akkor szabadulhat meg, ha elfogadja a „tudományos állam” által felkínált eszközöket.

A reformistát a kontinuitás problémája gyötri, miközben szembe kell néznie a világnak a tudományos forradalom által kiváltott állandó és rohamos változásával. Alapkérdése a következő: mi az, ami ebben a folytonos változásban állandó és érvényes lehet mint cselekedeteink és életünk irányadó értékrendszere? Az asszimiláns ezzel egy nem kevésbé életbe vágó kérdést szegez szembe: mennyiben valóságosak és hatékonyak azok a különbségek, amelyek jelenleg megosztják az emberiséget? Hol és hogyan kell meghúznunk az egység és a különbözőség közötti határvonalat a társadalmi életben?

Smith szerint a nacionalizmus azokon a helyeken tör fel a legegyszerűbb erővel, ahol a modernizáció „asszimiláns” variánsa megakad, és ahol ezért a korábbi „asszimilánsok” átveszik a „reformisták” etnikai alapállását a modernizáció sikere érdekében.⁵⁰

Isaacs – már említett könyve bevezetőjében – álláspontja érzékeltetésül a következő esetet meséli el: Valamikor a hatvanas évek végén egy olasz származású amerikai politikus televíziós vitában vett részt egy militáns néger polgárjogi aktivistával együtt. A néger a műsor kezdetén minden teketória nélkül rábökött az olasz-amerikaira, és így szólt: „*Maga nyomorult fajvédő!*” A másik erre szemrebbenés nélkül azonnal replikázott: „*Átkozottul fején találta a szöveget, maga nyomorult fajvédő!*” A két politikus néhány pillanatig farkasszemet nézett egymással, majd az olasz-amerikai így folytatta: „*Nos, ha ebben ilyen jól megegyeztünk, lássuk, van-e még más is, amiben egyezségre tudunk jutni.*” És ezután – fajvédő híveik egymást ellenségesen méregető két táborának feszült figyelmétől kísérvé – valóban párbeszédbe kezdtek a két közösséget leginkább foglalkoztató problémákról. És ezzel új fejezet kezdődött a városi etnikai zavargások politikai kezelésének történetében – kommentálja elégedetten az esetet Isaacs.⁵¹

Számára, úgy tűnik, ez az emberi közösségek közötti politikai kapcsolatok elérhető maximuma. Magam viszont mind ez idáig amellet próbáltam érvelni: semmi nem indokolja, hogy a nemzetiségi, nemzeti, politikai közösségek megrekedjenek a „természeti állapot” és a politikai társadalom közötti *senki földjén*, hogy csakis a kölcsönös gyanakvás és ellenségeskedés álláspontjáról legyenek hajlandók szóba állni egymással – amit csak egy hajszal választ el a hadiállapottól. Hiszen tudjuk: az ember egyaránt képes a legsötétebb aljasságra és a legnagyobb szolidaritásra; a politikacsinálók dolga tehát nem lehet más, mint hogy olyan politikai szervezeteket igyekezzenek létrehozni, amelyek az ember, a polgár, a patrióta jobbik énjére apelálnak. Ennyit tehetünk, és ez nem is kevés.

Jegyzetek

1. John Locke: ÉRTEKEZÉS A POLGÁRI KORMÁNYZATRÓL. Gondolat, Bp., 1986. 143. o.	5. I. m. 39. o.
2. I. m. 100. o.	6. John Stuart Mill: A KÉPVISELETI KORMÁNYZATRÓL. 16. fejezet.
3. I. m. 143. o.	7. Uo.
4. I. m. 99. o.	

8. Lord Acton: *SELECTED WRITINGS*. 1. kötet. Szerk.: J. Rufus Fears. Indianapolis. 418. o.
9. I. m. 423. o.
10. I. m. 424. o.
11. Uo.
12. I. m. 425–426. o.
13. Colin Turnbull: *THE MOUNTAIN PEOPLE*. New York, 1972.
14. Harold R. Isaacs: *IDOLS OF THE TRIBE*. New York, 1975. 53. o.
15. I. m. 66. o.
16. *FINAL REPORT, MEETING OF EXPERTS ON EDUCATIONAL METHODS DESIGNED TO COMBAT RACIAL PREJUDICE*. Unesco House, Paris, June 24–28. 1968. Párizs, 1968. október 24.
17. Isaacs, i. m. 95. o.
18. I. m. 172. o.
19. I. m. 216–217. o.
20. Locke, i. m. 119–121. o.
21. Uo.
22. I. m. 123. o.
23. Lord Acton, i. m. 427–428. o.
24. Uo.
25. I. m. 432. o.
26. In: R. Ruland (szerk.): *RESTAURATION UND FORTSCHRITT*. München, 1963. 46–47. o.
27. In: Hans Kohn (szerk.): *NATIONALISM: ITS MEANING AND HISTORY*. Második kiadás. Princeton, 1965. 116–117. o.
28. Leopold von Ranke: *SÄMTLICHE WERKE*. 49/50. kötet. Lipsce, 1887. 326. o.
29. G. W. F. Hegel: *ELŐADÁSOK A VILÁGTÖRTÉNELEM FILOZÓFIÁJÁRÓL*. Bevezetés.
30. Johann Caspar Bluntschli: *DIE NATIONALE STAATENBILDUNG UND DER MODERNE DEUTSCHE STAAT*. In: uő: *GESAMMELTE KLEINE SCHRIFTEN*. 2. kötet. Noerdlingen, 1881. 90. o.
31. Roland Barthes: *MYTHOLOGIES*. Párizs, 1957. 155–161. o.
32. Elie Kedourie: *NATIONALISM*. London, 1961. 81. o.
33. In: Seton-Watson: *NATIONS AND STATES*. 107. o.
34. Raymond Pearson: *NATIONAL MINORITIES IN EASTERN EUROPE 1848–1945*. London, 1983.
35. Kedourie, i. m. 61–68. o.
36. In: Frederick Hertz: *NATIONALITY IN HISTORY AND POLITICS*. Kegan Paul. 1944. 12. o.
37. Ignaz Seipel: *NATION UND STAAT*. Bécs, 1916. 15. o.
38. Peter Alter: *NATIONALISM*. London, 1989. Edward Arnold. 124. o.
39. Winston Churchill: *THE SECOND WORLD WAR*. 1. kötet. London, 1971. 9. o.
40. Orosz István: *A WESTMINSTER-MODELL*. *Híány*, 1–8. sz. 1989/90.
41. Uo.
42. Kis János: *VANNAK-E EMBERI JOGAINK? Magyar Füzetek Könyvei*, 11.
43. Tamás Gáspár Miklós: *IDOLA TRIBUS*. *Magyar Füzetek Könyvei*, 12. Párizs, 1989. 42. o.
44. I. m. 70. o.
45. I. m. 108. o.
46. I. m. 113. o.
47. I. m. 245. o.
48. I. m. 202. o.
49. Anthony D. Smith: *THEORIES OF NATIONALISM*. Duckworth, London, 1983.
50. I. m. 255. o.
51. Isaacs, i. m.

Drago Jančar

EMLÉKEK JUGOSZLÁVIÁRÓL

Gállos Orsolya fordítása

1

Két drámai történetet ismerünk arról a pillanatról, amikor a szlovének kiléptek a Habsburg Birodalomból. Mindkét jelenetet a történelem feszültsége, pátosza és megrendültsége hatja át, mindaz, ami később legendákat táplálhat majd. És mindkettőnek számos változata ismeretes, különféle leírásokban, eltérő hangsúlyokkal.

Az első történet a bécsi udvar csendjében játszódik, a császári és királyi fogadóteremben. Főszereplői IV. Károly, még mindig osztrák császár és magyar király, valamint dr. Anton Korošec parlamenti képviselő, az Ausztriához ez idáig hűséges szlovén nép vitán felül álló politikai vezetője. Az időpont 1918. október 11. Az Osztrák–Magyar Monarchia lényegében elvesztette a háborút, a monarchia minden ereztékében recseg-ropog, a hatalmas és dicső birodalom katonai, gazdasági, politikai végromlásban. Az ifjú uralkodó levertnek látszik, Korošec, a katolikus pap magabiztos. Lassan beszélgetnek, hosszú szünetekkel. A szüneteket a császár tartja, mint aki fel akarja tartóztatni a tovairamló történelmi időt. Korošec tudja, hogy e termen kívül a történelem Isten kegyelméből új célja felé robot, és ezt közli is a császárral: a szlovének a horvátokkal és a szerbekkel új államot fognak alapítani. A császár azt feleli, hogy ez szomorúsággal tölti el, hiszen a szlovének mindig lojálisak voltak, és ők ketten Korošecel mindig jól megértették egymást. A szlovének üldöztetéseket szenvedtek, válaszolja Korošec, betöltötták a gyűléseiket, tombolt a cenzúra. A császár figyelmezteti, hogy a szlovének nem fognak kijönni a pravoszláv szerbekkel, sőt a horvátok sem. Korošec bizonyos benne, hogy egyenlők lesznek minden téren, s aki agilisabb, az fog érvényesülni. A szlovének már egyébként is tanúbizonyoságot tettek életképességükről a németekkel szemben, gazdasági téren is. A szerbek pedig toleránsak. A császár, akinek a fiókjában ott a népeihez intézendő kiáltvány, amit néhány nap múlva készült kihirdetni, autonómiát kínál Szlovéniának. Ez az a politikai cél, amiért majd egy évszázada harcolnak a szlovének.

Késő, fenség, válaszolja dr. Korošec, *késő.* A császár megkérdezi, valóban lehetséges-e, hogy a szlovének elhagynák őt. Majd kezébe temeti arcát, és halkán sírni kezd. Korošec, mint ahogy utóbb elbeszélte, látván, hogy a császár nem szól többet, lassan kihátrált a teremből. Ez volt az utolsó találkozásuk.

A második történetben a történelem tömegjelenet gyanánt elevenedik meg – üzenyolc nappal később. Szín a ljubljanei Kongresszus tér, 1918. október 29-én. Hatalmas tömeg, zászlók, transzparensok, kiabálás, küldöttségek Szlovénia minden részéből, sokan még mindig az osztrák hadsereg egyenruhájában. A tartományi palota erkélyéről politikai vezetők olvassák fel a Nemzeti Tanács kiáltványát Szlovénia Ausztriától való elszakadásáról, valamint csatlakozásáról az ausztriai délszlávok, a szlovének, horvátok és szerbek új államához. A tömeg a népek önrendelkezési jogát és Wilsont, a felszabadítót élte, meg az ősi jogot, az SHS-államot, az összes szlávot

Gdańsktól Triesztig és dr. Anton Korošecet, aki nincs ott az erkélyen; Svájcban, a diplomaták körében dolgozik az új állam létrehozásán. Jóllehet a Nemzeti Tanács dokumentuma kimondja az elszakadást és az új állam megalapítását, egy szóval sem említi, hogy Szlovénia a monarchiából is kilép. A tömeg többet akar, mindent akar. Váratlan esemény következik. „Ekkor”, írja a *Slovenec* című napilap tudósítója, „egy ifjú főhadnagy, dr. Mihajlo Rostohar lép az erkély mellvédjéhez, kezében kivont karddal, s az osztrák hadseregnek a téren összegyűlt valamennyi szlovén tisztje nevében megtagadja az Ausztriához való hűséget, és felesküszik a Nemzeti Tanácsra. A tömeg ujjongása leírhatatlan. Vihar hullámszik végig az egybegyűlt sokaságon: mindenki tudja, hogy a régi Ausztriából most lépünk át Jugoszláviába.”

A szlovének lelkesen léptek az újonnan megszületett *Szlovén–Horvát–Szerb Allamba*, amelynek Zágráb volt az ideiglenes székhelye. Ausztria, „a népek börtöne”, nincs többé, s egy pillanatig úgy tetszik, a világ boldog és tökéletes.

2

De valóban csak egy pillanatig. Hiszen egy hónappal később, amikor az új állam sietve, alapos előkészítő tárgyalások nélkül egyesült a Szerb Királysággal meg Crna Gorával, az általános lelkesültség már lohadt. Egy ljubljanoi plébános ezt írta a *historia domus*-ba: „Mindent elkövettem, hogy az emberek eljöjjenek a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása alkalmából celebrált hálaadó szentmisére, a templom mégsem tell meg.” Nem világos, mi történt e hónap alatt, talán az, hogy az államból, a tervezett köztársaságból királyság lett, hogy a főváros Zágrárból a messzi Belgrádba költözött át, vagy egyszerűen csak az, hogy az emberek semmivel sem éltek jobban, mint korábban. Az emberek türelmetlenek, a lelkesedést hamar elfelejűk. Két év múlva már teljes a kiábrándultság. Két év sem telt el az új állam történetéből, s egy ljubljanoi utcán csendőrök és katonák lövik a sztrájkoló, tüntető munkásokat. Tizenhárom halott, harminc sebesült. Ilyesmi még Ausztria legutolsó, nyugtalan évszázadában is csak egyszer fordult elő Ljubljánában, az 1907-es szlovén nacionalista tüntetések idején, amikor két szlovén tüntető vesztette életét. Az ügy miatt összehívták az osztrák parlamentet, a hatalmas monarchia közvéleménye egységesen tiltakozott, vizsgálatot rendeltek el.

Két év elteltével már világos, hogy az új állam nem az, amire az emberek számítottak. Az osztrák pénzt, a koronát gyalázatos áron váltották át szerb dinárra, feloszlatták a szlovén katonai egységeket, felemelték az adókat. Szlovénia elvesztette Karintiát és a Tengeremelléket, az újoncnak Dél-Szerbiában kellett tölteniük a katonaidót, a hivatalnokokat áthelyezték délre, a gazdaság nem tudott talpra állni a háború után.

Am a jugoszláv eszme ezeket a nehézségeket meg a számtalan többit is túlélte. Szépszerével vagy erőszakkal. Noha az elégedetlenség Horvátországban, sőt Szerbiában is nőtt, úgy tűnt, hogy mindez csak átmeneti jellegű. Még egy kis türelem, és az ország, amelyről nemzedékek szőtték álmaikat, talpra áll. Sohasem állt talpra.

A mai napig sem. Több mint hetven évvel ama boldog és ujjongó októberi napok után a mérleg katasztrofális. A lakosság rettegeve várja az eszeveszett infláció újabb hullámát, a munkanélküliség rohamosan nő, a gazdaságot összeomlás fenyegeti. Bármely pillanatban kirobbanhatnak a nemzetiségi zavargások, melyek könnyen

polgárháborúba csaphatnak át. Koszovóban Szerbia rendkívüli állapotot vezetett be, az egykori törökellenes horvát Határőrvidéken élő szerbek betörnek a rendőrörsökre, felfegyverzik magukat, eltorlaszolják az utakat, és feltartóztatják a Dalmáciába tartó turistákat. A szövetségi vezetés nem működik többé, a hadsereg nyíltan államsínnel fenyeget. Több mint hetven év után Jugoszlávia kénytelen beismerni, hogy elérkezett az összeomláshoz. Pedig az eltelt idő alatt mindent kipróbáltak az itt élő népeken, amit csak a politikában ki lehet próbálni. A rövid életű parlamenti rendszert, amely a parlamentben lezajlott lövöldözéssel ért véget. Aztán jött a monarchista szerb diktatúra, 1929-ben. Az 1941-es katonai puccs. A kommunizmus és az újabb nagyszabású ünnepség a ljubljanei Kongresszus téren 1945-ben, amelynek szónoka Joszip Broz Tito. A sztálinista diktatúra. A szocialista tervezgazdálkodás, liberális intermezzókkal. A kommunizmus múlt évi összeomlását követő szabad választások, melyek még jobban megosztották az országot. E több mint hetven év alatt egyetlen lényeges problémát, egyetlen gazdasági, szociális vagy nemzetiségi kérdést sem sikerült megoldani. Ma, 1991. január 9-én, amikor hozzáfogok ennek a tanulmányomnak az írásához, a rádió újabb drámai híreket mond be. Szerbia belegázolt az ország pénzügyi rendszerébe, és elképesztően nagy összeget tulajdonított el saját céljaira a Nemzeti Bankból, az 1991. évre tervezett pénzkibocsátás felét. A kommentátor nem válogatja meg a szavait: az évszázad rablása. Az államelnökség ülésén tábornokok. Parancsot adnak mindazon egységek leszerelésére, amelyek nem tartoznak a Jugoszláv Néphadsereg kötelékéhez. Senki sem hiszi, hogy ez a Határőrvidék útonállóinak lefegyverzését jelenti, amit jelentenie kellene. Mindenki biztos benne, hogy ez a horvátországi és szlovéniai területvédelmi egységek lefegyverzésére irányuló kísérlet, mivel ezek az egységek nem megbízhatóan „jugoszlávok” és „népiek”, vagyis ez a beavatkozás kezdete azon két köztársaság ellen, amelyekben a kommunisták elvesztették a választásokat. Január 9. baljós módon emlékeztet az 1929. január 6-i diktatúrára.

Szlovéniában tavaly december 23-án népszavazást tartottak, amelyen ez volt a kérdés: akarja-e ön a független és szuverén szlovén államot? Igen vagy nem? A választók nyolcvannyolc százaléka azt válaszolta: IGEN. Úgy tűnik, Jugoszlávia már csak a térképeken és a tábornokok fejében létezik. Mire ez az írás megjelenik, talán már nem is lesz a világon. A mai Jugoszlávia helyett talán a Jugoszláviáról való emlékeimről írok: tréfásan ezt a címet adtam ennek a cikknek, amikor tavaly októberben, Grazban megállapodtunk a szerkesztővel.

Hetven és még több évvel a boldog menyegző után az együttélés valósággal elviselhetetlenné vált e jugoszláv házasságban.

3

Amikor egy házasságban az együttélés elviselhetetlenné válik, a házastársak elszánják magukat a válásra. S amikor hosszú és kínos viták, szörnyű és minden szempontból megalázó formaságok után ez végre bekövetkezik, mindkét fél előtt üresség tátong. Az üres lakás üressége, az amputáció után támadó úr, a hiányzó dolgok csendjének üres csengése. Holott napirenden volt az értetlenség, sőt a gyűlölködés. De ahol gyűlölnék, ott szeretnek is, olvashatjuk minden ponyvaregényben.

Roszkedvően gondolok Szlovénia és Jugoszlávia válásának szükségszerű és elke-

rülhetetlen pillanatára. Már folynak a kínos tárgyalások, a kapzsi házastársak biztos helyre mentük a vagyont, az újságok lapjait megtöltük az érvek, ki mennyit hozott a házasságba, mennyit nyert rajta, ki kinek és mennyit fog fizetni, mielőtt odébbáll. Az értelem azt súgja, így kell lennie, hisz ez az ország eleve nem volt jól megalkotva. Mégis: vele, benne éltük le egész életünket. Szeretem Dalmáciát, érzelmes emlékeket idéznek a mámoros éjszakái, a mediterráneum bódító illatai, tereinek és templomainak hűvös kövei; az ókor, a reneszánsz, a szigetek katolikus kolostorkertjeinek csöndje. Bosznia folyói, Szarajevóban a kultúrák és vallások kölcsönössége, a nyüzsgő keleti bazár, a szűk utcákban a rézművesek finom kalapácsainak hangja. A bibliai Macedónia, macedón barátaim érzelmi és intellektuális fordulatokkal tarkított hadaró beszéde. A Duna, Újvidék, melynek színházi fesztiváljain cigányzene mellett ünnepeltük a színészek röpke pillanatait, és borba fojtottuk a (meg nem érdemelt) bukások éppoly röpke pillanatait. Belgrád határtalan vitalitása, pékműhelyeinek hajnali illata, a szerb kollégák fekete politikai humora, amelynek mára mintha nyoma veszett volna, hajdani rafinált ironiájával és önironiájával együtt. Dél-Szerbia, Vranje, ahol mint katona akaratom ellenére egy egész évet töltöttem életemből, s az undorító laktanyán túl tapasztalhattam a keleti érzékiség és a pravoszláv misztikum ellentmondásos elegyét; édes bűbánatok, a Morava folyó, szláv dalok keleti dobok kíséretével. És végül Zágráb, mely ebben az írásban semmiképp sem akarna szerepelni egyazon oldalon Belgráddal vagy – ne adj' isten – Dél-Szerbiával. Zágráb Bécs felé irányított tekintettel és két lábbal a Balkánon, Zágráb, amely szinte már Szlovénia, mégis valami más; a történelmi pátosz, a saktáblás horvát címer, az elszánt katolikus messianizmus, a nyugati civilizációt védő orvidék központja: *antemurale christianitatis*. Igen, Zágráb is egy más országban lesz, a Horvát Köztársaságban. És nem minden önzés nélkül gondolok a könyveimre, amelyek ott sorakoztak mindezen városok könyvesboltjainak polcain és kirakataiban, különböző nyelveken, más és más borítókban, meg a nagy és kis színházak színpadaira, melyeken a színészek lelkük és testük erejével valósították meg elmeszüleményeimet.

Mindez valóban elveszett volna?

És lehangoltan gondolok arra a pillanatra is, amikor ott találok magam egyedül az Európába belépő, európai frázisokat pufogtató kedves szlovénjeimmel, gálástalan vállalkozók és finom lelkű dalosok között, nyakig a rokon jólértesültségben és az ezzel járó acsarkodásban, irigységben, kárörömbben. Csupa tiszta cél és megoldás előtt. Csakhogy az én habitusomtól távol állnak a „tiszta” megoldások. Marad hát a remény, hogy az új, önálló Szlovénia a szintézis országa lesz. Előbb annak szintézise, ami már megvan, amit a közép-európai térségben való ezeréves lét eleve megadott a szlovéneknek. És itt nemcsak a gyakorlati érzékre meg a vállalkozókedvre gondolok, hanem a szükséges nyitottságra, kíváncsiságra és türelemre a bennünk meg a bennünket körülvevő világban létező különbözőségek iránt. Ez persze nem jelenti azt, hogy örökké csak a saját eredetiségünkkel foglalkozunk, még azt sem, hogy újult érdeklődéssel forduljunk közép-európai kulturális szomszédaink, az osztrákok, a csehek, a magyarok, az olaszok felé; figyelniük kell valamennyi alkotó, kulturális, emberi impulzusra, azokra is, amelyek az egykori Jugoszláviából érkeznek.

Hogy hogyan leszünk el egymagunkban, az más kérdés. Az önálló szlovén élet lehetőségéről és szükségességéről születő írások tömegén túl erre csak a jövő adhat választ. Egyvalami azonban már most is biztos. Többé senki sem hivatkozhat arra, hogy valamely kudarcunkért valaki más a felelős, hogy bizonyos kellemetlen szlovén

tulajdonságok a szüntelen elnyomatás következményei, hogy itt azért nincs teljes élet, azért nem bontakozhat ki a gazdaság és a társadalom, mert ezt valahonnan kívülről, hol Bécsből, hol Rómából, hol Belgrádból, hol Moszkvából akadályozzák. Közép-európai depressziókat és öngyilkosságra való hajlamunkat sem írhatjuk többé a külső elnyomatás számlájára.

4

Bizonyára nemcsak a saját nevemben beszélek, amikor azt mondom, hogy Jugoszláviát, azaz geográfiáját, kultúráját, embereit szeretem; a jugoszlavizmust, azaz a jugoszláv eszmét viszont szívből gyűlölöm. Mi több: állítom, hogy éppen az úgynevezett jugoszlaviánusok, vagyis a jugoszláv eszme zelótái tették tönkre végleg Jugoszláviát. Az eszme eltaposta a valóságot. A két háború közti politikai terminológia pontosan meghatározta a nacionalizmus fogalmát. A jugoszlávok nacionalisták voltak. Saját szervezetet alapítottak ORJUNA néven (*Organizacija jugoslovanskih nacionalistov*). Kulturális szempontból Jugoszlávia népeinek egységesítéséért, minden különbségnek, a nyelvi sokféleségnek eltüntetéséért szálltak síkra. Társadalmi szempontból szélsőségesen lojális monarchisták voltak, a kemény kéz meg a diktatúra hívei, mely aztán el is következett. A baloldaliak és a kulturális autonomisták a feketek egyenruhás fegyvereseket, akik Szlovénia- és Dalmácia-szerte verték és öldösködtek politikai ellenfeleiket, egyszerűen fasisztáknak tartották, minthogy azok is voltak. De egyben idealisták is! Szívük Jugoszláviáért lángolt, az egységes és oszthatatlan, az első világháború tüzeiből és vérekből született országért. E szélsőjobboldalon kívül a jugoszláv eszme idealizmusa differenciáltabb formákban még sokféle elmét megérintett, köztük intellektuálisakat is. A szerb piemontistáktól a horvát integralistákon át a szlovén kulturnyikokig, akik gyűlölték a megboldogult Ausztriát, „a népek börtönét”. Legszilárdabb támaszra és biztos otthonra azonban a hadseregben talált a jugoszláv eszme, „Európa egyik legjobb hadseregében”, ahogy a korabeli tudósítások hadgyakorlatról hadgyakorlatra hírül adják, amely mindazonáltal 1941-ben az első lökéstől szétesett.

A jugonacionalizmus és integralizmus, amely erővel és mesterségesen elfedte a valós állapotot, a dolgok természetes állapotát, szükségszerűen kirobbantotta tulajdon céljai ellentétét, Jugoszlávia széthullását. Berlinre és Rómára támaszkodva megalakult a horvát állam, tele határtalan gyűlölettel a szerbek, a Kelet és mindaz iránt, ami nem volt horvát, európai, nyugati. Eközben nem zavarta, hogy ölelésébe vonja a boszniai mohamedánokat, akik teóriái szerint nem voltak egyebek, mint más hiten lévő horvátok. A szerbek megszervezték saját egységeiket, rettenetes mézszárlás kezdődött, amit a történelem a minden és mindenki ellen tomboló véres erőszak balkáni örökléként fog feljegyezni. A szlovének, az 1918-ból való boldog triász, az SHS harmadik népe nem avakozott bele ebbe a vitába. A szlovének következetesen egymást mézszárlták, mint bal- és jobboldaliak, vörösek és fehérek. Hagyjuk a történelmi kitérőt, amely zűrzavarával a mai napig sem jutott el a releváns történetírásig, és maradjunk az összegezésnél: 1941-ben úgy látszott, hogy Jugoszlávia mindörökké elveszett. Nem hittek benne többé sem az egykori jugoszlávok, akik ekkor ismét csupán horvátok, szerbek, szlovének voltak, sem az új Európa-térkép megalkotói, akik egyrészt a szerb állam megújításának, másrészt a Duna menti közép-európai konföderáció megalkotásának gondolatával foglalkoztak. A jugoszláv eszmét ekkor

azok vetették fel újra, akik programjukban még egy évtizeddel korábban is megakarták semmisíteni ezt a versailles-i szörnyszülöttet, hogy a helyén önálló szovjet-köztársaságokat alakítsanak. Egy dokumentum szerint Olaszország és Ausztria kommunista pártjai is ilyen sorsot szántak Szlovéniának. Sohasem fogjuk megtudni, vajon Jugoszlávia megújításának gondolata valamelyik moszkvai Komintern-irodában született-e, vagy az egyszerűen megint integrális jugoszláv elvet valló kommunisták fejében.

5

A ljubljana Kongresszus tér 1945-ben újra ujjongó tömegeket láthatott. 1945-ben Jugoszlávia megújult, vérből született, ahogy nekünk, akik ezután jöttünk világra, az iskolákban tanították. Jugoszlávia kommunista ország lett, Tito országa. Megkezdődött az örökkévalóság és halhatatlanság kora.

Nemcsak mi, akik nyakunkban pionírnyakkendővel, magasba tartott gyermeköklünkkel üdvözlöttük a fehér egyenruhás, halhatatlan szép férfiút, hanem azok is, akik erre tanítottak, meg a munkások és a katonák, az írók és a filozófusok, egész Jugoszlávia hitte, hogy olyan korban élünk, amelynek sohasem szakad vége. Hogy e kor megtestesítője, akinek betéve tudtuk az életrajzát, és fújtuk a róla szóló verseket, egyszerűen meghal, arra senki sem gondolt. Jugoszláviát mint geográfiai és kulturális tényezőt ismét felváltotta az eszme. Az érinthetetlen és halhatatlan eszme absztrakt hármas egységgé tömörült: Tito – Jugoszlávia – Kommunizmus. A teoretikusok természetesen kidolgozták a hármas egység egész alrendjét, számtalan analógiával és variációval, amelyek áthatották a társadalom minden sejtjét. A Sztálinnal való szakítás után az Eszme szofisztikus módon külsőleg is megszilárdult. Nemcsak politikai és katonai szempontból. Jean Cassou és sokan mások dicshimnuszokat írtak róla. Az Európa keleti részén élő népek számára ez az eszme a reménységet jelentette. Jugoszlávia folyói, az Adria, az Alpok csúcsai – mindennek többé semmi köze sem volt a realitáshoz. Mindez csak a hármas egységgé tömörült eszmének és alrendszerének a metaforája volt. Arra, hogy a Történelem fenséges dinamikája közepette vannak megalázottak és megnyomorítottak, lecsukottak, megkínzottak és meggyilkoltak, senki sem gondolt. Jugoszlávia eszméjének és az eszme megtestesülésének nemcsak a háború alatt volt nagy az ára, hanem annak utána is. Tizenöt-ezer, tárgyalás nélkül elítélt ellenség holttestét dobták be Szlovénia sötét erdeinek karsztbarlangjaiba akkor, amikor a világ a békét ünnepelte. Amikor a világ Tito Sztálinnal szemben tanúsított bátorságáról zengett dicshimnuszokat, az adriai Kopár-szigeten, a Goli otokon megnyúlt az újabb kori európai történelem egyik leg-szörnyűbb gulgája. A hármas egységben tömörült jugoszláv eszme zelótái beszívárogtak a hadseregbe, a titkosrendőrségbe, a gyárakba és az egyetemekre. És Jugoszlávia, amely valóban liberálisabb volt a Keleti Birodalom többi részénél, amely e birodalom ellenzékének számított, a Nyugat elkényeztetett gyermeke lett, akinek el kell nézni bohóságait, mivel azok elenyésznek az előnyökhöz és az általa ébresztett reményekhez képest. És ebben a Jugoszláviában nem volt olyan rossz az élet, ezt azért ki kell mondani. Egyetlen feltétellel, természetesen: gondolatban sem volt szabad szembefordulni a hármas egység istenségével, még kevésbé az egész alrenddel. Teszem azt, horvátnak lenni azt jelentette, hogy az illető quisling, áruló, állástalan vagy börtönben ül. A paraszt vagy a katolikus veszedelmes kategória volt, az intel-

lektuel, ha nem igazi marxista, gyanús. És így tovább, mindazon részletekig, melyeket a manapság már az egymást unalomig ismerő emlékiratok sokasága leír.

Igen, a halhatatlanság és az öröklét korszakában éltünk. Rendkívüli népszerűsége tett szert valamelyik popzenekar *Az örökkévalóság neve* című dalával. Refrénje így hangzott: *Ha van örökkévalóság / és ha van neve, / akkor az Tito neve.* Jugoszlávia – Tito, írták a transzparenszre. És lám, halála után valóban elhangzottak javaslatok, *halálos komolysággal* tett indítványok, melyek szerint Jugoszláviát Óróra kellene elnevezni. Hogy miképp, nem tudom, bizonyára Titoszláviának. Nem említem Titolandet, mert éppoly ízléstelen volna, amilyen ízléstelen most a halott elnök úton-útfélen való leköpdősése, ami ellen még a Tito marsall alakjának és emlékének megőrzésére alakult és máig létező bizottság sem tudja többé megvédeni. Most úgy érzem, néha legszívesebben magam venném védelmembe. Akik most bemocskolásban versengenek, tegnap még az egekbe emelték. Nemrég egy szerb író szent dühében mindenkín túltett: azt javasolta, emeljék ki sírjából Joszip Brozt, és szívén átszúrt galagonyakaróval szögezzék a földhöz.

Megint működésbe léptek az új zelóták. Ha valami izgat Titóval kapcsolatban, az a jugoszlavizmus szerencsétlen eszméje, amely a valóság fölé emelkedett, és a valóságot maga alá temette.

Az egyszerű emberek azt mondják, Tito idejében elég jól ment a soruk, mindenképp jobban, mint most. Ahogy Ferenc József még ma is élő hű alattvalói tanúsítják, hogy az ő idejében olcsóbb volt a kenyér.

6

Jugoszláviában csak addig volt jó, amíg másvalamihez képest volt jó. Az a másvalami Kelet-Európa többi része volt, ahol a helyzet folyamatosan romlott. Ezért a jugoszlávok a büszkeség, a megvetés és a szájalom elegyével – az érzéseknek ezzel a Keletről fakadó szövevényével – néztek a románokra, lengyelekre, sőt a csehekre és a magyarokra is. Volt ebben némi szolidaritás – de igencsak kevés. Az önelégültség dominált. Némely szkeptikusok, főként az ország nyugati részében, ahol naponap figyelhették, összehasonlíthatták a magukéval az Ausztriában, Olaszországban zajló életet, már akkor hangosan figyelmeztettek, hogy a jugoszláv önelégültség legfeljebb csak viszonylagos lehet. Már a marsall idejében hullani kezdtek a leplek: nőtt az infláció, mind mélyebb lett a recesszió, nagyobb a munkanélküliség, egyre több munkás költözött délről az ország északi részébe, majd az országból Nyugat-Európába. Az akkor érvényes ismérvek szerint ez utóbbi elsősorban a mozgásszabadság és a szabad munkavállalás jogának jele volt. Ez igaz, csak hogy e látszólagos szabadság a rettegés- és megtorláhullámokat leplezte, meg a gazdaság lappangó válságát, amely mindinkább napvilágra került. A marsall halála után csakhamar kiderült, mi volt az ára a viszonylagos társadalmi nyugalomnak és az állampolgárok már említett önelégültségének: dolláradósságok beláthatatlan tömege.

Miután a szovjet birodalom részlegesen széthullott, s előbb Magyarországon, majd másutt is kivívták a demokráciát, a fájdalmas igazság még azok előtt is feltárult, akik addig a pillanatig azt gondolták, hogy Jugoszlávia anynyi, mint dalolni Titóról, akinek az útjáról nem fogunk letérni, zászlót lengetni a kosárlabdameccsen, üres frázisokat pufogtatni mindenütt. Nekik is fel kellett ocsúdniuk, vala-

mennyiüknek, agyafúrtaknak és naivaknak, hiszen kiderült az igazság, a nekivadult, örült infláció, a széthulló gazdaság, s ha ez nem hatolt is hívó szívükig, az agyukig mindenképpen, amint üres zsebüket kezdték tapogatni. Kvázireform és további kölcsönök, melyeket a hatalmon lévők Jugoszlávia egykori oroszellenes tampon szerepe számlájára csikartak ki a Nyugattól. De semmiféle tegnapi módszer nem segít többé: a teljes gazdasági összeomlás, a hatalmas munkanélküliség, a társadalmi konfliktusok robbanása, melyek ebben az országban nemzetiségi összetűzésekbe is át fognak csapni – mindez küszöbön áll.

Nem tudom, hogyan sikerült Titónak átvezetnie a nyugati politikusokat „szomjasan a vízen” – mifelénk előszeretettel használták ezt a fordulatot furfangosságának fitogtatására és ellenfeleinek kigúnyolására –, és szovjetellenes flexibilitásával kiszajtolni belőlük az újabb és újabb támogatásokat meg kölcsönöket. A valóságban az egész országot s főként a hadsereget a kommunista eszme és a kommunista értékrend hatotta át. Minden katonaviselt jugoszláv állampolgár tudja, hogy katonaeveit a legigazhitűbb, legdogmatikusabb kommunizmus erődjében töltötte. És ez a hadsereg lett volna a Nyugat szövetségese egy esetleges válsághelyzetben? Ki hitt ebben? Jugoszláviában senki. Nyugaton azonban nyilván mindenki.

És még ma is léteznek olyan nyugati politikusok meg stratégiák, akik ezt a 99,9 százalékgig még mindig kommunista hadsereget a stabilitás valamifajta zálogának tekintik a világ e részében. A pragmatikusok, akik fűtyülnek az elvekre, több bajt hoztak az emberiségre matematikai, geopolitikai és stratégiai számításaikkal, mint az elvhűek, akik szintén nem büntelnek.

Vajon a Nyugat nem azért árasztotta el támogatásával még pár évvel ezelőtt is a véreskezű Ceaușescut, mert a kondukátor a többenél egy árnyalattal függetlenebb külpolitikát folytatott?

Ennek persze nem a nyugati stratégiák fizették meg az árát, ezért a politikáért a románok fizettek vérükkel. És fizetnek még ma is.

Ha már Tito halálánál tartunk, a szirénák vijjogásakor és az antik gyász jelenetei láttán tudtuk, hogy egy korszak a biztos vég felé halad; hogy a halhatatlan és az örök is tulajdonképpen mulandó és véges. 1989 karácsonyának napjaiban aztán láthattuk a század legnagyobb eszkatologikus eszméjének végleges összeomlását. A televízió, ez az örült antügutenbergi találmány nem hagyta, hogy drámai jeleneteket olvashassunk e történelmi eseményről. Élőben és közvetlenül mutatta napról napra, óráról órára a drámát a véreskezű uralkodóról, aki egyik nap még Teheránban lépked a repülőtér futószőnyegén, másnap pedig valami eldugou katonai támaszponton a vérnyomását méri a agyonlövetése előtt. És mutatta a tirannus birodalmát káoszban és vérben.

És csak ezzel ért véget valóban egy korszak, ugyanolyan módon, ahogyan elkezdődött. Nagyon félek azonban, hogy a zárójelenetet, amelynek felemelő pillanatai is voltak – falak lerombolása, ölelkezések, ellenzéki írók vonulása úgyszólván a börtönből az államfői székbe –, epilógus is követi. A Szovjetunióban. Jugoszláviában. E két országban, ahol nemcsak társadalmi szempontból követtek el erőszakot a világ természetén, hanem megpróbálták megváltoztatni annak organikus, tehát kulturális képét is. A Szovjetunióban az elmélet és a gyakorlat emberei úgynevezett szovjet, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban jugoszláv nációt kreáltak. És emberek tömegeit nevelték ki, akik hisznek is e konstrukciókban. A fikció egyesek számára valósággá vált, de őket az ébredező valóság nem tudja elfogadni.

Az utolsó illúzióban, mely szerint a jugoszláv, azaz a szocialista, azaz a titói eszme a világkommunizmus eszkatológiájához képest protestáns, a hatvanas években hittünk. A reformok liberális léghőzt hoztak, és mi, az akkor kiforróban lévő fiatalok, magától értetődőnek tartottuk ezt az állapotot. Nem tudtuk, hogy ez az eszme tulajdonképpen igen jól pulzál a maga egyetemes testvéri, ideológiai terében. Nem hittük, hogy a jugoszláv „protestánsok” egyszer már csúnyán kijátszották a magyarokat, még kevésbé hittük, hogy cserbenhagyják a cseheket, akik Prágában a vállukon hordozták a mi kommunista Lutherünket. Hogy visszatérhetnek a dermesztő ötvenes évek, arra senki sem gondolt közülünk. Ezért aztán egyenként és közösen is megfizettünk liberalizmusunkért, balosságunkért és nacionalizmusunkért. Jöttek a hetvenes évek, a cseh hazaárulók a repülőtereken vezetőikkel ölelkeztek. Tito hazajött a Kim Ir Szennél tett látogatásról, és a nép boldog tömegei Európa közepén hétről hétre koreai jeleneteket ismételték: virággal szórták be az utakat, melyeken Tito végighaladt. Nem tudom, érdekelte-e akkor még egyéb is, a zelóták mindenestre végleg kezükbe vették a dolgokat. Tito képe szentté vált, akárcsak az ötvenes években, akkor „a tovább folytatódó forradalom” okán, most tehetetlenségből és a zelóták buzgalmából. Itt már a szejki humornak sem volt tere. Ezt a képet még a legyeknek sem volt szabad leszarniuk. Naiv barátom, aki sokakhoz hasonlóan Csehszlovákia megszállása után lépett be a pártba (sokan felültek a furcsán paradox kampánynak, amely ellentmondott minden logikának és józan észnek), egy alkalommal kétségbeesve jött el hozzám. Kislánya, megérkezvén az óvodából, közölte szüleivel: szeretlek úteket, de Tito elvtársat még jobban szeretem. Szeretni Tito elvtársat és jugoszlávnak vallani magunkat (de semmi szín alatt szlovénnek, horvátnak vagy nétn individuumnak) több volt, mint hazafiság kérdése. Világnézeti kérdés volt.

Jugoszlávia a hatvanas évek végén az országon belüli különbségek, kulturális sajátosságok, az életről és a világról vallott más-más felfogások elismerésével közeledett valami felé, aminek volt kapcsolata a valósággal. A hetvenes években ismét csak a hármas egység Eszméje uralkodott. De mivel nyitva voltak a határok (az eszme öntudatának és a bele vetett fennkölt hitnek bizonyítékaként), a zelóták dolga egyre nehezebb lett. Odakint ugyanis a világ valóságos volt. Annál nagyobb hazafias hévvel vetették magukat a valósággal való összezapásba: a zászlók, a stadionokban rendezett rituálék, a dalok, az írók szubtilis nyilatkozatai, a Ju-go-szlá-vi-a vagy Ti-to-ti-to skandalása sokakból ismét előcsalta a meghatódottság könnyeit. Akik ezt az ünnepi delíriumot partvonalról vagy éppen rácsok mögöl figyeltük – és a hetvenes években sokan voltunk odabent –, már tudtuk, hogy ennek nem lehet jó vége.

Abban a néhány évben, amíg az országot Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak neveztek – még a diktatúra bevezetése előtt, amikor is 1929-ben Jugoszláviára keresztelték át –, legalább első pillantásra rendben voltak a dolgok. A katonás szerbek, a kulturált horvátok és a gazdaságilag sikeres szlovének egyként kivették részüket a hatalomból és a dicsőségből. De tustént felmerül két probléma a jugoszláv idill e próbaszerű megközelítésénél: az első a sztereoupia, melyről Miroslav Krleža horvát

író kereken megmondta véleményét: Isten óvjon minket a szerb ágyúktól meg a horvát kultúrától. A másik bökkenő a valósággal kapcsolatos. Ebben a királyságban macedónok is éltek, akiket délszerbeknek tartottak, mohamedánok, akik eltörökösített szerbeknek és horvátoknak számítottak, meg albánok, akiket arnautáknak, vagyis olyasvalakiknek tekintettek, akik csak May Károly A SZKIPETÁROK FÖLDJÉN című regényébe valók. A szlovének már akkor meg voltak róla győződve, hogy gazdaságilag kizsákmányolják őket, kultúrájukat pedig beolvasztják, a horvátok úgy érezték, hogy elnyomják őket, a szerbek, hogy nem azt a vezető helyet foglalják el, amelyet katonai győzelmeikkel kiérdemeltek. Ezért az új szocialista államban a kommunisták gondosan ügyeltek rá, hogy az első Jugoszlávia széthullását kiváltó okok ne ismétlődjenek meg. Céljukhoz megvolt az eszmei fegyverük is: a nemzetiségi kérdésről szóló lenini elmélet. Köztársaságokat alakítottak, az albánoknak autonóm tartományt adtak Szerbia keretében. Ezeknek a „köztársaságoknak” persze semmiféle hatáskörük nem volt, mindent a központból, a politikai bizottságból irányítottak. Minél nagyobb volt a köztársaságok (meg az egyének) joga az alkotmányokban, melyeket néhány évenként nagy csinnadrattával módosítottak, annál kisebbek voltak azok valós lehetőségei. Az eszme, mint mondtuk, a jugoszlavizmus volt, amelyhez leginkább a többségi nemzet, a szerb ragaszkodott. A népszámlálások alkalmával a jugoszláv kategóriát is nemzetiségként szerepeltették. Negyven esztendő után az új eszmébe fektetett óriási erőfeszítések ellenére az ország húszmillió lakosa közül még mindig csak egymillió vallotta magát jugoszlávnak. Tito halála után a „jugoszlavizmus” gyorsan pattogzó máza alól hamarosan előtűnt a valóság.

Emlékszem, 1979-ben történt. Pulában ültünk, a csodálatos római arénában, ahol nyaranta a csillagos ég alatt mutatják be az új jugoszláv filmtermést. Ez a bemutató évekig úgy zajlott, hogy amikor egy partizán elsütötte a puskáját, és húsz német elesett, a közönség lelkesen felzúgott, amikor pedig húsz német sütötte el a puskáját, és egy partizán esett el, szomorúan felsóhajtott. Azon az estén másféle filmet vártunk, de csak a kísérőfilm volt más. Egy Koszovóról szóló dokumentumfilmet vetítettek, etnográfiai jellegű darabot egy nagy albán család életéről. Több nemzedék élt együtt egyetlen hatalmas épületben, mindegyik a maga tűzhelye körül. A film közepén kezdődött a vége: a család tagjai egyenként kiléptek a házból, lejöttek a lépcsőn, sorra egymás után, a legkisebbtől a legöregebbig. Nem tudom, százan voltak-e vagy többen, de az üzenet világos volt: itt vagyunk. Tarthatok bennünket May Károly arnautáinak vagy szkippetárjainak, mondhatjátok, hogy elszaporodtunk az ősi szerb tartományban, mi akkor is itt vagyunk, és ezen a tényen senki sem változtathat. A szerbek, akiknek ősi műemlékeik, monostoraik vannak Koszovóban, a középkori szerb állam bölcsőjében, ezzel a ténnyel nem tudtak megbarátkozni, mint ahogy a jugoszláv eszme alkotói és hordozói sem tudtak megbarátkozni azzal, hogy márpedig jugoszláv nép nincs. Két évvel később Koszovóban elkezdődtek a tüntetések, követelve az önálló köztársaságot. E tüntetéseket, ahogyan az összes következőt is, erőszakkal elfojtották.

A következő években egyszerre csak kiderült, hogy ebben az országban nemcsak az albánok elégedetlenek, hanem minden nép, a nemzeti kisebbségek is. Ahogy a lenini elvek egyetlen területen sem oldottak meg semmit, nem oldották meg a nemzetiségi kérdést sem, noha ennek rendezésével dicsekedtek a legtöbbször. A nyolcvanas évek közepén kiderült – ha megpróbáljuk röviden összefoglalni, félve, hogy

sztereotípiákat ismételnünk –, hogy elégedetlenek a szlovének, mivel gazdasági szempontból kizsákmányolják, kulturálisan pedig fenyegetik őket; elégedetlenek a horvátok, egyrészt hasonló okokból, másrészt mert tulajdon köztársaságukban a tükosrendőrségtől a kormányig minden pozíciót szerbek töltenek be; elégedetlenek a szerbek, mivel Jugoszláviában elveszítették államiságukat, mivel az albánok elnyomják őket Koszovóban, megsemmisítik ősi kultúrájukat, mivel köztudottan a fejlett Észak (Szlovénia, Horvátország) zsákmányolja ki a fejletlen Délt, nem pedig fordítva; elégedetlenek a macedónok, mivel gazdaságilag tönkrementek, és mert Jugoszlávia semmit sem tesz nemzetközi elismertetésükért; elégedetlenek az albánok, mivel rendőrségük és katonaságuk által minden szempontból elnyomják őket. Különböző okokból hasonlóképp boldogtalanok és elégedetlenek Jugoszláviában a Crna Gora-iak, a mohamedánok, a vajdasági magyarok és az isztriai olaszok. Mindebből gyorsan megszülettek a negatív sztereotípiák: a szlovének osztrákmajmolók és szeparausták, gyűlölik a hadsereget, és aláássák az országot, a horvátok genocid nép, pöffeszkedő polgárok, a Vatikán–Komintern-összeesküvés koholói; a macedónok paraziták, a Crna Gora-iak lusták, az albánok primitívek, és megerőszakolják a nőt, a mohamedánok, Khomeini hívei.

Káosz. Ki érti ezt? A már idézett Krleža erre az állapotra alkalmazta a balkáni kocsmá metaforáját, a kocsmáét, amelyben többé-kevésbé mindenki részeg és veszélyes. És mindenki arra vár, mikor fogja valaki leverni a lámpát. Ez a metafora Jugoszláviában beépült a köznapi beszéd frazeológiájába.

9

Tavaly, a kommunizmus kelet-európai bukásával egy időben némileg áttekinthetőbb lett a Jugoszlávia-kép. Lemállottak róla a különféle, nemcsak politbűrói, hanem a társadalom és a lélek állapotáról szőtt írói és filozófiai fantazmagóriák is. Végre egyetértettünk abban, hogy mutassák meg a választások, mi az igazság. Eljött az idő, amikor a valóságot már nem a marxista műhelyekben állították elő, sem az egyes nacionalisztikus íróegyesületekben, amelyek mindig a lehető legjobb véleménnyel vannak tulajdon népünk kultúrájáról és demokratikus hagyományairól. Szlovéniában, amely először hajtotta végre a választásokat, a kommunisták közel annyi százalékot kaptak, mint Csehországban. Horvátországban teljes vereséget szenvedtek. Szerbiában, szocialistáknak átkeresztelve, abszolút többséget értek el. Crna Gorában, amely időközben a szerb vezetés hű követőjévé vált, a jó öreg kommunista néven győzedelmeskedtek. Bosznia-Hercegovina választói a nemzetiségi, tehát mohamedán, szerb és horvát pártok között osztották meg szavazataikat. Az albánok bojkottálták a szerb választásokat. Macedónián a nacionalisták, a jugoszláv reformisták és a kommunisták osztozkodtak.

Egy szó, mint száz, az ország keleti része vörös maradt. Mint Romániában és Bulgáriában. Ezt nem gonoszkodva írom le. Megállapítom csupán, hogy a kulturális alkotóelemek ősiőbbek és erősebbek az eszméknél, amelyek erőszakot akartak elkövetni rajtuk. És akkor sem gonoszodom, ha szerb kollégáink szüntelenül népük demokratikus hagyományaival és a horvátok meg a szlovének provinciális közép-európaiságával traktálnak bennünket. A történeteket szomorúan állapítom meg. A nehéz hetvenes években, amikor Belgrádban liberálisabb volt a klíma, mint Szlové-

niában, sok mindenben éppen a szerb kollégák segítettek nekünk. Számtalan kapcsolat szövődött akkor és később, a nyolcvanas években, amikor Szlovéniában, a *Newsweek* szavaival „a szabadság szigetén”, betiltott és üldözött szerb szerzők frásait jelentettük meg. Szomorúan írom le mindezt, mert úgy vélem, a szerbeknél sem annyira a kommunizmus győzött, mint inkább az irracionálisizmus. A koszovói „görcs”. Szent háborújukhoz az albánok és mindenki ellen, aki legalább megérteni próbálta az albánokat, éppen az írók járultak hozzá. A feltörő szenvedélyeket, a hagyományosan átpolitizált szerb nemzet hatalmas potenciálját pedig az irracionálisizmus, a valóságtól távol levő eszmék szakemberei használták ki: az uralkodó kommunisták. Ennek eredménye az, hogy Jugoszlávia keleti felében még mindig a kommunisták vannak hatalmon, akik folytatják a porhintést a „jugoszláv” eszmével, a másik felében pedig van két demokratikus állam, amely nem vállal többé semmi közösséget a balkáni és kommunista típusú irracionálisizmussal: Horvátország és Szlovénia.

10

A történetet a keleti írókról, akik akarva vagy akaratlanul beleszóptak a politikába, mindenki ismeri, felesleges elismételni. Akik a börtönökből és a hallgatásból egyik napról a másikra vezető posztokra, szüntelen reflektorfénybe kerültek, hamarosan be fogják látni, hogy az értelem, az etikai tartás és a felvilágosult elme nemcsak hogy elégtelen a politikai pragmatikához, hanem olykor nemkívánatos is. Sok keserves csalódás vár rájuk, de legalábbis a felismerés, mely sohasem volt tőlük idegen, mégis azt gondolták róla, csak másokra érvényes: hogy tudniillik a politika, a hatalom és az erő világa valóban más, mint az irodalomé. De mi vár azokra a kollégáinkra, akik minden érzéküket elveszítették az önreflexió iránt, akik a bennük vakon bízó olvasóikat, sőt egész népüket veszedelmes területekre, az erőszakba sodorják?

Azt kérdelem magamtól, vajon azért hajtogattuk-e annyi éven át, hogy a politika ne avatkozzék az irodalomba, hogy ma egyes literátorok sokkal obskúrusabb módon ártsák magukat a politikába, mint ahogy maguk a politikusok teszik?

Néhány évvel ezelőtt, amikor Jugoszlávia testén már pattogott a represszió abroncsa, megjelentek a nemzeti türelmetlenség első nyilvános jelei. Aki valamennyire is ismerte ennek a mindig beteg országnak a lelkét, azt ez a jelenség nem érte váratlanul. A Koszovóban kifejtett erőszak – amit sajnos néhány kollégánk is szított, abban a szent meggyőződésben, hogy az örök szerbség jogos ügyét védi – lehűtötte a szlovének és szerbek közötti hagyományosan jó viszonyt. A szlovén és a szerb PEN megegyezett abban, hogy nyílt és nyilvános vitákat folytatunk, s ezek Ljubljánában és Belgrádban, közönség előtt le is zajlottak. Szinte semmiben sem értettünk egyet. A mi demokráciára való törekvésünk „parikulárisnak” tűnt az ő számukra, Közép-Európáról elmondott történeteink „provinciálisnak”. Az ő Koszovo-traumáik viszont számunkra voltak „anakronisztikusak”, és a nemzeti bolsevizmusnak tett engedelményt láttuk engedékenységünkben Milosevic karizmája előtt, aki majd – úgy mond – igazságos megoldást talál a szerb kérdésre a posztutói, azaz Komintern utáni Jugoszláviában. Persze egyszerűsítek, a viták sokkal bonyolultabbak és szellemebbek voltak, mint ahogyan itt összegzem őket. De legalább beszélgettünk egymással. Most már ennek is vége. Az utolsó beszélgetés, amit egy szerb kollégával, a szerb

nép szent ügyének és pravoszláv hagyományainak harcosával folytattam, a tébolyult erőszak egy újabb koszovói hulláma után zajlott le, amikor a rendőrség az úgynevezett „szardínia-alagútban” gyötört meg fiatal albánokat. Nemcsak tiltakozásomat fejeztem ki, hanem abbéli félelmemet is, hogy ez az örület szétterjedhet egész Jugoszláviában, amelynek keserű, a legkeserűbb tapasztalatai vannak a nemzetiségi konfliktusokról. Nyugat-Európa, amely e tekintetben csöppet sem ártatlan, az utolsó háború óta kijózanodott. Itt, Jugoszláviában, ahol annyi volt az erőszak s annyi a kiontott vér, minden jel arra mutat, hogy készek vagyunk megismételni az egészet. Nem volna ideje elhallgatnunk, ha már képtelenek vagyunk felemelni szavunkat mindaz ellen, ami itt készül? Talán kissé patetikus voltam, kollégám viszont annál cinikusabb. – Amiről beszélsz – mondta –, az csak egy lírai téma. – Ha tehát Miodrag Bulatovićcsal, mert így hívják a lírai témák szerb szakértőjét, képtelenek vagyunk egyetértésre jutni az emberi életért és annak méltóságáért érzett aggodalmat illetően, akkor igazán nem tudom, miről beszélgethetnénk egymással. Persze mindig akad majd valaki, aki szerint van, ami az életnél is fontosabb: az igazság. A szerb igazság, az albán igazság. Köztük pedig kések és lírai témák. Újra meg újra.

Engedtessek meg nekem, hogy kiszálljak ebből a vitából. Engedtessek meg nekem, hogy ezen a világon más is érdekeljen.

11

Az elhunyt elnök előszeretettel használta beszédeiben a „mi fent – ti lent” fordulatot. Ez azt jelentette, hogy ők odafent valamiben teljes felelősséggel megállapodtak, mi idelent pedig ezt teljes felelősséggel végre fogjuk hajtani. Egy diáklap szerkesztője voltam, s a nép ílyetén megszólítását egyszerűen hallatlannak találtam. Megjelentettünk egy karikatúrát, amely két egymásra helyezett gránitömböt ábrázolt, a felsőn az állt, *mi fent*, az alsón, *ti lent*. A fenti repedezett, szétesőben volt. A karikatúra miatt persze meggyűlt a bajunk a kommunista zelótákkal. De nem ez az érdekes. Hanem az, hogy az emberek teljesen természetesnek vették ezt a felállást. Ma, amikor írókollégák is a népek kisebb meg nagyobb kultúrájáról beszélnek, Jugoszlávia régi és újabb nemzeteiről, államalkotó és szolganépekről, sőt alsóbbrendű fajról is (az albánok), megértem, miért fogadták el oly jámborul a fenti képletet. A Balkánon *mindig* van valaki fent és valaki lent. Akárcsak Bizáncban. Vagy az ottomán birodalomban. Az uralkodók fent, az alattvalók lent. Az egyik nép fent, a másik lent. A bürokrata pártkaszit fent, a kulákok és a reakciósök lent. Az egyik erőszakos, a másik megfélemlített. Azoknak odafent, amikor hatalmon vannak, gyakorolniuk kell a hatalmat, különben mit sem érnek. Ha egy ideig véletlenül működik a parlament, amelyben mindenki egyenlő akar lenni, lelövik a horvát képviselőket. Néha úgy tűnik, hogy a közeli és távoli múlt traumái egyszerűen az itt élő emberek bőre alá ivódtak, és úgyszólván a génjeikbe is befészkelődtek. Nem tudom mással magyarázni a helyzetet, amikor írók a kulturális és politikai felsőbbrendűség bizonyításának szolgálatába állítják elméjüket és tollukat. És ha ez így van, akkor Jugoszláviát nem menti meg semmiféle értelmes gondolat, semmiféle modern szociológiai vagy társadalmi módszer, semmiféle következetesen demokratikus javaslat vagy rendszer.

Abban az országban, ahol minden gondolat a „fent” vagy a „lent” szempontjából

jöhet számításba, minden gondolat politikai pragmatikumná fog változni. Egy ilyen országban a lélek érzékenységét mindig királyoknak, héroszoknak, dobszónak és istenségeknek rendelik alá, amelyek elől nem lehet elrejtőzni. Mint eddig minden esztendőben, ezután is bármelyik házba bekopogtathat egyszer a történelem, ilyen vagy olyan uniformisban. Azok, akik „lent” vannak, egyre csak azt fogják kérdezni, minden hatalomtól óvakodva, mint a Földműves Euripidész ÉLEKTRÁ-jában: „...Melyik ember, melyik hős, miséle isten? És kik ezek az emberek?... Miséle láрма ez? Lehetek az, ami voltam? Dagaszthatok kenyeret, vághatok fát, kívánhatok asszonyt? Melyik ember, melyik hős, miséle isten?”

A szabad választások és az európai kontinensen lezajlott összes változás után Jugoszláviában még mindig rengeteg a politikai fogoly. Lapozzuk csak fel az *Index of Censorship* című Londonban megjelenő folyóirat legutolsó, 1991. januári számát. Három hasábot töltenek meg azok nevei, akiknek kopogtattak az ajtaján, valamennyien Szerbiából, jobbra a boldogtalan Koszovo tartományból valók; háromhasábnyi adat, mögöttük élettörténetek, börtön és represszió. És hol vannak a „szardínia-alagút” történetei meg a többi sok ezer az utóbbi évekből, az ország különböző szögleteiből? Itt az utcán sem lehet elmenekülni a történelem elől, amely a fent-lent elv alapján valósul meg.

Ivan Čankar szlovén író az írásom elején vázolt időkben ezt a kijelentést tette: fulladjon bele Ausztria a tulajdon szarába. Ismételjem-e el ma újra e mondást azzal a változtatással, hogy Ausztriát felcserélem Jugoszláviával? Vajon a Jugoszláviából való kivonulás által valóban megmenekülhetnek a Szlovén Köztársasággal egyetemben a káosztól és a mai világ örületeitől?

12

Jugoszlávia az európai földrész kaotikus része. Úgy vélem, egyben uralhatatlan része is. Talán túlzok, mégis úgy gondolom, azért fordul el tőle mindenki, mert a világ mélyebb káoszának metaforája sejlik fel benne. A kultúrák, civilizációk, vallások, a bizánci, katolikus és európai racionalista elemek elegye a világnak azt a zűrzavarát tükrözi, amelytől a lineáris gondolkodás, a világ elrendezésére törekvő elme visszaretten, és azzal a mentséggel vonul félre: ezt én nem értem.

Ha a televízió nem tálná fel nekünk minden este félórás sűrítményeiben a világ kaotikus képét, ha a mellettünk s a körülöttünk lévő világ, a mai jugoszláv üvöltés világa, amely a holnapi örület és fájdalom előjele, nem volna teljesen kaotikus, még mindig maradna a tény, hogy a XX. század embere nem képes többé úrrá lenni cselekedetein, sőt a világról, a földről és az égről alkotott elképzelésein sem. Manapság, úgy tetszik, az ember összes – szellemi, etikai, technikai, tudományos és gazdasági – törekvése arra irányul, hogy az élet elviselhetőbb, toleránsabb, anyagi szempontból kényelmesebb és minden szempontból uralhatóbb legyen. A valóságban viszont egyre súlyosabban nyilvánulnak meg a türelmetlenség legkülönfélébb válfajai. Olyanok is, amelyekről azt hittük, letűntek az elmúlt századokkal. Az embernek egyszerűen nincs többé áttekintése arról, ami a világban és őbenne történik. A kommunisták meg a náciák összeollózták az elmúlt századok összes felvilágosult jelszavát, mi pedig a társadalmi és nemzeti szempontból rendezett államok helyett kaptunk egy veszedelmes, halált hozó kotyvalékot, amely felerősítette mindazt, ami az egyéneken és a nemzeti, közös elképzelésekben a legrosszabb volt. Hogyan

értsem meg Jugoszláviát, hogyan avatkozzam zűrzavarának elrendezésébe, ha egyszer a világgal mint olyannal sincs minden rendben. Száz éve hullámzanak a tömegek a kulturált európai kontinensen, vallási, nemzeti, szociális jelszavakat ordítva; mások nyársat nyelten vonulnak a repülőterek vörös futószőnyegén; díszlovések, himnuszok, zárt ajtók mögül érkező talányos és homályos jelentések; jelentések, melyeket bojkottok, gazdasági hadviselések, merényletek, igazi háborúk követnek. A mindenható gazdaság és technika nem oldott meg semmit. A mesterlövész felmegy a tizedik emeletre, és agyonlő húsz embert. A koreai átlagember Szöulban reggeltől estig a komputerbiznisze után futkos, siet, hogy új autót vehessen, ahelyett hogy leülne egy fa alá, és a férfi- meg a női princípium összhangjáról elmélkedne, ahogy tette még húsz évvel ezelőtt. Azt akarom mondani, hogy más is van az életünkben, mint pusztán logikai okok és szövevények egymásutánja. Akárcsak a világban, a jugoszláv zűrzavarban is sok az irracionális elem. Tudom, ez az értelmezés az égvilágon senkin sem segít, legkevésbé ebben a konkrét esetben.

De legalább illusztrálja a tényt, hogy vannak olyan emberek, akik többé nem hajlandók arra tenni fel életüket, értelmüket, szavaikat és tetteiket, hogy egy állam, melynek neve Jugoszlávia, úgy lépjen be legalább a XXI. századba, mint demokratikus, modern és szabad állam, elhagyva mindenfajta politikai erőszakot, a fenyegetés és a megfélemlítés elviselhetetlenül ismétlődő gyakorlatát, a „mi fent” és „ú lent” örökös képletét.

Életem felét azzal töltöttem, hogy nemzeti, kulturális, egyéni, alkotói különbözőségek üszteletben tartásáért, a különbözőségek kölcsönösségéért harcoltam. S az eredmény mindegyre az, hogy e különbözőségek végül ott viczorognak egymással szemben. Mióta benőtt a fejem lágya, vagyis amióta kételkedem, a legnagyobb ellenszennvel viseltetem a teljes jugoszlavista kommunista jelképrendszer, ikonográfia, a marsall üszteletére rendezett stadioni rituálék iránt. Mindezek háttérében ott működtek a titkosrendőrségek, a bíróságok, a katonai apparátus, a társadalmi mikroorganizmusok sejteibe ivódott félelem. És most, édes istenem, midőn mindennek vége szakad, már jönnek az új hatalmasok szalagjaikkal, címereikkel, zászlólengetésükkel, hadrendbe állított csapataikkal. Ez nem ugyanaz, tudom jól, mégis: nem tudnának kiagyalni valami mást? Olyasvalamit, ami legalább nem emlékeztet szüntelenül a még mindig lidércnyomásként a mellünkre nehezdedő tegnagra?

Írói prejudikáció mindez. Szlovéniában a demokrácia valóban nem úgy működik, ahogyan az ember szeretné. Kicsinyesen civakodik a parlament, az emberek kicsinyesen körmére néznek az új hatalomnak, mindenütt tömérdek rosszindulat, szűkkeblűség, csillapíthatatlan düh; már ma megfélemlítettünk arról, mi volt tegnap. És mi lehet holnap. Mégis, a legrosszabb demokrácia is jobb a semmilyennél. És százszorta jobb az utcákon dübörgő tankoknál. A tankok pedig e pillanatban, amikor végére érek ennek az írásnak, vasárnap, január 13-án 14 órakor ott dübörögnek Vülnius utcáin. Litvániával az történik, ami Csehszlovákiával 1968-ban.

Mivel esszémet még ma este postára kell adnom,* itt be akartam fejezni, azzal a figyelmeztetéssel, hogy az ember szabadsága a nemzeti, demokratikus államban is

* A cikk a párizsi *Lettre Internationale* felkérésére született. (A szerző.)

viszonylagos, hogy az egyén és a hatalom viszonya mélyebb a társadalmi törvényszerűségeknél, s ezzel kérdéseinkkel és kritikánkkal a népszavazás békés útján megszülető, új Szlovén Köztársaságban is szembe kell néznünk.

Most másként kell befejeznem. Litvánia sorsa Szlovénia sorsa is. Európának, amelyről éppen Litvániában és a többi kis kelet-európai országban annyit beszélünk, tudnia kellene, hogy ez az ő sorsa is.

A független Szlovéniáért vívott küzdelem egyébként régi ügy. De ami decemberben, a népszavazással lezárult, az nem nacionalizmussal kezdődött. Hanem az emberi jogokért való harccal. Irodalmi folyóiratokkal, bátor publicistákkal, alternatív mozgalmakkal, a szlovén katolikusok kitartó, csöndes ellenállásával. Az egyén szabadságjogaiért, a demokráciáért, a pluralizmusért indított mozgalommal. És Szlovénia, azaz sok gondolkodó és politikailag aktív szlovén ember sokáig úgy gondolta, hogy mindezt az egész Jugoszláviában uralkodó viszonyok megváltoztatásával lehet majd elérni. A jugoszláv néphadsereg, a jugoszláv eszme legfőbb védelmezője és a kommunista eszme buzgó őre erre azzal válaszolt, hogy börtönbe zárt három fiatal publicistát és egy tiszthelyettest tulajdon soraiból. És csak ekkor telt meg újra a nevezetes Kongresszus tér. Ötvenezer ember követelte szabadon bocsátásukat. Így kezdődött, 1988-ban, s azóta sorjázta a próbálkozások a Jugoszláviában uralkodó állapotok megváltoztatására, sorra sikertelenül. Kiderült, milyen határtalan azon emberek arroganciája, akik rég elvesztették kapcsolatukat a valósággal. És csak ezután ért meg a helyzet arra, hogy döntés született az önrendelkezés jogának érvényesítéséről. Szlovénia egyik alapítója volt ennek az országnak. Ha állampolgárainak túlnyomó többsége hetven évig tartó fontolgtatás után úgy döntött, hogy nem akar többé Jugoszláviában élni, akkor ennek a közösségnek joga van a kilépésre is. Nem tudom, mikor fogadja el az európai diplomácia azt a tényt, hogy ez az elhatározás megmásíthatatlan. Nem tudom, mikor kezd el foglalkozni az európai nyilvánosság tulajdon földrészének égető problémáival intenzívebben, mint teszem azt, a dél-amerikai katonai puccsokkal. Úgy tűnik, nem egyhamar, úgy tűnik, mintha az NDK-nak az európai térképről való eltűnésével megoldódott volna az utolsó nagy probléma is.

Félek, éppen a sorsverte Litvániának kell majd bebizonyítania, hogy ez nem így van. És holnap Szlovéniának? Horvátországnak, Koszovónak? Egész Jugoszláviának?

A múlt héten Ljubljában előadást tartott az Európa Tanács egy magas beosztású funkcionáriusa. Igen nagy jóindulattal viseltetett a fiatal szlovén demokrácia iránt, és ezért a publikum hálás volt neki. A funkcionárius azonban mindenekelőtt elégedetten megállapította, hogy a pluralizmus, az emberi jogok tiszteletben tartása az Európa Tanács jóvoltából is elterjedt Kelet-Európában. Amikor befejezte, jelentkezett egy tájékozatlan hallgató, és megkérdezte, hogy a népek önrendelkezési joga, ez az ősi elv, amelyre Szlovénia 1918-ban hivatkozott, szintén az elemi emberi jogok közé tartozik-e. Természetesen, hangzott a válasz, ámbátor Szlovénia esetében, a lezajlott népszavazás ellenére, amely egyébként igen nagy értékű momentum, e pillanatban bizonyos jogi aggályok merülnek fel; Szlovénia tudniillik nem szuverén ország. De hát mit tehet Szlovénia és Litvánia, hogy azzá váljék? 1918-ban a népszavazás elegendőnek bizonyult volna. Át kell venniük területük felett a teljes hatalmat, hangzott a válasz, szuverénnek kell lenniük. És ha holnap orosz tankok törnek be Litvániába, vagy Ljubljana utcáin megjelennek a jugoszláv hadsereg tankjai?

Teljes erkölcsi támogatásunkról fogjuk önöket biztosítani, válaszolta a funkcionárius. Köszönöm szépen, felelte a naiv hallgató, e sorok írója.

Szlovénia a népszavazással és a parlament által elfogadott összes jogi aktussal az önállóság mellett döntött. De ennek előtte esélyt adott még egy lehetőségnek: tárgyalásnak a konföderációról, vagyis azokról a közös kapcsolatokról, amelyek a dolgok valódi állapotán, földrajzi, kulturális és egyéb érdekeken, nem pedig a „jugoszlavizmus” voluntarista eszméjén nyugszanak. A kommunista államelnökség és a néphadsereg a konföderációra vonatkozó minden elképzelést élesen visszautasított. Eljön majd a pillanat, amikor az elnökök és tábornokok felismerik, hogy Jugoszlávia valóság, nem pedig a valóságról szóló eszme. Akkor fel fogják kínálni Szlovéniának a konföderációt. És egy másik K. – nem Korošec – azt fogja nekik válaszolni, összhangban a dolgok természetes állásával: *Késő, tábornok és elnök elutársak. Késő.*

Nem tudom, mi következik, és miféle történelmi legendák születnek majd abból, ami elkövetkezik. Tudom, hogy Szlovénia erkölcsi támogatást kap. És hogy azzal vagy a nélkül, végül ugyanaz lesz az eredmény, mint 1918 októberében. Valaminek vége lesz, és valami el fog kezdődni. Akiknek pedig megadatik, hogy mindezt átéljék, hetven év múlva megírják emlékeiket.

Ljubljana, 1991. január 13.

Rába György

ÉLŐ HARANGOK

Lehorgadt fők harangjai
összevissza bongnak
mit tudnak a sokadalomnak
ünnepre mondani

Eredjete megöjjetek
hallatják-e bronz szavukat
széthullt hadak
rezgő fejek

Érchangjuk bár harmóniátlan
lengnek hirdetve eleven
jelenlétük rekedtesen
a növény-néma szűk határnak

A GAZDA

Ha tegezhető vagy ne vedd zokon
gazdám rólad miként gondolkodom

Bajszos keménykalapos nagyapám
bütykös markoddal szigorún vezettél
át a csodák vurstlibeli forгатagán

De talán inkább láthatatlan
a fogolytábor buktatóin által
lökdöstél rabkórházba hogy ne jussak
a jeges-tengeri célállomásra
az éjszakai transzport vonatával

Vagy garmadányi arcod volt vagy egy se
hisz cselédből lettem magamba bukva
a váltólázak érdekes világát
s ahogy a gyász aknáival verettél
az eszmélés tisztására vezettél
akárki vagy befejezetlen
hogy tudjam én
portréd milyenre fesse

Takáts Gyula

TÜZES KARSZTUNKON TÚL ÜZEN

A szajkó hordja már az új diót.
Ledobja ceruzám elé,
s ha nem nagyobb, van akkora
ütök e szajkó és e szem dió,
mint homlokom s talpam között
e koppanó dióval ébredő...

A vers!... És vele, aki ceruzát hegyez
vitatkozva az angyalokkal,
mert azok is... Ki tudja hol,
de itt suhognak, mint a vers
és köztük ez a jószívű madár,
aki csak egyre hordja a diót,
mert itt a dél és enni kellene...

Ledobja hát, s míg érte nyúl kezem,
a vers tükrében már
a szajkó és dió
s velük a szárny és a mag
tüzes karsztunkon túl üzen...

A LEGSZEBB VÖLGYRE TÁR KAPUT

Bronzszínű lett a nyár... Tüzet lehel
és kékbe üt a szikra át.
Pincékbe menekült a tündér.
Ott húzza meg magát.

Lovacskázik hűvös hordók hasán,
mint öreg szeretőn az ifjú lány.
Játszik, ragyog az őszülő öröm
kinyitva szárnyát és pincénk zugán

szép mámorában látom a csodát.
Pezseg... Élő mustnál hatalmasabb
tavaszba lobban át az ősz.
Lopók hegyén szikrákat vág a hab,

s hordóról szállva itt marad velünk,
s míg egyre nő, dagad a sejtü fény,
a minden arcán átizzik tüze,
s a legszebb völgyre tár kaput az éj.

FIGYELŐ

KERESZTURY DEZSÓ: MINDVÉGIG

Szépírodalmi, 1990. 566 oldal, 110 Ft

Végre egy bevégzett nagymonográfia, és éppen Aranyról! Ami a bevégzettséget illeti, érdemes eltűnődni azon, miért nem tudtak igazán kikerekedni az utóbbi évszázadokban más nagy klasszikusainkról szóló, monumentálisnak szánt, több kötetre tervezett életműösszegezek, köztük Pándi Pál PETŐFI-je, Király István ADY-ja, amelyek – szerzőik politikai hovatartozásának megítélésétől függetlenül – nemcsak nagy ambícióról tanúskodnak, hanem komoly szakmai felkészültségről, az aprómunkát sem megtakarító filológiai tisztességről is. Kivált a Királyé töredékességében is teljesítmény, de a két elkészült költőikorszak-feldolgozás között hiányzik a közbülső, a fej és a láb közt a „dereka”, ahogy Petőfi írta Aranyra a TOLDI két korábban készült része ismeretében.

Az okok közül a legfontosabb valószínűleg az az eszméletörténeti és ideológiai furor, amely a költő, a kor és a mű tanulmányozását csak valami (illuzórikusan véglegesnek, tisztázottnak hitt) világnézet-történeti háttér előtt tudja elképzelni: Petőfivel kapcsolatban az utópista szocializmusról folytatott viták nyomulnak előtérbe, Ady esetében a polgári radikalizmus 1914 előtti szerepének megítélése. A magát túlságosan komolyan vevő történettudósi és politikai felelősség elfojtja az irodalomtörténész szavát. A másik tényező a „polgári” irodalomtörténettel való polémia fülöslegesen bizonyult erőltetése. Ahogy a hegeli ontológia marxista „talpraállításáról” szoktak beszélni, úgy jár el ez a fajta irodalomtörténeti irányzat Horváth Jánossal és követőivel szemben. Kihasználja, és elferdíti. Ez görcsösséghez vezet, de azonkívül túlzott tapadást is okoz a mindenáron cáfolni, meghaladni kívánt művekhez,

amelyek gyakran maradandóbbak, mint bírázataik.

Keresztury Dezső, talán mondani sem kellene, más úton jár. Aranyról való gondolkodása öntörvényűen irodalmi és személyességében szervez. Joggal írja az *Eldőhangban*: „Mióta eszemet tudom, foglalkozom Arannyal: olvasóként, tanulóként, kutatóként, szöveggondozóként, közíróként.” Célkitűzését, hogy tudniillik „a gazdag másodlagos irodalom teljes ismeretében a telentelesen kibővült forrásanyaghoz” akar viszszatérni, meggyőző sikerrel valósítja meg. Úgy is jellemezhetjük művét, mint a nem középiskolás fokon való újraolvasás és -értelmezés példáját. Emlékezetes kis könyvében, amely a *Magyar Szemle Társaság* kiadásában 1937-ben jelent meg, elhatárolja magát az Arany-hagyomány egyoldalúan sarkító változataitól, hibául rója fel irodalomtörténet-írásunknak, hogy szembeállítja Aranyban az „embert” és a „klasszikust”, hogy az egész jelenség megragadása helyett egy-egy vonást emel ki és általánosít. Könnyű ezt mondani, nehéz megvalósítani az ellenkezőjét; Keresztury-nak a nagymonográfiájában sikerül. Nem rangsorolja a népi és a nemzeti költőt, az epikuszt és a lírikuszt, nem szavaz (az egyik vagy a másik korszak rovására) az ötvenes vagy a hetvenes évek termésére. Már régi kis füzetében Arany „egynisége és költészelete változásainak s e változások belső összefüggésének megnyugtató rajzát” adta, s ezt a törekvést teljesíti be a jó ötven évvel később tett alá hozott, az időközbeni filológiai eredményeket és megközelítési koncepciókat is – ha kell, polemikusan – figyelembe vevő szintézisben. Szemléletének, Arany-képének ez a teljességre törekvés, a részeknek az egészből való megértése (és nem fordítva) a legvonzóbb, legtanulságosabb vonása. Mert Arany egyszerre „nemzeti klasszikus” és törékeny, dúlt ember, egyszerre „örök zsidó” és magyar eposzok nagy ciklusaiban gondolkodó, összefoglaló géniusz. A szorongató töredékesség éppúgy jellemzi, mint a monumentális kompozíció igénye.

A MINDVÉGIG két korábbi részmonográfia összeillesztéséből keletkezett, az átfedések kiküszöbölésével, a fejlődésrajz kronológiailag is értendő pontosításával. Az 1967-ben megjelent *S MI VAGYOK ÉN...*-t húsz évvel később követte a *CSAK HANGKÖRE MÁS*. Ez a címekétség, majd a mostani összegezés mottója is jelzi, hogy Keresztury az önmagával való azonoságnak és az élet folyamatosságának jegyében koncipiálja, ritka emberismerettel és életbölcsessel, maga Arany-portróját. Periofizációja úgy tagolja nagy vonásokban négy szakaszra a pályaképet, hogy „*a létova, hosszú felkészülés kora*” AZ ELVESZETT ALKOTMÁNY-nyal zárul, a TOLDI keletkezésétől tart az a korszak, amelyben Arany „*a népiesség köntösében*” jelentkező nemzeti költészetet képviseli, ismerve, de tudatosan vállalva az átmenet félszegségét. A harmadik fázisban „*a nemzet költőjévé*” válik, az 1867–1882 közé datált utolsóban, amely A PALOTA FOGLYA címet viseli, korábbi eszményeinek „*lassú kihámozódásai*” tartja meghatározónak Keresztury. Természetesen csak a fejezetek lényegét összefoglalni kívánó elvont képlet ez, amely a részletekben csaknem mindig megkapja a szükséges árnyalást: az 1845-ben Byront fordító, 1850-ben a BOLOND ISTÓK első énekével, e műfajtörténetileg fölbecsülhetetlen hatású zenitális versesregény-csúcsával jelentkező költő, A NAGYIDAI CIGÁNYOK feledhetetlen száunikusa nem szorítható be a népiesség kategóriájába, de a KATALIN flaubert-i ravasz-sággal stilizált és rekonstruált vadromantikája és némely balladák Babisot előlegező összetett stílusa, szándékosan a „*ketős objectivációra*” épített lírája sem. Másrésztől a közmopolitának nevezett fiatal nemzedékkel szembekerülő költő a heveses években is hű marad a költészet nemzetsége mellett elkötelezettségéhez, „*ez irány ulolsó mohikánjaként*”.

Módszer dolgában Kereszturynál az élet-rajz és az emberi-költői jellem ábrázolása legalábbis egyenrangú, de netán súlyosabb is, mint az egyes művek boncoló elemzése. Ami nem jelentü azt, hogy érzéketlen lenne az alkotások individuális művészi sajátosságaira, de jobban érdekli az életmű egészében elfoglalt helyük, a költői karakterrel és a teljes pályaképpel való összefüggésük. A műelemzések szaporodásának idején szinte tünetű

gesztusnak hat, ahogy a biografikus és a jellemrajzszzerű megközelítés létjogát visszaperli. Igen fontosak azok a szakaszok, amelyek Arany magatartásának, szellemi és társadalmi öntudatának szociológiai gyökerét tárják fel. Olyan nézetű kutatókkal szemben, akik a maga helyét a népi és a nemesi státus közötti sávban kereső egzisztenciaként jellemzik Aranyt, Keresztury a „*polgári életformájú értelmiség*” képviselőjének tartja, aki úgy emelkedett ki a paraszti közösségből, hogy nem távolodott el tőle, tehát békés fejlődés folyamatában vált értelmiségivé. Akos érvekkel támasztja alá ezt a tételt az Arany szerelmi életéről, házasságáról, költészetének erotikus vonatkozásairól szóló passzusokban is, higgyant elemelve egyebek között a többnyire lebecsült Ercsey Juliannával való házasság műfiumait. Köntőrfalazó kerülgetés nélkül szól az Arany-nak nemritkán foirótt pénzügyi aggodalmasságról, az anyagiasság vádjáról; ez is a polgári értelmiségivé váló paraszti-nemesi eredetű ember megérthető tulajdon-sága. Keresztury összegyűjti, amit Arany betegségeiről tudni lehet; gazdagon dokumentálja szerkesztői és hivatali tevékenységét. Az utóbbinak, maga is felelősségteljes és fárasztó megbízatásokat vállaló ember lévén, már-már túlságosan nagy terjedelmet szentel, de Arany-nak valóban fontos volt a „*praecceptor-sága*”, titoknoki elfoglaltsága saját maga szerint kihatott (ha másképp nem, negatív módon) költői pályájára, már csak az úgy kívánt „*független nyugalom*” hiánya és sóvárgása miatt is. Keresztury-nak erénye irodalmáraink között képzőművészeti érdeklődése, vizuális érzékenysége, amely segítségére van a környezet- és portréfestésben. Például ahogy az Aranyt ábrázoló festmények, grafikák, fényképek leírásából fejlődésrajzot bontakoztat ki, azt irodalomórakon kellene tanítani.

A monográfus nem a közvetlen polémia szintjén, hanem a saját nézeteinek félreérthetetlen megfogalmazásával foglal állást az újabb Arany-vitákban. A „*szelld*” vagy a „*hallgató*” költő elmarasztalására például aforisztikus tömörséggel így válaszol: „*szelldége mélyen nemegyszer szenvedélyes harag gerjedi föl, de a maga életében elfojtott indulatait is inkább alakjaiban ábrázolta [...] ha nagyon haragudott, nagyon hallgató [...] ez a hallgatóság lesz a dicsőítés megtagadásán túlmutató, nemzeti jelentőségű tel-*

lé". Arany természetének és művének epikus vagy lírikus minősítéséről, meghatározásáról sok vita folyt. Keresztury merészen a drámai hős típusához sorolja, „mert látásra mindennapi megszokásainak mélyén is ott hatott az a hivatáseszemély, amely a lélek nehezkedésének, a személyes becsúdgának már-már metafizikus távlatot adott: az elvilágiasodott vallásos élmény, amely a kivételes egyéniség munkáját szolgálattá, áldozattá mártíriumá emelte”. De 1856-nak már érintett korszakhatárrá előléptetése is csendes vitát jelent más, csakúgy végiggondolt koncepciókkal. Nem vállalkozhatunk rá, hogy itt és most ebben a vitában állást foglaljunk: csupán a szakirodalom kivonatolása kötetnyi terjedelmű értekezést igényelne. Keresztury úgy véli, hogy 1856-ban, amikor egyébként kisebb költeményeinek gyűjteménye megjelent, Arany biopszichológiailag, hangulatában és részben szellemileg megfáradt, küldetéstudata, amelyet a szabadságharc leveréséig tartó korszakban, majd az önkényuralom első éveiben őrzött és táplált, ekkoriban eltompult, „lassan fáradságra változott, a lelkesültség ellenlétebe fordult”. Az 1850–1853 közé tehető nagy lírikusi és az azt követő nagy ballada korszak lendülete megtörik, és majd csak az ÓSZIEK-ben támad föl tetszhalottként újra. Ennek tudatában viszont Keresztury a mostanában szokásosnál alaposabban elemzi az 1861-ig azért még föl-föllobbanó ihlet megnyilatkozásait, köztük AZ ÖRÖK ZSIDÓ-t, a SZÉCHENYI EMLÉKEZETÉ-t, a MAGYNYBAN Ódaiságát.

Átugorva most a kisepikáról, a műfordításról, az értekező Aranyról szóló, sokrétű és szerteágazó problémákat tömennyé párolt tudással megírt fejezeteket, nem maradhat kommentár nélkül a TOLDI és a töredékes hun trilógia Keresztury-féle értelmezése. Aból indul ki, hogy „Arany a hun trilógiát szánka élete főművének: ebben akarta a kor zavaros jeleként kiemelni azokat a legfontosabb mondanivalókat, amiket nemzetének – »a szent hazának képegyjében – sugárzó költői jelképszerűséggel el akart mondani. A mű befejezhetetlen lett”. Ezek a mondatok a legnagyobbban szánt terv beteljesíthetetlenységét sugallva éppúgy a tragikusan frusztrált költő vonásait emelik ki, mint a TOLDI SZERELMÉ-t, pontosabban második felét végső soron faskónak elkönyvelő értékelés: „Ez az erdtelelt menetekben létrehozott befeje-

ző munka tartalmában alig löbb, mint egy különleges kalandregény, amelyet egy kivételes nyelvüművész kivételes gonddal megtervezett, s kivételes formába foglalt.” Még az Aranytól bíralt „franciás regényírás” bővületének igaztalan vádja is fölbukkan egy hasonlat erejéig.

Ténykérdés, hogy a hun trilógia töredék maradt, és hogy az elkészült zseniális részletek után az 1881-es utolsó dolgozat „sápadt, elhalkuló visszhangja csak” a BUDA HALÁLÁ-nak. Keresztury összegyűjti és elősorolja a félbehagyás vagy félbemaradás okait, a költő egészségeinek, életerejének hanyatlását, az utópista-patriarchális társadalomeszmény lehetetlenné válását, a kismemzeti lét szorongató elemeit, amelyek illuzórikussá (afféle Na-Con-Xipánná) teszik a hun-magyar legendát és a Csaba visszatérése által jelképezett várokozásokat. És tudjuk, hogy Arany olykor csakugyan eljutott „a nagy epikai vállalkozás lehetőségének, értelmének kétségbevonásáig”. De ha számításba vesszük a monográfiában is kellőképpen hangsúlyozott gondolatot Arany töredékeinek nem romantikus karakteréről és egyéni specifikumáról, akkor a BUDA HALÁLÁ-ban, a KEVEHÁZA-ban és az őket környező megszakadt kísérletekben is észrevehető a költőnek az a legalább félig öntudatos törekvése, hogy a töredék, pars pro toto, netán többet érhet az egésznél. A pompás KEVEHÁZA jelentőségét kongeniálisan bemutató elemzéshez hadd tegyük hozzá azt a megjegyzést, hogy Arany betétként egy még archaikusabb korszak költészetét idézi föl, értekelte az idő mitológikus kútjának feneketlen mélységét, mint ahogy a TOLDI-trilógiában a ZÁCH KIÁRA-ballada az aktuális történetnél régebbi eseményeket elevenít föl. A történelemnél mélyebb mítosz korai sejtelmé dereng át ezeken a betétekbe foglalt remniszcenciákon, s persze sorra vehetünk a nagyobb epikai művek invokációit, előhangjait, amelyek többnyire az idő halmozódásának, föltorlódásának látomását szövik emlékezetes képekbe: „Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem, / Majd kilenc-tíz ember-öltő régiségben”; „Visszanéz a magyar, sóhajtván néz vissza, / Te dicső hajdanok! fényes napjaidra”; „Hullatja levelét az idő vén fája, / Térítve hatalmas rétegben alája”. Arany, mint a naiv eposzunkról szóló tanulmányban és másutt is értésünkre adja, elképzelhetetlennek tartotta a históriát olyan

„énekmondók” nélkül, akik „az ősök, a hősök tet-
teit élő dalba örökölték”. E nézete lappangó el-
lenkezést jelez egyebek között a poziuvista,
eseménytörténet-centrikus történettudomá-
nyi iskolával is, meg kapcsolatban áll az epi-
kai hitelről való felfogásával. Ugyanakkor
abban is korhű marad, hogy a HÁBOR ÉNE-
KÉ-ben az ősi évek szózatos stílusát, a ZACH
KLÁRA-ban egy XIV. századi hegedűs truba-
dúr énekét rekonstruálja. Az utóbbinak
Arany maga szerezte zenéjét Bartalus nyomán
Kodály tette valamennyire publikussá.

A TOLDI-trilógia elemzése egy ponton tű-
nik fel problematikusnak és vitathatónak: a
TOLDI SZERELME határozott elmarasztalásá-
ban, még közelebről a hatodik énekkel kez-
dő második rész túl szigorú és kategorikus
megítélésében. E kritikai kifogásnak megvan
az előtörténete a szakirodalomban. Keresz-
tury-nál motíválhatja az inkább a fenntartás-
kat ismétlő gondolatmenetet az, hogy a hun
ciklust tartja az Arany számára szubjektíve
legfontosabb epikus tervnek (bár a költő
„jobb része arany álma”-ként együtt említé
Toldit és Csabát), s leginkább az, hogy az
egyihletű, az alapos fölkészülés, anyaggyűj-
tés után mintegy spontán lendületben fog-
gant műveket részleteti előnyben a – szerin-
tünk csak látszólag – kínkeserves szakadé-
kossággal létrejöttel szemben. A kitűnően
elemzett „első” TOLDI-ról ezt írja: „Arany leg-
bizakodóbb, legboldogabb műve. A benne kifejezés-
re jutó lélekállapot egymemléke az ihlet egymem-
ségéből fakad.”

A monográfus joggal kifogásolja, hogy a
TOLDI SZERELMÉ-vel kapcsolatos problémák
megoldásával a kutatás még adós, de ő maga
is aránytalanul szűkszavúan intézi el ezt a
rejtelmes, hatalmas művet. Nem vesz tudomást
olyan, az újabb Arany-irodalomban mégiscsak
megpendített kérdésekről, amilyen a vergiliusi
eposzforma tudatos imitációja (az első részben
inkább az ODÜSSZEA, a másodikban inkább az
ILLIUSZ világa támad föl, sokszoros modern
áútelítéssel), vagy a zenei úpusú motívumszerkezet
koherenciája. Az álarcviseles, az elhallgatás,
a látszatélet, a tetszhalál általános sorsként
való felfogása a kései Arany világképének
esztakologikus és transzcendentális sajátságára
vet fényt. Toldi a szerelmi boldogság esélyét
játssza el érzelmileg provinciális visszamaradottsága
miatt

(bár vitézként, daliaként még örege is szükség
van rá), Lajos király nápolyi bosszúhad-
járata véres buborékként foszlik szét a törté-
nelemben. Csak a vezeklés, a bűnbánat, az
alázat, a megbocsátás jelenthet – mint az
operaszerűen komponált fináléban – valami
megváltásfélét a nemzetnek, az uralkodónak,
Toldinak, a kobzosnak és szerelmének. Ilyen
sorslátomások jegyében (és utalhatnánk az
ŐSZIKÉK haláltánc-vonatkozásaira is bősé-
gel) nem lehet heroizálni az elvesztett hazát
visszafoglaló Csaba királyfi. Törvényszerű és
szükséges tehát, hogy a két nagy epikus cik-
lus közül melyiknek kerül a végére a nevezet-
es mondat: „Csak ez egy munkámmal igazán
tartoztam.” És a másik marad „aba”.

Köszönet és hála illeti Keresztury Dezsőt,
hogy hatalmas erudícióval, a tudós pontossá-
gával, a művész és az esszéista ihletett költé-
szetértésével, kifogásolhatatlan arányérzék-
kel összefoglalta és számba vehetetlen, csak
tőle észrevett vonással gazdagította azt a ké-
pet, amelyet József Attilát idézve „vagyonos
atyánkról” alkotott, alkothat Arany János ol-
vasója. Valamennyiünk tudatában Arany a
szerkezeti tökély és a nyelvében élő magyar-
ság szimbóluma. A MINDVÉGIG írója olyan
szférában mozog, amelyet Goethe szavával
így jellemezhetünk: „Fol azzal érsz, akü meg-
érsz.”

Csűrös Miklós

AZ IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS NEMZETI LÁTÓSZÖGE

Szörényi László: „múltaddal valamit kezdeni”
Magvető, 1989. 229 oldal, 45 Ft

A Szörényi László irodalomtörténeti tanul-
mánykötetéről eddig megjelent és általam is-
mert két kritikának van két figyelemre méltó,
közös vonása. Egyrészt Imre László és Szaj-
bély Mihály is nagyra értékeli a művet. Meg-
egyezik ezzel az én véleményem is, s elegendő
itt a tanulmányok olvasásakor állandóan

visszatérő élményre utalni: ahogyan Szörényi a XIX. századi magyar művekben feltárja az antik minták és klasszikus műfajok meghatározó hatását, abban láthatóvá válik a szerző legendás műveltsége, valamint érdeklődésének iránya is, miszerint – Arany János fogalompárját használva – a hagyomány és a lelemény közül elsősorban az előző működésének módja izgatja. Másrészt mindkét kriika terjedelmének közel felét foglalja el a szerző személyével foglalkozó rész; az alábbiakban erről nem esik majd szó. Három értekező műfajba tartoznak a könyv írásai, a tizenegy irodalomtörténeti tanulmányt keretbe fogja a kötet élére helyezett vitairat s a végén olvasható filológiai pamflet, így indokolt más-más eljárással közelíteni az írásokhoz: a NEMZET ÉS LAKOSSÁG című vitairat, amelyet, ha különlenyomatként is megjelent volna, szívesebben neveznék röpiratnak, ideológiakriikai megközelítést igényel, míg a tanulmányok természetesen szakmai bírálatot. Ez utóbbi során nem kifogásokat kívánok sorolni, hanem főként a szerző látásmódját elemzem, s néhány konkrét kérdésben vitatkozom vele, hiszen az irodalmi értelmezés szabad terület, legalábbis az életünknel szabadabb, s elméleti közhely, hogy az értelmezők miként „írják át” a műveket.

(*Nemzet és lakosság*) Szörényi 1980-as dolgozata sokarcú írás: az ellenfeleivel kíméletlenül gúnyolódó vitairat átváltozik a nemzeti tudat történetét felhajzó tanulmánnyá, majd vissza; stílusában váltakoznak a leíró és a pamflet jellegű részek. Az írás talán legfontosabb része a nemzeti tudat „nagy elbeszélésének” s az „elbeszélés” vallási struktúrájának a bemutatása (16–17. o.); a kötet tanulmányai számtalan adalékot szolgáltatnak ehhez. Idézem a vitairat konklúzióját, ebből érthető meg az aktuálpolitikai szándék, amely áthatja az írásmű minden sorát: *„Véleményem szerint attól kell félni, hogy a nemzeti sajátosságok eltűnésével arctalan tömeggé, metafizikai értékek elsajátítására alkalmatlan csordává, vagyis lakossággá torzul az a kb. tizenötmillió ember, ahinek a sorsáról az [...] értelmiségi purparlé folyik.”* (19. o.) Az idézett passzusban feltűnik a vitairat címeként is kiemelt fogalompár. A Szörényi által használt szembeállításnak (nemzet és lakosság) hosszú története van, a szerző talán Kölcsey PARAIN-

SIS-ének emlékezetes nemzet és sokaság elentétpárját tekintette mintának, vagy Babits A TÖMEG ÉS A NEMZET című esszéjének fogalompárját. Az a nemzetfelfogási hagyomány, amely Szörényi elveiben feltárul, Kölcseynek 1826-ban és azután frott értekezéseiig nyúlik vissza. E felfogás szerint a nemzet konvencióelvű közösség, amely a család mintája szerint működik, kollektív egyéniség, melynek önálló, egyének fölötti élete, *„állandó pályaköre”* van. A vitairatban többször olvasható a nemzetihal gondolata, mely ugyancsak minden konzervatív kultúrnemzeti felfogás sajátja. A nemzetihal – akár a fennebb idézett részletben – a nemzeti önazonosság elvesztését jelenti, ez esetben a nemzeti személyiség elpusztul, bár az egyének élnék tovább, de már nem közösségként, hanem elszigetelt egyénekként a társadalomban, melyben a hagyomány szervező elve helyébe valamilyen külsőleges, racionális elv lépett. Az általános értékek elérésének előfeltételeként jelenik meg ebben az eljárásban a nemzeti tudat; az egyén magában álló erkölcsi személyiségként nem juthat el például a vallásos hitig vagy az emberszeretelig, csak a nemzeti test tagjaként. E gondolkodásmódban a társadalmi osztályok konfliktusai nemzeti önmeghasonlasként értelmeződnek, a társadalom (például nézetbeli vagy érdekbeli) pluralitása pedig alárendelődik a nemzeti egység gondolatának. A nemzet a történelem értelme; ha a nemzeti személyiség meghal, a történelem elveszti értelmét. A nemzeti önazonosság a nemzeti sajátosságok megőrzését jelenti, tehát a múltba mélyesztő gyökereit. E nemzetfelfogás hagyományában állandóan visszatérő elem a modernitástól való félelem: az 1849 utáni Arany éppúgy, mint a kései Babits, úgy látta, hogy a modernizáció, a korszerű eszmék hatására a magyarság elvesztheti nemzeti sajátosságait. Kölcsey MOHÁCS című tanulmányában – melyet hosszan idéz vitairatában Szörényi – a nemzeti múlt-hoz való viszonyban lelte fel egy nemzet hanyatlásának vagy virágzásának eredendő okát. Szörényi irodalomtörténeti ars poeticájának alapja, ha jól látom, a MOHÁCS-nak egy szöveghelye, amely a történetvizsgálat nemzeti jelentőségéről, a filológia nemzeti hivatásáról szól. Szemléletével egy szakma parukularitásából a nemzeti létkérdés szintjére emeli a filológia problémáit.

Tekintve, hogy közel áll hozzám a különböző gondolkodási paradigmák, hagyományok összehasonlíthatatlanságának, egymással való kommunikációjuk lehetetlenségének feltételezése, de legalábbis az erre vonatkozó szkepszis, szükséges itt leszögezmem, hogy tőlem a fent leírt nemzetfelfogás és a belőle következő irodalomtörténet-tróí látószög idegen. Szörényi a nemzeti tudat vallási jellegét, szerkezetét a szabály, a Legyen! szintjére kívánja emelni, míg én egy közelebbről meg nem határozott laikus patriotizmus híve vagyok. A nemzeti érzésnek elnyomó aspektusa is létezik, e kérdésben inkább – a kor-szakban maradvá – Eötvösnek az URALKODÓ ESZMÉK első kötetében kifejtett aggodalmi állnak hozzám közel. A nemzeti érzés a „*többség zsarnokságának*” a jellemvonásait eredendően magában hordja, még ha nem társul is hozzá – mint ahogy erre felé oly gyakran társul – az egyének életébe való, nemzeti ideológiájú állami beavatkozás. Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy Kölcsey MOHÁCS-ában az igazság a két vitafél közül nem egyszerűen a nemzeti érzésű költő oldalán áll, hanem eloszlik (mivel ilyen az igazság természete) közte és a hidegen vizsgálódó világpolgár között. Továbbá, ha a szakma problémáit a nemzeti létkérdések közé helyezzük, bizonyára nyerünk a filológia elhivatottságát illetően, de túl sokat veszünk autonómiáját tekintve, e fogalmat itt filozófiai érteleme szerint használva. Ugyanakkor világos előttem az is, hogy a magyar irodalomtörténet-írás számos nagyszerű teljesítményét, tesszem azt a Toldy Ferencét vagy a Horváth Jánosét, éppen az általam leírt nemzetfelfogás és látószög jellemzi.

A szerző a könyv előszavában írja, hogy a NEMZET ÉS LAKOSSÁG-ban a nemzeti tudat teremtésének történetét vázolta föl. (Elsősorban a 10–15. o.-on.) A vázlat értelmiségképével fogok először foglalkozni. Szörényi a jözebnizmus követő történelmi szituációról írja, hogy „*a magyar értelmiségnek ama csekély, felkészítettségűtől úhatott töredéke*”, amelyre majd a nemzeti tudat megteremtésének a feladata hárul, akkor egyrészt a nemesi nemzetet, másrészt a jog nélküli milliókat láthatta a hazában, de nemzetet nem. Ez állításban az értelmiség fogalmának a használata történetileg, úgy vélem, nehezen indokolható.

Azoknak a személyeknek a társadalmi állása, akik 1790 vagy akár 1825 körül – mai megítélésünk szerinti – értelmiségi munkát végeztek, nem ezen tevékenységüknek, hanem eredeti társadalmi hovatartozásuknak, jórészt származásuknak felelt meg. A magyar értelmiség-történeti kutatások általában az 1840-es évektől kezdve látják használhatónak a fogalmat. Szörényi értelmiségfogalma azonban nincs történetileg alátámasztva, inkább ideáltípusnak nevezhetnénk. A vázlat nemzetképének nincs társadalmi aspektusa, a nemzet mint egység jelenik meg, amelynek egyetlen kiemelt tagja van: az értelmiség, a nemzeti tudat ki- és átdolgozója. Azt mondhatjuk, Baudrillard kifejezését használva: ez az értelmiség a Mi helyére kíván lépni, ugyanakkor a hatalomtól függetlennek kíván látszani. Hogy ezt megtehesse, elfelejti, hogy az értelmiségi tudás szerkezetében hatalmi struktúrák működnek, hogy térségünk „szabadon lebegő”, mert polgári alapzat nélküli értelmisége gyakran került az állam vonzáskörébe, a szocializmus pedig az értelmiségi hatalom formájaként is interpretálható. Értelmiségképének megalkotásakor a szerző mindettől eltekintett. Szörényi célját, ha jól értelmezem, a romanúka nemzetébresztési törekvésének mintájára értelmiségébresztésnek nevezhetnénk. Észertint a magyar értelmiségnek rá kell ébrednie „örök hivatására”, a nemzeti tudat megőrzésének-átdolgozásának feladatára – mert közeledünk a nemzet-halál állapotához.

De vajon mely okok vezettek a nemzeti sajátosságok elvesztéséhez (1980-at frunk)? A szerző szerint az okok „*a rákasiszta önkény, illetve a modern ipari civilizáció*” (15. o.), melyek felszámolták a nemzeti tudat hagyományozódásának intézményeit. A két tényezőnek, a szocializmusnak és az ipari civilizációnak két közös vonása van: mindkettő anacionális, ugyanakkor modernizáló jelenség. A társadalom hagyományos struktúráit a szocialista modernizáció éppúgy megváltoztatja, helyenként lerombolja, mint egy kapitalista modernizálódás, emberek tömegeit készletű életformaváltásra mindkettő, s ez megbillenü a társadalom értékrendjeinek egyensúlyát is. Mindenfajta konzervatív modernizációkritika (amely ez esetben nemzeti jellegű) ezen eredeti kiindulópontja helytálló. Csakhogy e

kétfajta modernizáció gyökeresen különbözik akár megvalósulásuk módját, akár eredményét tekintve, főként pedig értékrendjüket illetően. Márpedig azoknak a tradicionális értékeknek a helyébe, amelyeket Szörényi oly fontosnak tart és pusztulófélben lévőnek lát, egyáltalán nem az urbánus, ipari civilizáció értékei lépnek, hanem a meglévő értékek keveredtek össze a szocializmus értékrendjével. E különbségtétel nélkül a modernizációhoz általában kötődik a gyanú, hogy értékvesztéssel jár, s így veszélyeztetni a nemzeti egyéniség épségét. E kérdést bővebben tárgyalja egy másik vitairat, Tamás Gáspár Miklós *AZ ÉRTÉKVÁLSÁG LEGENDÁJA* című dolgozata, amelynek érveire a fentiekben is támaszkodtam.

A nemzeti tudat történetét bemutató vázlat kapcsán további ellenvetések is megfogalmazhatók. Bizonyára a vitairat műfaj miatt vált kissé egysíkúvá a XIX. század nemzetfelfogásáról szóló rész, melyet, ha egybevetjük Gergely András e témáról szóló kiváló tanulmányával (*A NEMZETTÉ VÁLÁS PROGRAMJAI*), túlzottan leegyszerűsítőnek találunk. A XX. századdal kapcsolatos résszel elsősorban a *MI A MAGYAR?* című kötet értékelésében vitatkoznék. E gyűjteményben egyáltalán nem a különböző nemzetkonceptiók vitáinak konszenzusát, „megállapodását” láthatjuk, mint a szerző írja, a *MI A MAGYAR?* csupán a korszak egy jellegzetes felfogásának dokumentuma. Szörényi megállapításával szemben, aki e felfogást korszerű nemzettudatnak találja, a szakirodalomból inkább Lackó Miklós nézetét osztom, aki a következőket írja: „Az ősidőktől fogva szabadságszerető, viléz, realista, méltányos, politikus, de a modern koráramlatoktól elforduló konzervatív magyar-képét, ahogyan az a *MI A MAGYAR?* című tanulmánykötetben kifejezést jutott, a kritika már többször elemelte, kimutatta e karakterkép módszertani és tartalmi ürességét...” Ezzel végére is értem bírálatom ideológiakritikai részének.

(*Berzsenyi-problémák*) Megoszlik a kritikai irodalom véleménye arról, hogy Berzsenyi Dániel 1808-as pályafordulatát a következő években követi-e világnézeti váltás. Általában a Kazinczyhoz frott 1809-es episztolához szokás kötni a költő felvilágosult fordulatát, Bíró Fe-

renc álláspontja szerint viszont Berzsenyi szellemi pozíciója már 1810 előtt is „a legteljesebb mértékig” a felvilágosodáson belüli. Szörényi László a *VANDAL BÖLCSESSÉG* című vers elemzését 1809–11-es Berzsenyi-levelek idézésével kezdi, amelyek igazolják, hogy a költő belső fordulatként élte meg nézeti változását, majd az elemzés folytatásában a verset Berzsenyi episztolái első darabjának nevezi, nem világos, hogy miért, a szakirodalom ugyanis 1814–15-re datálja a mű keletkezését. Ludassy Mária írja egy helyütt, hogy „bizonyos értelemben az egész XIX. század gondolatvilága a francia forradalomra való reflexió”, lényeges kérdés tehát, mi volt Berzsenyi válasza a forradalom kihívására. A *Holmi* című folyóiratban, amely nevével is a magyar felvilágosodás hagyományához kötődik, megengedhető talán egy hosszabb passzus az említett kérdéssről. Szörényi verselemzésének konklúziója szerint Berzsenyi igenli a francia forradalmat, „*történelmileg indokoltnak*” és „*a felvilágosodás velejárójának*”, mintegy következményének tekinti, mint a zsarnokság elleni fellépést (28. o.). Az én versértelmezésem eltér ettől.

A vers szerkezeti vázlata röviden a következő: az első szakasz megfogalmaz egy elterjedt nézetet a könyv, a tudás történeti szerepéről (a könyv elterjedése okozta Róma bukását éppúgy, mint a francia forradalmat); a második szakasz hármias indoklást tartalmazza annak, hogy e téves nézet mellett nincsenek érvek; a harmadik szakasz pedig egy történelemszemléleti, egy történetfilozófiai és egy politikai filozófiai tanulságot von le mindezekből. Érdeemes a második szakasz hármias bizonyítására figyelni: először azt szögezi le, hogy Róma hanyatlása és az ancion régime bukása két különböző eset, azaz nem vonhatunk le történetfilozófiai következtetéseket az eseményeket analogikusan kezelve, egy történeti eset csak saját korába ágyazva értelmezhető, mondja Berzsenyi – a historizmusra emlékeztető – érvelése. Másodsor arra utal, hogy a történelemben pártütés, végtelen zavar, öldöklés, gyilkos tömeg ott is előfordul, hogy a könyvek nem terjedtek el, tehát e jelenségek oka nem lehet a könyv. Érveléséből következtethetünk arra, mit gondolhatott Berzsenyi a francia forradalomról, ha történelmi analógiát a

végtelen zavarban, pártütésben stb. ismerte föl. Harmadszor az előző indoklás fordítottjával él: vannak országok, ahol elterjedtek a könyvek, a tudás, s mégis állnak a trónok. A példaként felhozott három művelt ország Poroszország, Ausztria és Anglia. Mint ismeretes, a liberális porosz kormányzat 1809-cel kezdődően jelentős reformokat valósított meg, s egyik minisztere úgy érvelt a porosz királynak a reformok mellett, hogy nekik felülről kell megvalósítaniuk mindazt, amit a franciák alulról elkezdtek. Berzsenyi talán hasonló reformokat várt Béctől is. Mint Szörényi észrevette, jellemzésével a költő Angliát kiemelte a három ország közül. Megfigyelése egybeesik Csetri Lajos Berzsenyi-könyvének állításával: a költő számára egyre rokonszenvesebbé vált az angol társadalomfejlődés útja.

Lássuk most a harmadik szakaszban levont tanulságokat. Berzsenyi elutasítja a tekintélyelvű értékelméleti gondolkodást, mely szerint a régiek kijelentéseit eleve helyesnek kell elfogadni a mára nézve is. Ebben azonban nem a francia felvilágosodás „*történelemellenességét*” vagy a régivel szembeni kritícizmusát látom, inkább – s ellenkezőleg! – azt a belátást, hogy más koroknak mások az igazságai. Ilyen következtetéshez egy korabeli könyvbarát például Montesquieu-t vagy valamelyik XVIII. századi angol filozófust, például Hume-ot olvasva juthatott. Áttérve a harmadik szakasz történetfilozófiai gondolataira, Martinkó Andrásra hivatkozom, aki nagyszerű FOHÁSZKODÁS-tanulmányában azal érvelt Berzsenyi eszmei fordulata mellett, hogy 1810 után a felvilágosodás perfekcionizmussal Berzsenyi „*fontos hűvállása*” lesz, míg korábban a ciklikus történelemszemlélet volt verseiben az uralkodó. A VANDÁL BÖLCSESSÉG harmadik szakaszában sem egyikkel, sem másikkal nem találkozunk, ellenben egy értéktélelet nem tartalmazó kétosztatú történelemfelfogás ölik szemünkbe, amely a „*maklós ember*” kora és a jelen közt hűvözött, tehát a természeti állapot és a civilizáció között. Sem a természeti állapot fikciója, sem a vers utolsó soraiban emlegetett zsarnokölés-elmélet nem a felvilágosodás terméke, jóval korábbi eredetűek, s a XVII. században épp ezek a politikai filozófiai gondolkodás köz-

pontú témái. A vers zárlata véleményem szerint egy politikai filozófiai tanulságot tartalmaz. Szembeállítja az uralkodói hatalom kétféle igazolását: az isteni legitimitációt (mely szerint a király hatalma Istentől való, tehát nem igényel semmiféle emberi igazolást) és az emberit (mely szerint uralkodásának tettei legitümálják a királyt), s úgy ítéli meg, hogy a civilizáció korával nem fér össze az isteni legitimitáció, nem lehet érvényesnek elfogadni. Ha tehát egy uralkodó hatalmát nem lehet igazolni a tetteivel, akkor az uralma nem legitüm; a úranussokkal szemben pedig jogosult az ellenállás, a zsarnokölés. A civilizáció korának a felvilágosult uralkodás felel meg, de a költő által hozott három történeti példa (Titus, Aurel, Fridrik) arra figyelmeztet, hogy Berzsenyi nem a konkrét, történeti felvilágosodást igentli itt, hanem az „*örök felvilágosultságot*” az emberi történelemben. A despotizmusellenesség sem a felvilágosodással függ össze, hanem a Berzsenyinek oly kedves nemesi demokrácia eszményéből következik. Szörényi is említi, a Berzsenyi-szakirodalomban is gyakran olvasható, hogy Volney felvilágosodott embereszménye és valláskritikai fejtegetései hatottak a költő több versére, így A TEMETŐ-re, a KAZINCZY FERENCHEZ és A PESTI MAGYAR TÁRSASÁGHOZ című episztolákra, és a VANDÁL BÖLCSESSÉGRE is. Mint igyekeztem rámutatni, a vizsgált vers harmadik szakaszában nem valláskritikai megjegyzéseket találunk, mint Szörényi is véli (27. o.), csupán az isteni legitimitáció elvetéséről olvashatunk. Általában is kételyeim vannak azonban, vajon valóban összeillik-e Volney naturalista antropológiája, erős vallásellenessége, háromszlatú történelemfelfogása Berzsenyi elgondolásaival, legalábbis a VANDÁL BÖLCSESSÉG-ben láthatókkal, miközben természetesen nem vonható kétségbe, hogy A ROMOK olvasása A PESTI MAGYAR TÁRSASÁGHOZ című versre szövegszerűen is hatott.

Azt gondolom tehát (A VANDÁL BÖLCSESSÉG alapján), hogy Berzsenyi végtelen zavarban, öldöklésnek láthatta a francia forradalmat, okának nem a felvilágosodást, hanem a civilizált korról össze nem fért despotizmust tarthatta, elfogadhatónak a felvilágosult uralkodást (de nem a felvilágosult abszo-

lutizmust) vélte, elsősorban az angol mintát, amely biztosítja a könyv, a műveltség terjedését és virágzását.

(*Jókai-problémák*) A Jókai-értelmezések történetében Péterfy Jenő bírálatai óta uralkodó eljárásnak számít a Kemény–Jókai-összehasonlítással rávilágítani arra, hogy míg Kemény regényei közel állanak a kor nyugai és orosz íróinak írásmódjához és problematikájához, addig Jókai műve végül is korszerűen jelenség. E nézet elszigetelt ellenzékének számított Sötér István 1941-es Jókai-könyve. Az ellentétes vélemények reprodukálódnak a mai irodalomtörténészek körében is: Szegedy-Maszák Mihály Jókai műveit – Keménnyel szembeállítva – „a *kikapcsolódás irodalmához*” sorolja, Bori Imre viszont a másik, „ellenzéki” hagyományban állva Jókait a magyar „fin de siècle” írójának tekinti, akinek 1870 utáni műveiből nőtt ki a századforduló modern magyar prózája. Szörényi sem egyik, sem másik értelmezési paradigmát nem tekintő sajtójának, bár az utóbbiak ítélete közelebb áll hozzá.

Értelmezési prózai eposzokként elemzik a Jókai-regényeket (140. o.), A KÖSZIVŰ EMBER FIATAI-ról nemzeti hőseposzokként beszél, A FEKETE GYÉMÁNTOK-ról pedig azt írja a szerző: „a teológiai, biblikus eposz ülteti át a regényműfaj nyelvére”, s ebben a termékeny interpretációs gyakorlatban összetételkötik a Jókai-szakirodalomban Zsigmond Ferenctől kezdődően gyakran emlegetett eposziasságfelvetés Szörényi legbensőbb érdeklődésével, hiszen az eposz a nemzetteremtés igazi műfaja.

A tanulmány címe MÍTOSZ ÉS UTÓPIA JÓKAINÁL., ennél azonban többet is, kevesebbet is kapunk, hiszen Szörényi írása valójában átfogó pályakép, ugyanakkor a címben jelölt téma nem tárul föl teljesen előttünk, például az ÓCEÁNIA-ról vagy az A HOL A PÉNZ NEM IS-TEN című regényről nem esik szó a dolgozatban. A szerző a Jókai-művek tematikus magvának a Sziget mítoszt tartja, amelyben egy rousseau-ista alapképzet, az író komáromi személyes élményei és a hosszú államregény-utópia hagyomány találkozik össze, kiváltója pedig az, hogy a „modern polgári világ, a kapitalista civilizáció egyre nagyobb iszonyattal

tölti el” az író, ezért is menekíti hőseit egy-egy szigetre.

Szörényi gondolatmenetével három ok miatt nem tudok egyetérteni. 1) Úgy vélem, világosan elválik egymástól két szigetűpus a Jókai-művekben, az egyik valóban a rousseau-ista képzetekhez kötődik, a másik az államregény tradíciójához, a kettőnek azonban közvetlen köze nincs egymáshoz. Így a Senki-sziget az egyéni boldogságot hordozza, míg Delejországnak a társadalmi boldogságot igyekszik megvalósítani; az előbbi a természetbe visszatért s így természetessé vált ember látomása, az utóbbi a társadalom konfliktusaival néz szembe, s egy ideális társadalom modelljét vázolja föl. Két különböző típus tehát, más-más élmény és törekvés áll mögötük. 2) A Szörényi által írt pályakép történetileg kevésbé tagolt, s ennek problematikusága az általam vizsgált kérdést is érinti. Nagy Miklós Jókai pályaszakaszairól írva a kiegészítés idején állapít meg témaváltozást: „*Kedvenc alakja lesz az eddigi reformpolitikuskok, Széchenyi-utódokkal szemben a hazafias, embereges ipari vállalkozó...*” Bori Imre 1870-től számítja a regények nagy átváltozását. Mindenesetre ezekben az években áll össze Jókai szeme előtt az új világ képe, amelyet már a kapitalizmus, a pénz, a technika határoz meg. A magyar kapitalizmussal kapcsolatos dilemmái ezekben az években fejlődnek ki, ezeket nem érdemes az életmű általános dilemmáiként leírni. 3) Jókai kapitalizmusképe mindig is kétarcú volt, például a természettudományos és technikai haladásba vetett hite végig ott élt a pénz mindenhatósága fölötti kétségbeesése mellett. A nemzeti kapitalista alakjának szentelt két nagyregény különbségeit is érdemes itt megemlíteni: az 1870-es A FEKETE GYÉMÁNTOK-ot minden belső kétely ellenére átutítja a reménykedés, hogy a magyar kapitalizmus meg tudja oldani azokat a súlyos társadalmi konfliktusokat, amelyeket az iparosodás elkerülhetetlenül felvet, s amelyeket a Nyugat nem tudott feloldani. Az 1872-es Az ARANY EMBER alaptendenciájaként pedig már joggal ismerte fel egyik kortárs kritikusa a Magyarország polgári fejlődésébe vetett hit elutasítását (Szörényi idézi a könyv 157. o.-án). A két regény

frása közü törés tovább mélyült a következő években, az 1873-as gazdasági válság után. A fentiek alapján csak ezekről az évektől kezdve (s csak az elsorolt megszorításokkal) látom helytállóknak a szerző megállapításait Jókai kapitalizmushoz való viszonyát illetően.

(*Arany-problémák*) A magisztrális ZALÁN FUTÁSA-tanulmány mellett az Arany epikájáról frott rész a kötet legkiemelkedőbb darabja. Az eposz műfaji hagyományának és Arany egyéni műalakító invenciójának állandóan változó viszonyát kiválóan mutatja be a szerző. Szörényi szerint a költő epikus magatartása (s így epikai művei is) az eposz elfogadásának és elutasításának végletei közötti ingadozásoként írható(k) le. Az epikus pályának erről az alapvonaláról, valamint az írás végső következtetéséről, miszerint Arany műve a klasszicizmus öröksége, és a korabeli klasszicizáló tendenciákhoz kötődik leginkább, egyaránt meggyőző olvasóját a tanulmány. Marad azonban mégis néhány kisebb kétely.

Szörényi azt írja, hogy a TOLDI írásakor a művészi feladat a költő számára az volt, hogy népies történetet alkosson, s az ugyanakkor „megfeleljen az eposzi normáknak”. A TOLDI eposzi jellege mellett felhozott érvről, hogy Arany művének kompozíciója az AENEIS-t követi, Imre László már megírta kritikájában, hogy erőltetettnek tartja a párhuzamot. Szörényi eposznak, népies eposznak tekinti a TOLDI-t. Csakhogy Arany nem tekintette annak, mint a Petőfivel 1847 februárjában váltott leveleikből kiderül. Ugyanezen időszakban írta Szilágyi Istvánnak a következő sorokat, melyek a TOLDI-nak az eposzhoz való viszonyával foglalkoznak: Az ILIÁSZ és az ODÜSSZEA „nem egyebek egyszerű – lejjázzel folyó népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. – Ez lebegett előttem, midőn a TOLDI-t írtam”. Mint a TOLDI írásakor Arany számára a görög eposz, méghozzá a nyelve, a stílusa s mindezek mögött az eredete, hiszen a magyar népiesség kölcsönig visszanyúló felfogása szerint a görög eposzok közvetlenül a népköltészetből nőttek ki. Ami a mű írásakor Arany számára epikai, „eposzi norma” volt, azt nem kellett összeegyeztetnie a népies történettel, mint Szörényi írja, hiszen ele-

ve hozzátartozott, épp az volt a specifikuma. Ismeretes továbbá az is, hogy a Kisfaludy Társaság pályázata népies költői beszélyre szólt. A TOLDI műfaja ennek felel meg: modern kifejezéssel népies elbeszélő költemény.

A TOLDI megírásának előfeltételei között említi Szörényi, hogy a reprezentatív eposz iránti nemzeti igény újra feléledt az elméleti irodalomban az 1840-es években, egészen pontosan Erdélyi János 1845-ös Vorösmarty-tanulmányában. Tudjuk, hogy Aranyt közel két évtizedig milyen erősen vonzotta ez a feladat, s az eposz korszerűségének a kérdésére ugyanazt a választ adta, mint Erdélyi. Szörényi egyetlen ponton érinti a műfaji korszerűség problémáját, véleményem szerint vitatható módon. Az eposz iránti új, a népiesség által újrafogalmazott igényben szerinte két tendencia jelentkezett: „egy voltaképpen elavult klasszicista normarendszer” és egy korszerű elem, a romantikus emberiségköltemény modern követelménye (166. o.). Én úgy vélem, egyrészt maga az igény is a klasszicizmus hagyatéka, másrészt nem hiszem, hogy az emberiségkölteménynek lényegi köze volna a népiesség fő dilemmáihoz. Tudjuk, hogy maga Erdélyi sem volt a romantika barátja. Ha mindez így volna, akkor az eposz iránti új igény mögül kiesik a korszerűség érve. Szörényi a tanulmány végén, épp a korszerűség kérdésébe ütközve, a sajátos autochton magyar irodalmi fejlődéssel magyarázza Aranyt a klasszicizmushoz való kötődését. Nem gondolom, hogy egy ilyen érvelés jogtalan, de hosszas passzusokat igényelne, elvi állításokat az irodalmi fejlődés mibenlétéről, és konkrét fejtegetéseket a magyar népiesség eszméjéről, kulturális szerkezetéről, társadalmi háttéréről.

Az eposz korszerűségének a kérdése az Arany-pálya más pontjain is felvetődik, például a BUDA HALÁLA kapcsán. Németh G. Béla kiváló tanulmánya többek közt azért látja korszerűtlen, bár nagyszerű kísérletnek a BUDA HALÁLA-t, mert mind a költőnek a műfajhoz való ragaszkodását, mind az ehhez szorosan kapcsolódó nemzeteszemélyét idejéért múltjának véli, s nem a kortárs nyugati irodalomhoz, hanem a hazai élethez képest. Szajbély Mihálynak az 1849 utáni „Izraeleneségről” frott remek tanulmánya mutatta ki, hogy a népnemzeti iskola eposz iránti igénye

milyen szorosan kapcsolódik ahhoz a félelemhez, hogy a modernizáció terjedése a nemzeti sajátosságok elvesztésével járhat. Éppen ez az alapkérdése a TOLDI ESTÉJÉNEK, mint Szörényi is írja, nem hozza azonban összefüggésbe a fenti politikai vagy akár történetfilozófiai dilemmát a műfajhoz való viszonytal. Nem foglalkozik azzal sem, hogyan módosult a TOLDI patriarchális demokráciára épülő nemzeteszemléje, amely a nemzeti családélet Kölcségy visszanyúló ideájából származhat, az ötvenes években paternalista, népnevelő demokráciává, mely a hatvanas évekre lehetővé teszi a nemzeti értelmiség vezető szerepének kiemelését. A szerző nem foglalkozik a nemzeteszemléjének a műfajfelfogáshoz és a népiességgelfogáshoz való viszonyával sem.

Szörényi műértékelései leginkább Sötér István korszak-monográfiájának Arany-képéhez állnak közel, azzal a jelentős módszerbeli különbséggel, hogy míg Sötér elsősorban stílusfogalmakkal dolgozik, Szörényi a műfaji hagyományt állítja a középpontba. Nemcsak a pályaképre, a többi tanulmányra is jellemző, hogy elemzése a műfajfogalmakra és a retorikai vizsgálódásokra épül, s ugyanígy a korstílus kérdésének periferikus szerepe is állandó jegy. Egy korstílusra vonatkozó kijelentésével vitatkoznom is kell. Az Arany-pályakép zárlatában írja: „hisz a német klasszicizmus is a romantika egy fajtája”. Valóban létezik egy értelmezési hagyomány, amely a német klasszikát a romantika egy fajtájának tekinti, de például Lessing klasszicizmusát semmiképp. Ugyanakkor azt az álláspontot, amely a német klasszikát a neoklasszicizmus körébe sorolja, s elhatárolja tőle a német romantikát, jóval meggyőzőbbnek gondolom. Még pontosabb talán azt mondani, hogy a weimari klasszika és a jénai romantika két egymás melletti jelensége az „esztétikai korosztálynak”, s a kései Goethe műve ennek meghosszabbításaként fogható fel.

(Egy filológiai pamflet sorsa) A SZÖVEGGONDOZÁS – MAGYAR MÓDRÁ című dolgozat üzenhető klasszikus magyar író műveinek szocializmus ideje alatti kiadásaiával foglalkozik, a politika vagy a prudencia miatti szövegcsontkításokkal

az ezekhez fűzött ideológiai magyarázatokkal. A legendás tanulmány a régi *Mozgó Világ* számára készült, de abban már nem jelenhetett meg. A könyv jegyzetei közt nincs feltüntetve a mű első megjelenésének a helye. A dolgot először a szegedi bölcsészkar *Gondolat*-jel című egyetemi lapja közölte négy részben 1984-ben. E sorok írójának ez alkalomból – diáktársaiával együtt – lehetősége nyílt arra, hogy egyszerre az egyetem négy pártütökárával tárgyaljon arról, beülték-e a lapot, vagy sem. Az első megjelenés szövegét összehasonlítva a könyvbelivel kiderül, hogy az utóbbi az eredetnél jóval rövidebb, szövegét legalább huszonegy helyen megcsontkították. A kimaradt részeket elolvasva, ha azt nem tudhatjuk is meg, hogy kicsoda húzott ki mondatokat a tanulmányból, de azt talán igen, hogy mindez kinek az érdekében történt.

Enyhébb fogalmazású lett már a cím is, mely a kéziratban még így szerepelt: *ARS MUTILANDI HUNGARICA, azaz A CSONTKÍTÁS MESTERSÉGE MAGYAR MÓDRÁ*. Kimaradt a szövegből egy passzus, amely a *Gondolat* és a *Magvető* Kiadó szövegcsontkítóinak versengését mutatta be Krúdy írásai kapcsán. Lehet, hogy e változtatásnak van valami köze ahhoz, hogy a kötetet a *Magvető* adta ki. Elmaradt egy hosszabb rész, amely Kosztolányi ÉGI JOGÁSZ című novellájával foglalkozott, Szörényi állandó törekvéseként, hogy a politika által feledésre ítélt műveket visszaemelve a mai irodalmi tudásunk körébe. Elkerült Petőfi és Jókai neve mellől az elvtárs szó, kikerült a szövegből a marxista–delfinista jelző, akárcsak a szerzőnek az a javaslata, hogy a jövőbeni Petőfi-kiadásokból hagyják el a NEMZETI DAL-t. Kosztolányiról nem írhatta le a szerző, hogy „megbízhatatlan reakciós, csontja velejéig burzsoá firkász”, Karinthyról hogy „kőnyelme viccelődő” volt. És sorolhatnám még tovább. Így Szörényi féktelenül gúnyos és élvezetes pamfletstílusú kicsit vesztett fényéből, viszont talán kevésbé nevelték volna ki az olvasók a kigúnyolt hivatalos ideológiát, nyelvezetet, ha a kötet még a szocializmus alatt megjelent volna. De nem jelent meg, csak 1989-ben, többéves késéssel.

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Spiró György: *A Jövevény*
Arkádia-Szépírodalmi, 1990. 757 oldal, 250 Ft

I

TÖREDÉKEK A JÖVEVÉNY-RŐL

*„Az ember feljő... a nagy
mindenség benne tükrözők...”*
(Vörösmarty)

Ritka, különös nehézségű feladat elé állítja Spiró e művével az olvasót, a kriúkust (és az irodalmi életet): A JÖVEVÉNY-ben alighanem egy hosszabb irodalmi időszak legvakmerőbb, majdhogynem istenkísértő vállalkozását szemlélhetjük, melyben a szerző, nagy hagyományt folytatva s a nagy hagyományhoz méltó módon, a lehető legnagyobbat kíséri meg – egy nagy műben akarja összefoglalni mindazt, amit fontosnak tudunk vagy vélünk (vagy vélhetünk), s összefoglaló víziót nyújt a világ egészéről (illetve arról, amit a világ egészének, történet lényen bármi is általában a világképek egészének ideológiáival, nem gondolni nem vagyunk képesek). Felrúgván minden teoretikus megfontolást és divatot, ami csak érhet a művészet szintetikus törekvéseit modern és posztmodern irányzatok részéről, a szerző szinte rajongó szenvedéllyel idézi meg a nagy művészetnek mára darabokra hullott ideálját, s büszke daccal ragaszkodik a teljesség igényéhez: tessék egyetemesen nézni és látni a világot, történelmileg és egyidejűleg, társadalomilag és lélektanilag, fenségesen és nyomorultan egyaránt. Mozgattassék meg tehát ennek érdekében, egyazon gesztus által, mind a történelmi, mind a szellemi világ – az egyén esendő gyarlóságától kezdve a több ezer éves hagyomány magasztos ígérétéig terjedően – s frattassék meg mindez egy történet elbeszéléseinek során, hiszen úgyis minden egy történetbe fut össze, egy történetként élhető meg és át. Bizonyára ez is lehet oka annak, hogy a mű befogadása súlyos akadályokba ütközik: kit elriaszthat a mű ormótlan nagyszabásúsága, kit zavarhat az irodalmi divatok fumigálása, kit megbotránkozthat az érintett problémák

kezelésének élessége és nyíltsága, kit bosszanthat az archaikusan szerkesztett elbeszélés látványos leegyszerűsítése – bizonyára ez is oka annak, ha a kriúka is (majdhogynem szükség-szerűen) töredékesen szól. E könyv befogadása és feldolgozása az átlagosnál bizonyára hosszabb gondolati és elemző folyamatot igényel mindenkitől (egyénektől és az „irodalmi élettől” egyaránt), ám komolyan remélhető, hogy a folyamat, végeredményében, üdvösen fog hatni (egyénekre és az „irodalmi életre” egyaránt); ennek megkönnyítésére és meggyorsítására született ez az írás, mely természetesen tudja magáról, hogy nem kriúka, hanem „csak” kommentár.

„Aldott, aki jó az Úrnak nevében” – szól a mise, a virágvasárnapot, a hajdani dicsőséges bevonulást idézve, kétezer éve, naponta. Ám, tudni való, azóta is jönnek, mikor gyakrabban, mikor ritkábban, folyamatosan, s mindig az Úrnak nevében, hol ilyen, hol olyan küldöttek és képviselők, s imitálják az egyszeri eljövettelt, az evangéliumi intést követve és használva (*Vigyázzatok azért, mert nem tudjátok, mely órában jön el a ti uratok* – MÁTÉ 24., 42.). Persze amint feltűnik valaki az Úr nevében, rögtön számtalan kérdés vetődik fel; olyan kérdések, melyek mindig az alapokat érintik, s az alapokig hatnak: ki az, aki jön? és valóban az Úr nevében jön? és honnan jön? és honnan tudni, hogy ő jön az Úrnak nevében? és ő honnan tudja? és ki az, akinek a nevében épp ő jön? és mi mindannyian vajon nem az Úrnak nevében jövünk? S az emberek között, természetükben, vajon egyenlően vagy nem egyenlően van elosztva az Úr képviselésének s annak a tiszteletnek igénye, melyet az Úr képviselőjével szemben érzünk? S mi a garancia: mikor mondható, hogy az Úr (s képviselője) által ígért megváltás már bekövetkezett? S ha várni kell még valamennyit a megváltásra, miért és mennyit? És ki a felelős, ha a megváltás történelmi okokra hivatkozva, aktuálisan mégis elmarad? S ha megérkezett, most már biztosan, a közeli megváltás ígérete, akkor hogyan kell várakozni? Mit kell csinálni várakozás közben? És kiket érint a megváltás, milyen köröket, s miért éppen csak azokat? És a megváltatlanok, a megérintetlenek kinek a hibájából maradnak a körön kívül? stb. A kérdések vég nélkül folytathatók, állandóan újak és ugyan-

azok tehetőek fel, mint ahogy minden ígéret esetében fel is tétetnek, meg is vitattnak, vissza is utasíthatnak rendjén. Spiró regénye azonban, mely a megváltás ígéretét választotta témájaként, s melyben a megváltás hasonló kérdéseknek hatalmas árama örvénylik, egyszerre szűkíti és tágítja a kérdések körét: a mű nem a megváltó aktuális igazságára és igazságára kérdez rá, hanem működésére. A JÖVEVÉNY azt járja körül, mi történik akkor, mikor a megváltás újra és immár véglegesen megígértetett, hogyan *funkcionál* a megváltás és a köré szerveződő mozgalom a (modern) világban, milyen *cselekedetek* hív elő az ígéret a megérintettekből, egymásért, egymás között, egymás ellen, milyen játéktér szabva a megváltó mozgalom számára, s milyen játéktérrel választanak s alkotnak maguk a mozgalom érintettjei, mit csinál ki a megváltottság a lelkekből, mire serkenti (jóra-e, rosszra-e) a lelkeket; hogyan lehet *felhasználni* a megváltás ígéretét s magát a megváltottságot a mozgalom érdekében, a lélek érdekében, önmaga és mások érdekében, a lélek érdekében, önmaga és mások ellenében... Spiró regénye lemond a kézenfekvő megoldásról: nem azt vizsgálja, hogy kicsoda és mi módon hozza az ígéretet – ezt tényként állítja: jött valaki, aki újra hitelesen képviselte az Úr ügyét –, hanem azt: hova, kik közé jött az ígérethez, mit idézett elő, s hogyan működött az ígéret. A fő kérdés, az egyetlen, mely a szó esztétikai értelmében testet ölt a regényben, erre irányul: hogyan él és hat a hit, mely tudvalevőleg hegyeket mozgat, a világban, a politikában, a művészetben, s milyen felmagasztalásokat, megaláztatásokat, milyen megvilágosult boldogságot s kiábrándult csalódást, milyen kiépülést és torzulást okozhat az egyes emberekben s egyes emberek között. Innen érthető a regény végletek közti mozgó térkezelése, a világtörténelmi mozgásoktól az egyes személyek közti mikrokapcsolatokig, a nagypolitikától a szerelemig; a hit, a megváltás ígérete egyszerre járja át a világstruktúrát és az individuális lelket, ugyanaz a hit sugárzik ki a politikai és személyes indulatokból, ugyanaz a hit szolgál egyszerre felszabadítólag és manipulatív, üdvözlőleg és megnyomorítóan, mind a mozgalom, mind az egyes ember számára: struktúra és lélek áthatják egymást, kint és bent ugyanazt, magukat és egymást reprodukálják – az eljövendő, megszemélye-

sített megváltó igazság reményében; korhoz kötötten, a korszak jellegzetességeinek megfelelően, illetve őket a nagy minták képére formálván – ugyanakkor hasonlóan a folyamatos, meg-megismételt megváltáskísérletek nagy történelmi példáihoz, a nagy példákat saját képükben tükrözötten.

Spiró e művében, a nagy téma választásának következtében, az európai irodalom legnagyobb műtájának, az eposznak hagyományához nyúl vissza. Kettős értelemben is: egyrészt a műfaj követelményeinek betartásával (s „bővített újatermelésével”), másrészt az eposzi szemléletnek minden részletet elérő következetes érvényesítésével. Archaikus nagyságigényhez, archaikus témaválasztáshoz archaikus szerkesztésmód illik az archaizáló dekorum elve szerint: Spiró ennek megfelelően építi regényének világát: a klasszikus mintát követő s egyben allegorikus jelentést is hordozó számban (12) felsorakoztatott fejezetek szinte mint szabályt követik az antik rendet: prozódia (a megváltás megjelölése), sereg szemle (kívülről nézve: a lengyel emigráció nyomorú vonulása és tengődése a francia élethez; belülről nézve: az elhivatottak érkezése és számbavétele), párviadatok (Mickiewicz és Stowacki viszállya), epizódok, késleltetések, döntő ütközetek; „in medias res” időkezelés, visszafelé történő, felidézésre, elmondásra alapuló múlt- és eredetismertetés (pl. Odüsszeuszhoz a phaiákoknál előadott története ismétlődik annak leírásában, mit tudott s mit nem tudhatott Armand Lévy a hős előéletéről), isteni beavatkozások (például a jeruzsálemi panaszfelnézés)... stb. Tudjuk persze, a modern regény épp azért nyerte el saját formáját, hogy az eposzra támaszkodva, az eposztól elrugaszkodva s vele szemben próbálta individualizálni generális történeteit; azt is tudjuk, hány próbálkozás történt a legújabb időkben arra, hogy a regény prózaiságán belül újra megpróbálják visszahozni az eposzok hajdani nagy szintézisigényét – Spiró építménye, mégis, mindezek tudtával is feltűnést kelt nyílt imitációjával: a rendkívül szerteágazó és sokágú, sokszereplős, töredékes történetet egy nagy elbeszélés áramába s egy harmonikusan kiegyensúlyozott konstrukcióba kívánja összekovacsolni. Persze a szerkesztés maradhatna csupán külsőleg alkalmazott fogás is, ám

Spiró – hogy a modern regény individualitásának csapdáját kikerülje – a történetmondásnak régebbi hagyományát mozgósítja: nem kitalálja (koholja) a történetet, hanem *újramondja*. Mint a régi elbeszélők, akik jól ismert, tulajdonképpen közkinccsnek tekintett esemény sorokat meséltek alkalomról alkalomra, úgy nyúl ő is történetéhez: mintegy feltételezi a nagy folyamat anyagának konszenzuális voltát, s csupán újraszerkesztésével, újraértelmezésével tenné eredetivé elbeszélését. Az újramondás nagyszabású fikcióját szinte történetesként teremti meg, mikor minuciózus pontossággal ragaszkodik a valóban megtörtént élettörténetek rekonstrukciójához: ha már olyan típusú közismeretűre, mint valaha egy énekmondó, mondai-vallási témájú epikája esetében, nem számíthat, legalább a történelmi megtörténtség garanciáit építi az egyszerű volt, hol nem volt fikciója köré. Mert az újramondás természetesen azt is előlegzi, még ha a tényleges történelmi szereplők egyszerűségéről van is szó, hogy minden, ami *velük*, persze a regény világán belül, megtörténik vagy megtörtént, valamilyen módon analogonja a folyton-folyvást játszódó s ismétlődő, e világi megváltást kereső akcióknak: e történet csak sok más ilyen történetnek épp e pillanatban eljátszott változata, amely megismétli sok más, ismert és feltételezhető hasonló történet struktúráját, illetve amelyik épp egyediségének extremitása folytán bevilágíthatja s jobban értelmezhetővé teszi sok más hasonló történet lejátszódását. Az újramesélés, mint rendkívül erőteljesen ható, természetesen fikatív narratív helyzet, fantasztikus méretűvé bővíti a történetmondás lehetőségét, s ezen belül aztán vissza is hat az eposzi előadásmódra, megszüntetvén annak naivitását. Hiszen az a modern nehézség, hogy az előadott történetben menet közben, egyedi tények ismertetésének folyamatában kell felismerni a nagy konszenzuális történet sor általános jellemzőit, egyrészt szükségszerűen nagy terhet ró a tények bemutatására (ez sok tekintetben bizonyára fárasztóvá teszi is a befogadást), másrészt azonban rendkívüli szabadságot is biztosít a folyamat újraértelmezésére, kommentálására, felfedezésére. A nagy történet adottként áll az elbeszélővel szemben, de titkát csak a felfedező értelmezés során leplezi le: az elbeszélő, megteremtve az események szórtság-

gából az összefüggések harmonikus struktúráját, saját rendező elvét kölcsönzi előre (a valós történet által) biztosított sorozatnak. A szándékosan naivnak tervezett és hagyott eposzi szerkesztés, valamint a vele együtt alkalmazott nagyon merész, szubjektív értelmező szerzői gesztus kettőssége eredményezi az archaikus eposz és a modern regény pontosan számított egyensúlyát, annak az ismert goethei elvnek megfelelően, mely szerint: a regény – szubjektív epopeia.

Spiró avégett, hogy regényéhez modellt találjon, hogy regényében modellt adhasson egy nagy világ megértéséhez, hatalmas témát választott: a múlt század közepének nagyrománikus, felszabadító megváltó mozgalmát. Nem a történelmi pontosság vagy a filológiai hűség szempontjából érdekes az, hogy Spiró a nagy lengyel emigráció szenvedés- és üdvörténetét kereste fel a maga számára (ez bizonyos értelemben kizárólag a szerző lelkiismereti, illetve alkotáslelektani problémája marad – még akkor is, ha maga a probléma is beépül a regény anyagába), hanem elsősorban amiatt, hogy e történelmi társaság, amennyiben hihetünk a történelmi valóságban, szinte felkínálja magát a modern értelmező számára: a kicsiny létszámú, de nagy jelentőségű és nagy hatású csoport, megváltója köré csoportosulván, végigélte s kidolgozta magából a „forradalmak korának” összes problémáját, a lehetséges életterületeknek, alkotási lehetőségeknek legszélesebb mezején mozogván. E csoport olyan, mintha maga az Úr teremtette volna, modellezés céljából. Spiró regénye, egyetemes modellre törekedvén, ezért tudja a történelmi anyagból, elemeiben és összességében is, szinte *kigyújtani* azt a princípiumegyüttest, melynek értelmezését a ma számára egyedül fontosnak találja: ebben a társaságban, ebben a törekvéssorban, ebben a helyzetben, az e helyzetre adott reakciókban egyetemes paradigmát lát. Nagy emberek, nagy alkotók, megváltók, forradalmárok nagyszabású, minden határt túllépő, örült és üdvözült vállalkozásba fognak – s nem adhatják alább a világ megváltásánál. Spiró számára, mint ez megelőző műveiből is látszik, a legfontosabb kérdés mindig az emberi teljesítőképesség, az emberi önkijeljesítés körül forog: mi az, amit az ember, egy ember ki tud hozni önmagából, mivé tud-

ja tenni, felnöveszteni önmagát, mit tud megalkotni, mire s mennyire tudja önmagát hatásában kifelé fordítani – s minnek felhasználásával, minek ellenében tudja mindezt végrehajtani. A norma; az extrémítás. Spiró hősei a legnagyobbat kísérik meg: az egész világ megváltását és felszabadítását – nem csupán vallásilag, de a mindent magába foglaló, új vallás ígéretében; nem csupán nemzeti felszabadításként, de az elnyomott nemzet feltámadását állandó reményként szemük előtt tartván; nem csupán politikailag, de a politikai mozgalmak, forradalmak résztvevőjeként és teremtetőjeként; nem csupán művészként, de művészet nélkül a felszabadulást el nem képzelhetvén; nem csupán magánemberként, de az egyéni megváltottságot és egyéni boldogságot a legfőbb, mert legegyszerűsebb princípiumként kezelvén. Spiró hősei, egyszerre égvén a romantikus individualizmus és a romantikus közösségbe olvadás szélsőségeinek tüzeiben (hisz nincs is más választásuk!), saját lelkükbe veszik fel a világ valamennyi ígéretét – saját megváltásukat világmegváltásként élnék meg, s a világ megváltásától várnák személyes üdvüket is. Ám körülöttük s bennük ott lakozik a világ, mely nem (vagy nemcsak) az ő princípiumaik szerint működik – s ennek következtében ők sem csak saját vallott princípiumaik szerint működnek. Spiró epikus látás- és láttatásmódja akkor éri el legnagyobb szabású eredményeit, midőn a hagyományos (romanikus) keletősséget (mit kínál a világ – mit keres a lélek) kibővíti s átstrukturálja, újra megkeletőzve a fenti kérdéseket: s hogyan hat a világ a lélekben, s hogyan működik a lélek a világban. Ami – természetesen – ezáltal így összegezzhető: mit csinálnak a lelkek, egymással, miközben a világ egyetemes megváltását szorgalmazzák sóvárogván?

Spiró ezáltal modernizálja s teszi aktuálissá romanikus hőseinek példáját, hogy – fenntartván a romanikus princípiumok fenségét – belelálja őket a világba, s sem a világot, sem a lelket nem hirdeti ki győztesként a köztük folyó harcban. Evégett teszi modelljének alapjául a csoportot, a megváltásra áhítózóok együttesét (a nagy világnak ezt a mesterségesen, persze jó szándékkal lekicsinyített mását), s evégett vizsgálja azt, hogy viselkednek egymás mellett a megérintett lelkek. Mert bár a megváltás, az

önkitaljesztés persze elsősorban belül, a lélek belsejében zajlik, ám kifelé irányul (a társakra, a beavatatlanokra, a külső világra) – kint viszont ismét lelkek vannak, akikbe a megváltás, a kiteljesztés indulata, szinte anyagi módon, beleütkezik. S a lelkek között, jóllehet egymásban való feloldódásra vágnak, harc támad, s hatalmi viszonyok alakulnak, a megváltottságon belül rendfokozatok kristályosodnak ki, a testvériség ellenséget kénytelen konstruálni magának – a hit dogmává, a térítés manipulációvá is válhat. Sőt: a közösség mint mozgalom, a világra is hatni akarván, bele kell hogy avatkozzon és avatassék a világnak más és mégis oly hasonló szerkezetű intézményeibe (államok, politikai mozgalmak, vallások és egyházak, királyságok és pápaság stb.) – az érintkezés pedig csak azonos vagy azonosuló alapokon lehetséges. S mindeközben pedig – el kell szenvedni a világ legnagyobb csapását: a remények ismétlődő kudarcát, s a várakozás idejével kell helyettesíteni a megváltás időtlenségét. Az időn belül viszont minden elmozdulhat, mind a lelkek területén, mind a külvilág forrongásában – s a nagy várakozás üres időtöltéssé is válhat. Így fordul át a kívülről homogénnek látszó htközösség belső ellentétektől tagolt, ideológiai, hatalmi és szerelmi perpatvaroktól zaklatott, ám egyre nagyobb befolyásra vágyó szektává – ám épp ezáltal szólhat bele egy kicsiny, rajongó, szélsőséges csoportocska a szélsőségesen tagolt s ideológiájában megzavart világban a távolinak tűnő ügyek intézésébe is, akár hatással, akár hatás nélkül. Az elhivatottak szektáját persze idegen világ veszi körül, vallásilag, poliúkailag, nemzetileg, nyelvileg idegen, javarészt ellenséges világ, azaz maga a feloldhatatlan száműzetés – de az idegen világ, ha idegenségét nem adja is fel, mégis sok hasonló jelenséget mutat: saját mozgalmain, intézményein belül ugyanazon céljavesztett, megváltásra törő ideológia-keresés dúl. Ezzel pedig, az üdv kiéptítése végett, szembe kell nézni: alapvető tévedés az, ha valaki „nem számol azzal, hogy ővele számolnak”.

Spiró legnagyobb érdeme s rófi bravúrja alighanem abban rejlik, hogy mindezt, világának és modelljének történelmi és metafizikai összetevőit, az egyes individuumok lelkén belüli mozgások sorozatában ábrázolja: nem elvont

szerkezetek elemzése zajlik művében, hanem egyszeri személyes indulatok és akarások leírása: szenvedő és megdicsőülő hőseinek nyomorult és fenséges konfliktussorozata az egyediség, a megismételhetetlenség analízisén át vezet a mélyebb általánosítások lehetőségéhez. Minden, ami előkerül a regény hatalmas kavargásában, kizárólag személyes, az egyes emberre vonatkoztatott módon lesz érdekes: hiszen legyenek bármily magasztosak az elvont eszmék, a létező vagy létesítendő intézmények, a megragadható vagy meg sem ragadható történelmi-politikai célok – mindegyikük egyéni sorsokon keresztül épül ki vagy megy tönkre, mozgásuk, akár megdicsőülésük, akár csúfos kudarckuk, az egyes ember sorsát dúlja fel, esetleg szét. Az egyes ember a regény keretein belül minden ízében és minden gesztusában mint a történelmi és szellemi világ metszéspontja, egyszeri metszéspontja, lesz feltüntetve: az ő sorsán, mely egyszeri, s ezért mélyen esendő, kell és lehet tehát számon kérni mindazt, amire a nagy ígéretek vonatkoztak. Mert külső garancia persze nincs, a megváltást kívülről (felülről?) semmi nem biztosítja: a megváltás keresése s különböző diszciplínákon belül elképzelt (legalább részleges) megvalósulása nem más, mint az egyes ember törekvése arra, hogy értelmet adjon életének. Az értelemadás gesztusa uralkodik a regény hőseinek életén: ezért a megváltástan kialakítása, keresése és csodás működése, ezért a hősi kiállás a mindennapok szürke uralmával szemben, ezért az önérvényesítés sok színpadias, groteszk, alkalmasint csaló fogása, ezért a téboly vonzása és fenyegetése; az egyes ember, mint nagy példák követője, önmagával küzd, ha már Jákob anyyala közvetlenül nem száll le hozzá méltó partnerül, de azért küzd, mindent s mindennek ellentétét a maga lelkébe fogadván, hogy valaminő értelmet, ha már kívülről nem adatott meg, beleteremtse életébe.

S mindez alighanem érvényes a regény egészére mint műformára is. Az eposzi objektívítás olümposzi díszletei közül a szerző állandó értelemkereső és értelemadó tüprengése tűnőremkedik elő: a világ nem megjelentetük, nem eljátszatuk (mint egy hagyományos XIX. századi regényben), hanem elmondatuk, egy nézőpontból, a megfejtés állandó ígéretével és kétélyével. Ezért uralkodik a művön az elbe-

szélő szólama, amely mintegy történelmi beszédmódot imitál (ezért oly kevés benne a jelenet, a párbeszéd stb.): a homogén elbeszélés mint a rákérdő értelemadás aktusa jelenik meg. Az elbeszélő meg akarja fejteni általa kreált hőseinek általa leírt tetteit – mintegy heurisztikus kísérletbe bocsátkozván: azáltal, hogy újramondom a nagy történetet, vajon értelmét is látom-e, s vajon újrajátszom-e amaz értelemadó próbálkozásokat, melyeknek folyamatos működésében s aktuális igazságában nem kételkedhetem? A műnek, mely az egész világot akarja végül is magába foglalni, ezért kell tehát az egyszer élt emberek sorsában szinte rejtvényfejtőként elmélyednie, s ezért kell az elbeszélést a magánbeszéd szólamához közelítenie, a közvetlen szerzői vallo másoktól és közbevetésektől sem tartózkodván – a felidéző és újramesélő mű ugyanis önmagában is az értelemadás gesztusát keresi és feltételezi. Ezért villódzhat az elbeszélés folyamában, egymást szétbonthatatlanul áthatva, a tragikus fenség és a groteszk ironia, a megértő és ráérző együttérzés és a metsző élű, könyörtelen kriúka: minden gesztusnak, minden történelmsnek, minden életsorsnak értelem adaük, ám ez az értelem mindig konstruált valami, önmagának (persze hagyományokban bővelkedő, mintákat imitáló) kitalációja, mely – még ha el-eljátszik is a transzcendencia ígéretével – mindvégig, hajdan is, ma is, biztosíték nélküli magárahagyatóságában kénytelen önmagára zárulni. A bezáruló kört egyedül a művészet tudja magától távol tartani (ezért is Mickiewicz a kiemelt főhős, nem a zárványként ábrázolt Towianski): a művészet tudja ezt az értelemadást mások számára is, mások sérelme nélkül közvetíteni; benne válik az életgesztus és az életértelem visszavonhatatlan egyedisége továbbadható s mások által is átélhető hagyománnyá: amint az átéli múlt a maga összes szenvedésével együtt elzongorázható az *értő*, az értelemre nyitott fül számára (vö. Mickiewicz és Celina nagy búcsúkötetését), úgy megírható, újraírható az értelemkeresés és értelemadás nagy, mennyet, poklot, történelmet is áthidaló kalandja is. Persze a mű is benne működik a világban (amint a világ is őbenne), s a mű is elmondhatja magáról, hasonlóan minden szereplőhöz, legyen az akár maga a megváltó, akár a kajla fülű renegát, hasonlóan minden példaképhez és imitátorhoz, azt, amit

a legnagyobb próféta és első törvényhozó mondott fiának születésekor, tehát a hagyomány megalapozásakor: *„Jövevény voltam az idegen földön.”* (II. MÓZES 2., 22.)

Margócsy István

II

AZ ELBESZÉLŐ NYOMORÚSÁGA

Spiró György regénye nagy mű, nagyregény. 757 oldal. Több évtizedet fog át, az európai történelem sűrű éveit. Temérdek szereplője van, megszámlálhatatlan helyszíne és epizódja. Azt gondolja talán az olvasó, tréfál a recenzens, ironizál. Összekeveri a mennyiséget a minőséggel. A nagyság és a nagyság igénye azonban nem is olyan különböző dolgok. Spiró nagy regényt akart írni, gazdag regényt és összefoglaló regényt. Regényt egy vesztés kelet-európai forradalom (az 1830–31-es lengyel felkelés) emigrációjáról, a költői, nemzeti és poliukai messianizmusról, egy történelmi Messiásról, a történelemtől magáról. S persze emberi gyarlóságokról. Történelmi regény történelmi hűséggel, amely ugyanakkor csupa történelemfeletti emberi helyzet körül vizsgálódik.

A regény legfőbb szerkesztési elve ez a talán túlságosan is becsületesen értelmezett történelmi dokumentaritás – a személyeket, szálakat és epizódokat a kaotikus történelmi esetlegesség olvaszja össze. Irónia nélkül mondom ezt, hiszen talált történeletről van szó, egy jól megválasztott talált történeletről persze. A felkelés után dicsőségesen párizsi emigrációba vonult s ott bomlásnak indult lengyel emigráció egy csoportja, Adam Mickiewiczsel az élén, híve lett egy lengyel úrnak, Towianskinak, aki magát Messiásnak hirdette, s szándékában állt a világot megtéríteni és – Lengyelországgal kezdve – megváltani. Minden ürügy nélkül, közvetlenül egy darab történelmet választani regénytemaként különféle veszélyekkel jár, a történelmi inümitások utáni leskelődés voyeur-élvezetétől a nagyszabású ideologikus spekulációkig. Spiró ehelyett bevallottan, néhol szinte hivalkodó tudományossággal források: szövegek, levelek, naplók, életrajzok nyomán

halad. A történelem becsületesen elismert összefoglalhatatlanságának azonban a szerkezet áldozatul esik: az egyetlen következetesen érvényesülő elv ebben a regényben a felbomlás, valamiféle történelmi entropia, amely mind messzebb sodorja a szereplőket a történet eredeti magvától és kiindulási pontjától, mígnem a regény teljesen különálló epizódokra esik szét, amelyeket legfeljebb a közös kezdet emléke tart össze. Mégis, legyen bár pontatlan némely helyen (ezt megítélni nem tudom), A JÖVEVÉNY mint történelem nagyon is élvezetes olvasmány, a történelmi elbeszélésnek s okosságának annyi szintjét és válfaját vegyíti, hogy még a szétesettség is mintegy tanulsággá válik. Említhetném a történelmi leírásnak és elemzésnek számtalan példáját, itt van P. hadnagy (naplója alapján) elbeszélte története a II. fejezetben, amely önálló kis mű s a regény egyik legszebb része, véleményem szerint: hogyan fogadták a lengyel szabadsághős menekülőket Németország kisvárosai ételüket, italukat és asszonyaikat felajánlva, könnyes lelkesedéssel és morbid kíváncsisággal, és hogyan bomlott szét a dicsőséges csapat saját levében fődögvélve a francia depóban, vagy a VII. fejezet, amely a pápa sikeres megtérítésének történetét meséli el.

De nemcsak a történelemtől van szó. Spiró, mondhatni, ígéretet tesz a regény első fejezetével, kihívóan merész ígéretet, amelyet nem is tud betartani. Az ígéret az, hogy a Messiásról lesz szó. Arról, hogyan lesz valakiből Messiás, s miféle erő és miféle vágy tart meg egy teljesen abszurd vallást. Pontosabban: mi az, amitől egy vallás sosem teljesen abszurd. A megváltásvágyról és a hitről kellene hogy szó essék. Értelmetlen marad azonban, hogy önösségen és kicsinyességen, parlagi kétségbeesésen és irracionálisba menekvésen túl miben áll hinni valamiben, egy Messiásban, adott esetben. Towianski a regény legérdektelenebb s leghalványabb figurája. Mickiewicznek, úgy tűnik, éppen kapóra jött egy Messiás, hogy válságából átmenetileg kiségtse, Slowacki, Spiró rejtett kedvence esetében mintha – a költőtársal való rivalitáson túl – pusztán költői egzaltációnak volna tulajdonítható a rajongás Towianski iránt. A többiek együgyű lények vagy ravasz örültek, a nem rejtett kedvenc, a zsidó Ram

kivételével; ő az egyetlen, aki valamelyes hi-telességgel tud szólni, a zsidó misztikán ke-resztül, Towianski tanairól, s ő az egyetlen, akinek megterése Spiró szemében megfonto-lást érdemlő probléma. Néhány olyan mon-dat szól erről, amelyeket érdemes idézni: Ram egy éjszaka lejátssza magában Mickie-wicz megterését.

„Elmének s léleknek játéka volt az a hajnal, a lehetőség laiolgatása, a szempont átélése; Ram megpróbálja átélni újra, s úgy találja: nem lehet észrevenni azt a pillanatot, mikor a játék megszű-nik s helyét a hit elfoglalja.” (60. o.)

Ram figurája azonban, aki a legszebb epi-zódok és lélekbúvárlások főszereplője, csak afféle csempészett főszereplő, aki „jogtala-nul”, a rokonszenv jogán nő fölébe a törté-neti főszereplőknek. A történet centrumában ezért semmi nincs, a vallás a pártharc egy formája, voltaképpen mindegy is, Towianski Messiásnak vagy másnak tartotta-e magát, hiszen úgyn is jelentéktelen s kicsinyes játsza-dozás az egész. Nem álltam, hogy nem jogos ezt gondolni a vallásról vagy a megváltás-vágyról, de regényt írni és olvasni róla nehéz ennek szellemében. Igaz, mint Spiró mondja a regényben, Flaubert mester is a semmiről írta a BOVARYNÉ-t, az azonban szívszorító semmi. Az ironikus magyarázatokkal helyet-tesített hit viszont érthetetlen és abszurd semmi, s ezért nem tud megtartani és meg-formálni egy nagy történelmi regényt. Miért volna érdemes írni arról, ami ennyire jelen-téktelen? A jelentéktelen közép koré azon-ban a regényben mégis felépül epizódokból, látomásokból és lelkek mélyébe ereszkedé-sekből egy olyan gazdag világ, amelyet egy recenzió aligha tud méltóképpen értékelni.

A történelemfeletti belső koherencia hiá-nyában az fogja össze a regényt mint szöve-get, ami egy, a történelmet tárgyának tekintő szöveget összefoghat: a kommentár. S ezzel a regény legheroikusabb s véleményem szerint legnagyobb gyengéjéhez érkeztem: az elbes-zélő szerepéhez. Ez az elbeszélő egyrészt a (nem túl meggyőzően) karikírozott álmélko-dó kisember, egy sterilen archaizáló nyelv s valamiféle gunyoros együttérzés alanya, de egyszersmind korlátozott történelmi minden-tudással megvert szerző is, akinek a múlt század egyes epizódjairól minduntalan eszé-

be jut a jelen század némely epizódja. Ez az elbeszélő, az elbeszélésnek ezen módja heroi-kus kudarc. Azért heroikus, mert az állandó kommentátori jelenlét révén olyasmit próbál elérni Spiró, vélem én, ami egy valóban nagyszabású regény, egy nagy kísérlet kere-tét alkothatná: többszintűvé tenni az értel-mezés révén a történetet, önmaga fölé emel-ni a történelmet, értelmessé és tanulságossá varázsolni. Az értelmezés és a történelmi anyag nyíltan, ironikus megjegyzések és ki-szólások formájában küzd egymással, és a történelmi anyag győz: a kommentár nagyobb része valahogy elégtelennek tűnik az eredeti történet megmagyarázatlan (-hatalan?) kü-lönösségéhez képest. Ez a belső meghason-lottság, a fölébe kerekedés vágya nincs hasz-nára a regénynek. Az elbeszélő nem engedi szóhoz jutni a történetet, nem azért, mert önmagáról beszél, hanem azért, mert a törté-net helyébe minduntalan a történet ma-gyarázatait állítja. Bármilyen okos magyará-zatok is ezek, amikor a történet elmerül sú-lyuk alatt, valami pótolhatatlanul fontos lesz el, a lehetőség, hogy ki-ki magának olvasson s értsen meg, s hogy az olvasandó és megér-tendő mégis érintetlen megőrződjék. A ma-gyarázat, úgy gondolom, sokkal könnyebben lesz trivialitássá, mint a történet, hogy Micki-ewicz hívévé lett Towianskinak, s hogy aztán, évek múltán, csak félig bevallva, elpártolt, nem helyettesíthető a magyarázattal:

„Oh, ti, kik kívülről könnyedén terjesztétek, hogy a Költő megháborodna! a lényegét nem fogtátok va-la fel! hogy mindég a szellem embere a legvédtelenebb a primitív eszmékkel szemben! s hogy a többi, addig normális hűvek is, a tudásnak terheit többé elviselni nem tudván, választák inkább a nem-tu-dást!” (119. o.)

A kommentár kényszere, hogy semmit megjegyzést nélkül hagyni nem szabad, úgy gondolom, valamiféle vállalt kívülrőlállás, szer-zői elv, műfaji műfogás. Nem illene ennél to-vább menni. De még romjaiban, még félig betöltött ígéretként is nagy regény A JÖVE-VÉNY, ezért megkockáztatom, hogy a kom-mentár kényszere, nem mondandójával, ha-nem létével, részévé válik a regénynek. Ta-nácstalansággá és autonómiavágygá és egy másik tanácstalanság és autonómiavágy meg-értésévé lesz az olvasóban. Outsiderok be-

szélgétesévé a csak kínna vagy sehogy se uralkodó történelem felett. Spiró mintha maga is bevallaná ezt:

„Tudom, gyakoroltam: nagy művet befejezni nem lehet, csak menet közben kétségbeesve feladni. De hát ami tökéletlen, mert ember alkotta, mégis teljessé lesz valahogy, mert emberek fogadják be, ha befogadják. Eszerint a Lángról meg a Pernyeről, mik lények, én kissé másként vélekedem. De azt elfogadom, hogy nagy művek és forradalmak tilka sosem leleplezhető, tán azért, mert nincs is; lényegük az Úr, melyről Flaubert mesternek is volt sejtése egykor; ebbe nem tudunk beletörődni mi soha, mert lázadásra teremtőve bennünket az Úr, aki maga az Úr; ekként leplezi lényegét előtünk, s mert nincs, inkább van, mint bármi létező.”
(642. o.)

Babarczy Eszter

„SZÁZADFORDULÓS” ÉS „NÉPNEMZETI” MAGYAR ÉPÍTÉSZEZET

Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre:
A századforduló magyar építészeze
Szépirodalmi–Bonex, 1990. 288 oldal, 800 Ft

Ez a könyv szinte napok alatt elfogyott. Már a kiadó és a gyors siker is nagy figyelmet érdemel; a sok száz felvétellel és rajzzal illusztrált építészettörténeti mű a Corvina, a Műszaki vagy az Akadémiai Kiadó profiljába tartozott volna, s amögött, hogy – mintegy kakukktojásként – csak a Szépirodalmnál s ott is csak a Bonex osztrák–magyar építőipari kft. anyagi támogatásával jelenhetett meg, szakkiadók és szakkörök húzódozása vagy éppen ellenállása is rejtőzködhet. A könyv előszavában a szerzők ki is mondják, hogy erre a megjelenésre akkor került sor, „miután a kiadásra minden reményünk elveszett”, s név szerint is pellengérré állítanak három személyt, akik a szerzők szerint „a műveltségellenes légkörben képességeiket arra fordították, hogy [...] a kézirat megjelenését késleltessék”, s akiknek felróják, hogy „manipulációik miatt a könyv segítői és a tárgya iránt érdeklődők közül sokan nem érthették meg annak megjelenését”. (Az elő-

szó adatai szerint a kézirat akkori változata először 1980-ban kerülhetett kiadó asztalára.)

A siker ezzel szemben igazolta az áldozatvállalást: a színes képeket nem tartalmazó s így nem is éppen olcsó mű iránt elemi erejű érdeklődés nyilvánult meg. Az érdeklődők talán legfontosabb csoportjáról indikációt adhat az a mendemonda, amely szerint műegyetemünk építészkarának egyik professzora néhány éve azt mondta volna, hogy az óráin nem meri bírálni Makovecz Imre épületeit, mert fél, hogy a hallgatói meglincselik. Mindez jelezheti, hogy a századforduló magyar építészetével foglalkozó mű megjelenése nemcsak a szakkörök csendjét érintő semleges esemény, hanem igen heves szenvedélyek drámai küzdelmében végbement fejlemény. Ez a küzdelem mindeddig csak kis részében (és jórészt szamizdatos formában) vált nyilvánossá; így nem kaphatott arányos helyet értelmiségünk tudatában. Csak a sevillai világkiállítás magyar pavilonjának háborúsága foglalkoztatta erősen a sajtót: láthatólag igen komoly erők próbálták megakadályozni, hogy a munkát Makovecz Imre kapja meg, végül azonban ők húzták a rövidebbet, s a pavilon Makovecz Imre tervei alapján épül. (Amint ismeretes, ellenfelei szerint Makovecz Imre rangján alulinak érezte, hogy nyilvános tervpályázat játékszabályainak vesse alá magát, a Magyar Építőművészek Szövetsége [MÉSZ] viszont mindent elkövetett annak megakadályozására, hogy a kormány a kúrt és lefolytatott pályázat megsemmisítésével adja a munkát Makovecznek; azóta a MÉSZ régi formájában megszűnt, elsődlegesen Kamara lett belőle, s az erre irányuló javaslatot kidolgozó MÉSZ-bizottságban részt vevő legerősebb egyéniség s legnagyobb tekintély éppen Makovecz Imre volt.)

Fordítsuk azonban figyelmünket a századforduló magyar építészetével foglalkozó könyvre. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a századforduló magyar építészetében monumentális méretű küzdelem folyt különböző irányzatok között, s az akkor végbement és a most egyre hevesebben dúló küzdelem téje ugyanaz a kérdés, nevezetesen az, hogy lehet-e és kell-e a magyar építészetnek valami sajátosan magyar arculatot adni, vagy az építészet fejlődése nemzetközi folyamat, a szónak nem csupán technikai,

hanem a legspecifikusabban művészeti, esztétikai értelmében is.

Az alábbiakban ennek a kérdésnek a szemszögéből kívánjuk értékelni a könyvet, úgy érzem azonban, hogy mindenekelőtt magyarázattal tartozom, amiért a jelen értékelés címében idézőjelbe tettem a „századfordulós” és a „népnemzeti” szavakat, kifejezéseket. Ezzel kettős elhatárolódási szándékot jelzek, de mégis ezeket a kifejezéseket választottam, hogy meg ne kerülhessük azt, amiről – véleményem szerint – elsődlegesen beszélni kell.

A művészettörténetből jól ismert dolog, hogy időszámítási kategóriákat választunk átfogó irányzatok vagy uralkodó stílusok megjelenésére, így beszélünk „quattrocentó”-ról, „cinquecentó”-ról stb.: minden hozzáértő tudja, hogy ezek milyen konkrét művészeti tartalmakat és formákat jelentenek. Az a mód azonban, ahogy Gerle, Kovács és Makovecz könyve él a „századforduló” kifejezésével, erősen problematikus. A századforduló művészete, építészete (a borító belső oldalán közölt diagram tanúsága szerint is) rendkívül sokszínű képet mutat, különböző irányzatok viaskodását jelentette, a szerzők azonban a „századfordulós” kifejezés konkrét, magyar jelentéstartalmát elkötelezett szándékosággal csak egy bizonyos irányzatra akarják redukálni, pontosan arra, amit a legértékesebbnek s építészetünk jövőjének szempontjából döntően iránymutatónak tartanak. Ezt az irányzatot nevezem „népnemzetinek”, eltérően a szerzőktől, akik a „magyar századforduló” jelentéstartalmát szűkítették le úgy, hogy elsődlegesen ezt a „népnemzeti” elkötelezettséget jelentse. Ez az, amit a művészeti és építészettörténeti terminológia szempontjából problematikusnak érzek, elsősorban azért, mert megnehezíti a tisztánlátást, a valóságos összefüggések felismerését.

A bevezető tanulmányban Gerle János – igen korrekt szándékkal – felhívja a figyelmet a szóban forgó redukcióra, századfordulós építészetünk szelektív bemutatására s ennek indokaira. Azt is elmondja, hogy „a századforduló építészete” kategóriáját Kubinszky Mihálytól vették át, aki ezt az akkori új stílustörékvések megjelenésére a nálunk korábban általánosan használt fogalom, a *szecesszió helyett* javasolta. Meglehető, e javaslat

értelme az lehetett, hogy szembeszegüljön a bécsi szecesszió magyarországi hatásának túlértékelésével, de azt már képtelenség lenne állítani, hogy a szecesszióknak például Lechner Ödönre *semmi* hatása sem volt. Márpedig a borító belső oldalán lévő kulcsfontosságú diagram szerint Lechnerre nem hatott a bécsi szecesszió, de a francia „art nouveau”, a német „Jugendstil”, sőt az angol „arts and crafts” sem, hanem egyes-egyedül „a magyar népi díszítőművészet” és „a Távol-Kelet ősi építészete”. Ezzel a szerzők diagramja Lechnerre, a magyar népi-nemzeti irány zseniális megteremtőjét és alkotóját teljesen kiszakítja az európai összefüggésből, s mintegy mítikus partenogenezissel egyes-egyedül a magyar népművészeiből és a távol-keleti építészeti tradícióból eredezteti. Ez nyilvánvaló abszurdum, s mindenekelőtt teljesen érthetelenné és megmagyarázhatatlanná teszi azt a megdöbbentő hasonlóságot, amely Antonio Gaudínak – a historizmus (vagy más néven eklektika) béklyóiból szabadulni akaró szecessziós európai építészeti összefüggés legzseniálisabb képviselőjének – és Lechnernek sok építészeti megoldása között felfedezhető. E két zseni meglehetősen módon megegyezett például abban, hogy különösen fontosnak tartották épületeik tetőkialakítását, s ebben igazi formai fantaszükületeket produkáltak; bizarr tetőmegoldásaik egy-egy kiragadott részletét illetően ember legyen a talpán, aki meg tudja mondani, hogy az Lechnertól vagy Gaudítól származik-e.

A Lechner és Gaudí közötti hasonlóságra már többen felhívtak, s Kubinszky Mihály is foglalkozik vele Lechner Ödönről Bakonyi Tiborral közösen írott könyvében (Corvina Kiadó, 1981). Elég meggyőzően kizárják azt a feltételezést, hogy Gaudí közvetlenül és érdemben hathatott volna Lechnerre. Így hát föl kellett tételezni, hogy mindketten ugyanannak a nagy európai mozgalomnak, a szecesszióknak a szellemében alkottak. További közös eleme építészetüknek az Európán kívüli építészeti hagyomány tisztelete és szabad adaptálása. Lechnerre indíthatta erre a magyar őshazakeresési pátosza, a katalán Gaudí és a valamikori mór építészeti történelmi és északnyugat-afrikai közelsége, s valószínűleg mindkettőjükre hatott a kolonialis (elsősorban az indiai) angol építészeti törekvése a ke-

leti (elsősorban a mogul) építészeti hagyomány integrálására. Az, hogy mindketten előszeretettel alkalmaztak színes, mázas kerámiát, az életrajzuk szerint jórészt véletlenszerű adottságok egybeeséséből származik.

A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR ÉPÍTÉSZETÉNEK legfőbb értéke a bemutatott építések, épületek és épületrészletek óriási tömege, ami valóban lenyűgöző. Csak a kiemelten (életrajzzal, arcképpel, fontosabb megépült épületeik, fontosabb fennmaradt terveik és fontosabb publikált, esetleg publikálatlan írásaik listájával, épületfotókkal és a tervezett épületeket ábrázoló rajzokkal) bemutatott építések száma is közel kétszáz, a műben említett építések és művészek névmutatoja körülbelül nyolcszáz nevet tartalmaz, a könyvben említett irodalmi források szerzőinek névmutatoja ismét úgy kétszáz nevet, a „századforduló” szempontból nézve értékes épületekkel rendelkező és külön-külön tárgyalta városok (és egyéb települések) száma mintegy négyszáz. A városi ismertetőket megadják az épületek pontos címmel ellátott listáját s a megadott épületek helyét feltüntető várostérképet azoknak a városoknak az esetében, amelyekben különösen sok „századforduló” építészeti emlék található. Ilyen térkép tünteti fel Budapest, Arad, Kecskemét, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szeged és Temesvár századforduló épületeinek helyét. A Budapesttel foglalkozó rész több mint hatszáz épületet és ezek címét adja meg, az Araddal foglalkozó rész nyolcvan épületet és címét, a Kecskeméttel foglalkozó harmincötöt, a Marosvásárhellyel foglalkozó huszonegyet, a Nagyváradal foglalkozó negyvenkilencet, a Szegeddel foglalkozó negyvenhatot, a Temesvárral foglalkozó pedig nyolcvanhatot. Nem kapott térképet, de sok épülettel rendelkezik Hódmezővásárhely (negyvenhárom), Kaposvár (harmincnégy), Kolozsvár (ötvenhét) és Szabadka (negyven). Az építészeti alfabeukus sorrendben tárgyaló rész hétszázhatvanötöt foglalkozó rajzot tartalmaz, a településeket alfabetikus sorrendben tárgyaló rész további kilencszázhatvanhárom fotót. Ilyen módon a századforduló magyar építészetének rendkívül gazdag lexikona jött létre, amely nagyszerűen használható kalauz a további tudományos vagy akár a turisztikai tanulmányozáshoz. A szerzők kolosszális

méretű gyűjtő- és feltárómunkát végeztek, amely múlhatatlan hálára kötelezi a Kárpát-medence egészére értett magyar építészeti és az annak történetével és értékelésével foglalkozókat.

További nagy értéke a könyvnek, hogy a tárgyalta építések, esztéták és kritikusok írásából is bő válogatást közöl, a fontosabb szerzőknél több oldalt kitevő terjedelemben. Ezek megidézik, sőt bemutatják a századforduló építészeti vitáit és teóriáit, s ebben a szerzők nem egyoldalúak. Gerle János bevezető, GONDOLATOK A MAGYAR SZÁZADFORDULÓ ÉPÍTÉSZETÉRŐL című tanulmánya Lechner Ödön alakját emeli a legmagasabb helyre, s alapvető törekvését – „egy magyar nemzeti stílus megteremtését”, egy „új magyar formanyelv” kialakítását – ma is aktuális feladatnak, folytatandó hagyománynak látja. Ennek megfelelően érthető, hogy a könyv igen hosszú részletet közöl Fülep Lajos MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZET című írásából (először MAGYAR ÉPÍTÉSZET címmel jelent meg a *Nyugat* 1918-as évfolyamában), amely mondhatni egyenlőségjelet tett Lechner Ödön építészete és a magyar építőművészet közé. Ez azonban nem gátolta meg a szerzőket abban, hogy az általuk is különösen nagyra becsült Kós Károlynak azt a Marosvásárhelyen NEMZETI MŰVÉSZET címmel elhangzott felolvasását is idézzék (*Magyar Iparművészet*, 1910), amely azt mondta Lechner fő műveiről, hogy „mindenik egy zseniális művészlelkek csodálatos alkotása, de egyúttal óriási tévedése is”, majd folytatva azt állította, hogy „hanem míg ő csak tévedett... tanítványai, illetőleg utánaírói bűnösök voltak, mert belső meggyőződés nélkül követték mestereiket, és pedig csak a külsőségek másolásában... Ma már konstatáljuk, hogy a zseniális Lechner Ödönünk magyar stílustörekvése csődöt mondott”. Gerle János tanulmánya nem ütközteti ugyan meg a magyar építészeti elmélet e két kiemelkedő tekintélyének szögesen ellentétes véleményét, de nem fedi el ezt a véleménykülönbséget, nem manipulálja ebben az összefüggésben építészeti-filozófiai múltunkat. Építészeti-filozófiánk a jövőben persze nem kerülheti meg azt a kérdést, hogy Lechner értékelésében Fülep Lajos tévedett-e vagy Kós Károly.

Kós Károly diagnózisán gondolkodva nagyon kínálkozik, hogy szóba hozzuk a sorsok bizonyos tekintetben gyökeres analógiáját

Lechner Ödön és Arany János között, s ez legtöbbször lehetőséget ad számunkra, hogy a legprimívebb félreértéseket és félremagyarázásokat hihetőleg elkerülő módon bontsuk fel a jelen frás címébe tett „népnemzeti” kifejezést közbefogó idézőjelet. Arany János legambiciózusabb, de egyben késői rezignációjának legmélyebb rétegeit felkavaró költői vállalkozására gondolunk, a CSABA KIRÁLYFI trilógia megírásának előkészítésére és a BUDA HALÁLA megírására.

Aranynak ezzel a vállalkozásával részletesen foglalkozik Keresztury Dezső MINDVÉGIÉGI című, 1990-ben megjelent Arany-monográfiája. Ennek alapján különösen beszédesnek tűnik Arany és Lechner vállalkozásának mély rokonsága.

A magyar nép őstörténetébe nyúló nemzeti eposz megteremtése a reformkorban költészetünk alapvető becsvágyává vált, s a ZALÁN FUTÁSÁ-val Vörösmarty már igen jelentőset alkotott ennek a szándéknak a jegyében. Gerle, Kovács és Makovecz könyvének sok érdeme közül a legfontosabbak közé tartozik, hogy Széchenyi 1972-ben közzétett, korábban kiadatlan munkáiból nagy hangsúllyal kiemelték a PFISTI POR ÉS SÁR című, a harmincas évekből származó frását, s ebből azt a részt, amely magyar nemzeti építészeti megteremtését sürgeti: „*valamint a magyar nemzetnek eredeti képe, s éghajlatának, ha nem is szembeszökő, de mégis különös sajátága van, úgy architektúrájának is onállásának szükséges lenni, s ennél fogva építményeinek is okvetlen különös ábrázattal kell bírniok!*”. Vagyis a nemzeti eposz és a nemzeti architektúra gondolata lényegében egy időben merült fel a reformkorban, a megvalósulás legnagyobb vállalkozásai azonban későbbre tolódtak, Aranyé lényegében a szabadságharc és a kiegyezés közötti időre, Lechneré pedig a századfordulóra. Hebbel MUTTER UND KIND című eposzát bírálva Arany (saját terveit nem említve) világosan megfogalmazta a tervezett CSABA-trilógia mellett legfőbb érvét: „*Korunk vezérszeméje, a nemzetiség már előtűnik lebeg, s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költeményre, alig hihetem.*” A Wagner-operák miúgy német őstörténeti tetralógiájára utalva Keresztury rámutatott Arany törekvésének legnagyobb súlyú és legsikeresebb európai megfelelőjére.

A nemzeti eposz és a nemzeti architektúra megteremtésével kapcsolatban Gyulai Pál, Kós Károly és sokak részvételével lefolyt korabeli eszmecsere és viták is rendkívül mély tartalmi egybeesést mutatnak: mindkét területen alapkérdés volt, hogy a létrehozandó művek hol helyezkedjenek el a népi és a nemzeti karakter két pólusa közötti mezőben. A fiatal Arany a TOLDI-val népi eposzt írt, és a „nép költője” lett; az öregedő Aranytól azt várta mindenki, hogy „a nemzet költője”-vé váljék, s ő rendkívüli komolysággal és alaposítással igyekezett felkészülni erre a szerepre, beleértve ebbe Ipolyi Arnold 1854-ben kiadott hatalmas MAGYAR MYTHOLOGIJÁJÁNAK minuciózus feldolgozását. Ugyanakkor világosan látta, hogy a népi-paraszti karakter a nemzeti eposzban nem lehet olyan mértékben domináns tényező, mint a TOLDI-ban, a népi karakter teljes elhagyásával viszont a mű nemzeti szempontból is elvesztené a hitelét. Ebből adódott a népi és a nemzeti karakter összekapcsolásának, egységének a követelménye, a népi-nemzeti, „népnemzeti” karakter gondolata. Lechner a keleti és a magyar népi díszítőművészetből vett motívumok szecessziós indulatú, szuverén integrálását választotta alkotói módszere főtengelyévé, Kós Károly viszont a magyar népi építészetet tartotta az elsődleges alapnak, s a más-honnan (például a nagy európai stílusokból) jövő motívumok közül csak azokat kívánta elfogadni, amelyek hiteles népi adaptációt is kaptak (mint például Európa középkori templomépítészeteinek egyes formái a kalotaszegi templomokban).

A vég mindenesetre Arany esetében éppoly szomorú, mint Lechner esetében. Életének utolsó éveiben Lechnerrel szemben már akkora az ellenállás, hogy alig kap megbízást, s a Rezső téri Ferenc József jubileumi templom tervpályázatára beadott munkájával építészeti meg hasonlított alkotó életének fővonalával. (A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR ÉPÍTÉSZETE nem is közöl rajtot erről a tervről.) Arany késői írájának rezignáltsága szívből markoló, s ennek hátterében nyilvánvalóan ott lappang főművének kudarca. Már az is kudarc volt, hogy a tervezett trilógiából csak a BUDA HALÁLA készült el, ezt azonban érzelmileg rendkívülien elmérgesíthette a mű fogadtatása.

Népi-nemzeti elkötelezettségű nemzeti építészetiünk mai képviselői (maga Makovecz Imre is) szívesen hasonlítják irányzatukat ahhoz, amit Bartók és Kodály jelent a magyar zenében. Népi építészetiünk emlékeinek számbavételét és dokumentálását szívesen vetik egybe népdalkincsünk összegyűjtésével és gondozásával, s e rokonság megállapításának logikája önkéntelenül elvisz egyrészt oda, hogy népzeneinkre és népi építőművészetünkre lámszokódó legnagyobb XX. századi alkotóink életművét vagy akár egyes műveiket is egymás mellé állítsuk, másrészt oda, hogy építészetiünkötől hasonló világsikert reméljünk, mint amit zenénk elért. Lechner Ödön nem kapott akkora világrangot, mint Antonio Gaudí, s bár Adorno Schönberget elébe helyezte Bartóknak (épp Bartók folklór-stitikus elemeit bírálva), véleménye világviszonylatban nem vált dominálóvá. A XX. század finn építészete mindaddig jóval előbbre került a világranglistán, mint a magyar építészeti, s bár Makovecz Imre művei igen jelentős nemzetközi érdeklődést váltottak ki, és a nemzetközi építészeti kritika érvértelműen minősítette világklasszissnak, óvakodni kellene az önelégültségtől; a sevillai világkiállítás magyar pavilonjának tornyocskaszerűje már cikornyásnak minősülhet, ami nem bírja el az összehasonlítást a Bartók-művek megrendítő komolyságával.

Az itt felvetett értékelési problémák további dimenzióját jelenti, hogy van a magyar építészeti-vizuális hagyománynak más vonulata is, amely a Lechner-Kós-Makovecz-trendnél nem kisebb súllyal juttatott az építészeti-vizuális világfejlődés élvonalába magyar neveket: elsősorban Moholy-Nagy Lászlóra, Breuer Marcellre és Kepes Gyöngyre gondolok. Ők az első világháború utáni években az orosz konstruktivista avantgárdhoz és a Bauhaus-hoz kapcsolódtak, Moholy a Bauhaus egyik kulcsembere lett, a második világháború előtt Amerikába települve pedig fontos szerepük volt abban, hogy az építészeti-vizuális világfejlődés súlypontja a háborút követően az Egyesült Államokba kerüljön át. A posztmodern hullám átmenetileg persze betemette a konstruktivizmust, a funkcionalizmust és a Bauhaus-t is, ebben azonban olyan sok vulgáris demagógia (például Tom Wolfe: FROM THE BAUHAUS TO OUR HOUSE, magyarul még demagogikusabban: A BAUHAUS-TÓL A BÜGATÓIG) érvényesült, ami –

elsősorban Amerikában – máris kiváltotta az ellenhatást. Elsősorban a dekonstruktivista építészeti irányzatra gondolok, amelyről részletesen írtam a *Nappali ház* 1991. 1-2. számában (A DEKONSTRUKTIVISTA ÉPÍTÉSZET ÚJ VILÁGA ÉS A HÁTERÉBEN LÉVŐ RÉGIER). Rokon törekvések a mai magyar építészeti-ben is jelen vannak; ezekről a *Magyar Építőművészet* 1991. 1. száma ad képet, a lap HIGHTECH MIFELÉNK című célszámában.

A jövő magyar építészete mindenesetre saját hagyományainak olyan feszültségterében fog kialakulni, amelynek egyik pólusát leginkább Lechner Ödön, a másikat pedig leginkább Moholy-Nagy László jelezheti. Gerle János, Kovács Attila és Makovecz Imre könyvének köszönhetően az egyik pólus most rendkívül szuggesztív reprezentációt kapott. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Budapest világhíró image-át a Duna, a Várhegy s a Gellérthegy mellett elsősorban Hauszmann királyi palotájának, Steindl Országházának és Ybl bazilikájának, Operaházának köszönheti, vagyis az építészeti historizmus olyan alkotásainak, amelyekkel Budapest (és Magyarország) vizuálisan felzárkózott az újkor Nyugat-Európájához. Nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy építészetiünk népi-nemzeti, népnemzeti tradíciójának elkötelezett folytatási szándéka mellett Makovecz Imrét más opciók is jellemzik: a Makovecz-kör MAGYAR ÉLŐ ÉPÍTÉSZET című, 1985-ös kiállítási kiadványa a „szerves építészeti” zászlóját emelte a magasba, s a kiadványban a kör huszonegy tagja választott külön-külön Makovecz Imre üzenégy kérdésére, amelyek teóriát kívántak generálni „szerves építészeti”-nek nevezett alkotói gyakorlatukhoz. A *Techniques et Architecture* című, nemzetközileg is nagy tekintélyű francia építészeti folyóirat egyik (1985. évi) száma Makovecz Imre működését behatóan, mintegy száz fotó és rajz közlésével mutatta be, s ebben a számban megjelent Ekler Dezső tanulmánya Makovecz Imréről. Ebben Ekler nagy jelentőséget tulajdonított annak a hatásnak, amelyet Rudolf Steiner, az általa életre hívott antropozófiai irányzat és közösség s az antropozófusok építészete tett Makoveczre, mindenekelőtt a dornachi (Svájc) Goetheanum, az antropozófusok építészetiének legreprezentatívabb alkotása.

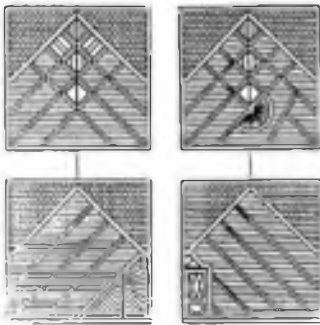
Ezekkel a Makovecz-opciókkal direkt mó-

don nem foglalkozik A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR ÉPÍTÉSZETE, bizonyos utalások azonban találhatóak benne. Gerle János bevezető tanulmányának utolsó bekezdésében azt írja, hogy „a századfordulás építészete a távoli holnapba nyúló új építészeti első szakaszának tekintjük. Ennek az új építészeti legfontosabb jegyeit sokszönuen villantotta fel a kor: példáját adta az intuitív alkotói szabadság és a tájhoz-néphez való tudatos és elmélyült kiutatason alapuló kapcsolódás új lehetőségeinek. A holnap építészete – az ősi nagy kultúrákhoz hasonlóan – kivételes szerep jut az ember és a természet, az ember és a kozmosz közötti kapcsolat megteremtésében, helyreállításában. A századforduló építészete csupán rálépett erre az útra; ránk és a minket követőkre vár, hogy azt tovább járjuk.”

Fontos lenne, hogy Makovecz Imre és köre kísérletet tegyen építészeti-méletük átfogó kifejtésére. Ez a kísérlet és eredményének megvitatása jelenősen segítené építészeti-méletünk, építészeti-filozófiánk fejlődését s tisztulását, közvetve pedig a magyar építészeti is.

Kunsz György

NAGY BÁLINT JÁTÉKKOCKÁJA

Nagy Bálint eredeti, magányos alakja a modern építészeti válságából kiutat kereső új magyar művészetnek. Kortársai közül azzal is kiűnt, hogy épületeit nemcsak megtervezte, de rendszerint saját kezűleg meg is építette, a pályája kezdetén kitanult ács- és kőművesmesterek tapasztalatait felhasználva.

Utóbbi éveit Nagy Bálint tanulmányúton, az Egyesült Államokban töltötte. Itt kapott megbízást egyebek között egy barkácsolásra szolgáló, egyszerű, egyterű műhely megtervezésére és felépítésére – egy New York környéki erdős, nagyszabású telken.

A tervezés során a megrendelőből mecénás lett, s a barkácsolóműhelyből építészeti ékszer. Nagy Bálint most is saját kezűleg, egymaga építette fel a fából készült műhelyt, kizárólag az évszázadok óta használt hagyományos lakóterésekre támaszkodva.

A műhelyből kocka lett, s az absztrakt, geometriai formák gazdag tárháza. Merészen feje tetejére állítja a mai építészeti trendjét, mert a múltat a magát külsőségekben kiélő eklekticizmussal szemben nem formákban, hanem a hagyományos szerkezetek felújításával folytatja. Így hoz létre valami újszerűt, mely összeszövi a modernet a hagyományossal. E kisméretű épület kiváló példa arra, hogy jelentős, újító mű megalkotása nem méreten, nem funkcionális komplexitáson vagy kimeríthetetlen pénzeszsákon múlik. Nagy Bálint műhelye egyszerre egyszerű és bonyolult.

A kocka a leghabályosabb geometriai alakzatok egyike. Alkotóelemeit s ezek egymáshoz való viszonyát szigorú elvek szabályozzák, mint az élek, oldalak egybevágósága, szögeinek megegyezése vagy a kockába s a köré írható gömb egyértelműsége. A geometriai kocka az azonost következetesen ismétli, nem tűri a kihágást, az egyéni eltérést. A kockában rend van. A kocka a rendet képviseli.

A dobókockát, a geometriaihoz hasonlóan, szintén hat azonos négyzet határolja. Ha eldobja, a játékos számára mégsem közömbös, melyik oldalára esik a kocka. Eltérőek a számok az oldalakon, s az a szám viszi vagy hozza a dobó szerencséjét, amelyik fölültre kerül. A dobókocka azonosságán belül megjelennek a különbségek. De ezek az eltérések is azonosságon alapulnak, a számok nagysága egy formára és méretre azonos pontnak az ismétléséből adódik. Máság és azonosság egyaránt érvényesül. Végül az oldalak számolásában is rendszert találunk: az ellentétes oldalakon szereplő pontok összege mindig 7, míg ha az egymás melletti lapok számait körbejárva adjuk össze, az eredmény minden esetben 14.

Rendszer van az eltérésben is. A játékkocka esetében a változatosság rendszeren alapul. Ránézésre a számok egymásmellettsége (5, 4, 2, 3 vagy 2, 6, 5, 1) egy sorban véletlennek tűnik, de a kisebb és nagyobb számok csak látszólag követik egymást logikátlanul, a kocka az ellentéteken alapuló párok értékrendjének az egyensúlyára épül. De ez a logika ugyanakkor fel is billenti az egyensúlyt, a három magas szám az egyik sarok köré rendeződik, míg a három alacsonyabb az ellentétes sarokhoz kerül. Ez a súlyponteltolódás kiegyensúlyozatlanságot okoz, nem súlyban, csak mennyiségben, s a dobó szerencsés-jét csak a véletlenre bízhatja. A szabályos, merev rendszerű kockából játékoság lesz.

Végül a pontok maguk sem rendetlenül, összevissza helyezkednek el az egyes oldalakon, mert minden esetben valamilyen szimmetriatengely az a rendezőerő, amely laponként eltérően csoportosít. Egyes lapoknak négy szimmetriatengelyük van (1-es, 4-es, 5-ös), míg másoknak csak kettő (2-es, 6-os), vannak átlós tengellyel is rendelkezők (1-es, 4-es, 5-ös), s vannak olyanok, amelyeknek csak átlós a tengelyük (3-as). Bonyolult a rendszer.

Az ellentétpárok egyensúlyára épülő logika rendkívül merev rendszert teremtett: olyat, amely egyértelműen determinálja a számok helyét. Ebben a rendszerben csak egy felállítás lehetséges. Meglepő, hogy a dobókocka esetében játékoság és rendszer között ilyen összefüggést találunk.

Nagy Bálintnak a New York állambeli West Taghkanic városában, rurális környezetben felhúzott épülete is a dobókocka szabályokon alapuló játékoságát képviseli. Ismétlés és eltérés, rendszer és esetlegesség egyaránt jellemzi. Az épület, kontúrját tekintve, kocka: azonos mind a négy homlokzatnak a – felül a repülő gerendák élei által leírt – kerete. Hiába tapasztalunk kímetszéseket, hiányokat, az épület sziluettje e hálózatnak köszönhetően – kocka. A tervezés során a mai forma kialakítása nem kihagyással, hanem kiegészítéssel kezdődött, az épületet kockásította tervezője, a környéken szokásos nyeregterítés megoldást kockává kiegészítve.

A tervezőnek összefogó keretre, rendre volt szüksége. A telek tulajdonosa az elé a

feladat elé állította, hogy két különös tárgyat építsen be az új épületbe. Az egyik tárgy egy múlt századi, New York államból való, legyező formájú szellőzőablak volt, míg a másik egy ugyancsak múlt századi, burgenlandi parasztházból való faajtó. Bár mindkét tárgy a paraszti, a farmervilág emlékét idézi, mégis korukat, formájukat, hovatartozásukat tekintve véletlenszerűek az új építészeti környezetben. Ehhez a két rendhagyó esethez keresett Nagy Bálint szabályos, befoglaló keretet, amely kordában tartja a különködő elemeket. Nagy Bálint a kockát választotta, ezzel teremtett feszültséget a keretét feszítő „rendbontók” s a rendet tartó keret között.

Más rendbontás is akad azonban az épületben, s a fentebb leírt ellentétpár sem az egyetlen feszültségteremtő. A tervező eltéréseket hoz létre az azonos elemek számtalan kombinációjával is. Ezek a variációk mind az „azonos” sajátos ismétlésén alapulnak. Nagy Bálint pontosan olyan megoldást keresett, mint amelyet a dobókocka szimbolizál, amely nemcsak megengedi s lehetővé teszi az eltérést, de rendszert teremt az eltérésben is.

Azonosság és másság, rendszer és játékoság – a kettő szoros szövetségben, együtt teremt építészeti izgalmat a kockaépületben. Az azonosságot a hálózatként leírt kocka tömegében, az oldalak kontúrjaiban, a szimmetriatengelyek rendszereiben s az azonos részletelemek ismétlésében fedezzük fel, míg a másságot az oldalak változó mintáiban, az azonos elemek eltérő kombinációiban s az egyedi, rendhagyó tárgyakkban.

Azonosságnak és másságnak ezt az elválaszthatatlan összefonódását példázzák a falváz párhuzamosai, amelyek – azonos távolságot tartva – mind a négy homlokzatnak fő motívumai, bár a diagonálisok iránya oldalanként vált. Ráadásul egyes oldalakon a párhuzamosok kereszttérbe is megismétlik egymást, míg másokon nem. Másik például a két homlokzaton is megismételt keresztmintázat szolgál. Ezt a négyzetmezőt csak esetenként törték ki nyílás számára, s így zárt és nyitott – sajátos rejtvénymintát alkot. Továbbá, noha az ablakok formája és nagysága azonos, a számuk már, a függőleges szimmetriatengelyre való felfűzésük s az a mintázat, amelyet elhelyezkedésük kiad – oldalról oldalra eltérő. Ehhez a játékosághoz,

rakoncátankodáshoz keret kellett, amelyet ki lehet kezdeni, rend, amelyet össze lehet törni, de valójában mégsem, mert valahogy mégis meg kellett teremteni az erők egyensúlyát. A tervező egyensúlyteremtési vágya teremtett kockát.

A tervező az épület rendjét, a geometriai kocka mintájára, elsősorban az épület tömegével biztosította. Elsősorban, de nem kizárólag, hiszen a kocka szigorú, merev, zárt formájához a kocka oldalain belüli s azok közötti újabb rendszerek csatolt. Mindenesetre a geometriai kocka tömegéből adódó egyensúly, amely bármely oldalára fektetve mindig azonos stabilitási érzést kelt, nagyjából ebben az esetben is megvalósult. Ehhez hasonlóan az egymásba illeszkedő nyeregretős keresztszerkezet kettős szimmetriarendszere (az élekre és a homlokzatok tengelyére illesztve) is az épület nyugalmát biztosította. Ezen mit sem változtat az, hogy az épület csak sziluettjében kocka.

Az épület eredetileg műhelynek készült, s itt kellett helyet kialakítani a traktornak is. A kocka egyik élén kivágás: kapu a traktornak. Ezért kellett e sarkon az épület tartóoszlopát kiváltani, illetve kétoldalt gerendamankóval megtámasztani. Ez a kivágás nemcsak a kocka tömegének, de sziluettjének egyensúlyát is megbontja. Különösen nyilvánvaló e kiharapás, amikor a nyitva maradt ajtók helyén csak a lyuk tátong, s egy pillanatra úgy tűnik, hogy az egyensúlyából kibillentett tömeg rá akar borulni az ürességre. Mindezt nem éreznénk, ha az ajtó valamelyik oldal közepére került volna. A nyitott ajtó csak a sarkon kelti a felborulás képzetét. Feltételezhetjük, hogy a tervező nem borítani akart, hanem csak feszíteni, már tömegében is megkérdőjelezni a kocka rendjét, harmóniáját. De vajon mennyire akarja a tervező az egyensúlyt felbillenteni, meddig meri az épület súlypontját eltolni, hogyan tud izgalmat teremteni, hogy tudja a kíváncsiságot fokozni túlfeszítés nélkül? Nagy Bálint a határhelyzeteket keresi, ellenpontokat teremt, pattanásig feszít.

Az építész számára mindig az a kérdés, hogy képes-e az ellenpontok széthúzása által teremtett feszültséget feloldani vagy sem, dinamikus helyzetet teremt-e, vagy az erők összezsapásának kaosz lesz az eredménye,

avagy létrejöhet valamilyen stabilitás, kiegyensúlyozott állapot?

Az épületben az azonosság és másság ellentétpárjából lényegében kétféle feszültség keletkezett. Az egyik közvetlen, a keret (rend) s az esedeges (rendbontó) között, amely nyílt összezsapást eredményezett. A másik, burkoltabb feszültséget az azonos elemek eltérő ismétlődéséből nyeri, amikor a rendszer (ismétlés) és a véletlenszerű (eltérés) bonyolult módon összefonódik: sem az azonosság, sem a másság nem evidens az első pillanatban. Tovább bonyolítja ezt az összefüggést, hogy az elemek rendszere oldalról oldalra változik. Mégis, mindezeket a nyílt és burkolt feszültségeket összevetve úgy tűnik, hogy a kocka rendtartó ereje megengedi az elemek virgonckodását, s inkább az elemek vidám táncát érezzük, amely felett nem dől össze a ház.

Nagy Bálint, aki hosszú ideig a háromszögek megszállottja volt, e kockaépület megformálásával tervezői pályafutásának egy újabb szakaszához ért, s a saját szavaival élve: a hegyesszögekkel végrehajtott lázadás után a háromszöget kibékítette a négyzettel. Amerikai évei alatt bizonyos szintézist teremtett, rehabilitálta a derékszöveget s ezzel együtt a négyzetet és a kockát.

Az azonossággal szemben a másságot, az ismétléssel szemben a rendhagyót, a nyugalommal szemben az izgalmat – a kockából való kiharapást leszámítva – a kocka oldalai, a felületek mintái nyújtják. Nagy Bálint rendkívül szellemesen teremtett rendszert az oldalak eltéréseiben, amelyeket párosan ismétél: az egymás mellettiek közül ketten-ketten azonosak, a szemben levők viszont kiegészítik egymást – ablak az ablaktalannal, párhuzamos a keresztvázassal, a dobókocka játékszabályait, egyensúlyrendszerét megismételve. A $6 + 1$ meg az $5 + 2$ formula itt is jelentkezik, egyszerre kapcsol össze a párosítástól függően azonosságot és másságot, labilitást és egyensúlyt, súlyost és súlytalant, zártat és nyitottat, a legkülönbözőbb ellentétpárokat.

Az eltérések rendszerére kiváló példa az, ahogyan a négyzet alakú ablakok függőleges tengelyen sorakoznak. De míg az egyik oldalon e sorozat (három ablak) végéhez a félkörívű szellőző csatlakozik, addig a szomszédos

oldalon e sorozat két újabb négyzet hozzáadásával újabb, még nagyobb négyzetté bővül, melynek végéhez alul a kimaradt kis négyzet csatlakozik. Az alapgondolatnak két-féle variánsa is szerepel az egymást követő homlokzatokon.

Ezeket az egyforma négyzetablakokat Nagy Bálint azonban nemcsak sorba rendezi, hanem bontja is. Az azonost mindkét végtelen felé, szorozva vagy osztva terjeszti ki. A négyzetes ablakokon belül az osztás újra a párhuzamos. Az ablakosztásokban több rendszert is megfigyelhetünk. A függőleges osztások esetében, az ugyancsak függőleges tengely mentén, sajátos fokozást láthatunk, az osztóbordák száma felfelé haladva bővül: 1, 3, 5. Úgy nő az osztások száma, ahogy szűkül a befoglaló forma a tető szarufájánál, mintha a kettő ellensúlyozni akarná egymást. Az osztóbordák párhuzamosai pedig az egymás melletti négyzetekben hol jobbra, hol balra dőlnek, s ha irányukban nem is, de a köztük lévő távolságban megismélik a függőlegesekben előfordulókat. E párhuzamosok a négyzeteket különböző nagyságú és arányú téglalapokra vagy trapézokra bontják, ugyanazt a gondolatot, formát kétszer is visszajátssza, először a párhuzamost bontva négyzetté (a vázzal), majd azt tovább bontva újabb párhuzamossá (az osztóbordákkal).

A tervező számos variációban tud játszani az azonosság-másság ellentétpárjával, és keresetlenül, magától értetődő egyszerűséggel képes a dobókocka összetettségéhez hasonló bonyolult rendszert épületében megvalósítani. Nem erőlködést, hanem hetyke jókedvet érzünk akkor is, amikor túllépve a játékkocka analógiáján, az ismétlődésekbe, sorozatokba a rendszerhez nem tartozó rendhagyó elemeket épít be. Nagy Bálint megtréfálja a rendet, csattanókat helyez el a sor végére. Ilyen az egyik négyzetsorozat végén a legyező alakú szellőző, amely, mint az égbe repített sárkány végén a fűcánkölő farok, kilép a sorból. Ez a megoldás további eltéréseket provokál: a félkör véletlen formája, miközben megölt egy párhuzamost, egy másikat kitölt megszokott helyéről. Ez az utolsó „lehetett volna” párhuzamos, kiszorítva, a föld felé fordulva lekonyul. Látható, hogy a tervező élvezettel piszkálja meg az általa létrehozott geometriai szisztémát rendbontóival.

Egy további tricska: az ajtófélla. A sarkon szimmetrikusan elhelyezkedő ajtónak nem egyforma a két szárnya. A kiváló gerendák a hiányzó oszlopot – hűlt helyétől jobbra meg balra – nem egyformán helyettesítik: e gerendák téglalapot alkotnak az egyik oldalon, s háromszöget a másikon. Hogy felborítsa a szimmetriát, Nagy Bálint még az egyenest is megtöri: megbicsaklik a szemöldökfa a burgenlandi ajtó fölött. Szimmetriát és aszimmetriát egyszerre alkalmaz a bejáratnál.

Az épület egészét szigorú szimmetriatengelyek rendszere jellemzi. De ahogy tovább bontjuk a formát a részletek felé közelítve, annál inkább látható ennek tagadása. Először csak csökken a szimmetriatengelyek száma (az oldalak mintáiban), majd megjelenik a félszimmetria (a kocka élein), amikor az elemeknek csak egy része tükröződik, s a többi különbözik, míg végül a bejáratnál elér az aszimmetriához. A formális egyensúly mellett helyet kap a „kiegyensúlyozatlanság”, pontosabban az eltérő értékek egyensúlya.

A tervező élvezi a geometriai formákkal való játékot. Ámde számára ezek a formák nemcsak absztrakt geometriai elemekként, hanem mindennapi valóságként is jelentkeznek. Nagy Bálint nemcsak építész, de meszterépítész is, s e kockaházat, a gerendák beemelésekor igénybe vett egy napi segítségétől eltekintve, teljesen egyedül építette meg. Az építés során, a faváz összecsapolásakor, a geometriai formák a szeme előtt alakultak ki. Az épület felépítésekor, a tető zsindeleinek rögzítését nem számítva, egyetlen szöveget sem használt. Csak azokat a hagyományos csapolásokat alkalmazta, amelyeket a pályája kezdetén kitanult ácsmesterség gyakorlása közben sajátított el.

A hagyományt követi akkor is, amikor a környék régi istállóinak magtárainak rozsdavörös színére festi kockaépületét. Hagyomány a vázasság megmutatása, a nyeregvetés megoldás, csakúgy, mint a négyzetes forma gyakori ismétlése. A tervező a környék agrikulturális hagyományaiába ágyazta be az épületet. De az már nem hagyományos, hogy a faváz minden eleme diagonális, vagy hogy a négyzetek negyvenöt fokban elfordítva rombuszoknak tűnnek. Hagyományörzés a két

különös elem felhasználása, de már nem tradicionális a beéptetésük. Eredeti a gerendák végeinek levágásakor fennmaradt hulladék anyagokból kialakított díszítés is, melyet az építész a bejárat mellett oszlopra erősített. Ezek egyúttal régi magyar kőjafák motívumainak emlékét is idézik. Nagy Bálint számára a hagyomány: továbbélés és folytatás, nála a modern: a meglévőnek, az ismertnek a bontása és új módon való összekapcsolása. Hagyomány és modernizmus Nagy Bálint számára ugyanúgy a feszültségteremtés és feloldás eszköze, mint ahogy az a harmónia és a „kiegyensúlyozatlanság”, rendszer és esetlegesség.

A kocka tisztáson áll. A tisztás karimája mögött liget. Az út felől közelítve, a fák ágai között, először csak a kocka sziluettje tűnik fel. A kocka geometriája összefonódik az ágakkal, absztrakt mintázata az organikussal. Kétfajta játékoság egymásra fektetve. Művi és adott összekapcsolódik. A tisztás egyúttal elválaszt, elhúzza az ember által teremtettet a természettől, szembeállítja a tömeget a nyitott térrel. E feszítés ellenére a látgy természetben az absztrakt geometriai belesimul környezetébe, azonosul vele.

Az épület harmincnégy acre nagyságú telken fekszik, s körülötte legyező alakban terül el az 1875-ben épült ház, a garázs, a műterem s köztük a múlt századból itt maradt kétszemélyes budi. A liget mögött a mélyedésben egy patak, egy tó s távolabb dombok. Ezek mind a telekhez tartoznak. A kocka-épület a fókuszpontban mindezek rendezője, a tisztás közepén ő az uralkodó. A tisztásra belépve, a különben kisméretű kocka különösen megnő a szemünkben: az égbe nyúló gerendákra, a bütök háromszögeire s a fül felé irányuló átlós bordákra fel kell nézni.

A kockaépület egyúttal zár is: a laza szövésű liget, a tisztás, e lélegzetvételnyi pihenő után csak a falakat látjuk, vagy a bejárat-szájat, mely kinyílik előttünk. Belépve, a zártságot még fokozottabban átéljük. A záró falak körülvesznek bennünket, az ablakokat magasabban látjuk. Fent a magasban, az egyetemes helyiség közepén a tetőt hordó kettős fogópár keresztjét látjuk kifeszítve, amelyet még magasabban megismétel a tetőgerincek összemetszése. Majd egy újabb kereszt a földön, a faváz levágásakor megmaradt hulla-

dék anyagból kurakva a mintás padló. Hármas kereszt. Nem garázs, nem is műhely többé, kápolnába léptünk be.

Zártság, kereszt, fölfelé forduló tekintet s az ablakokon át feltűnő ég, a fák ágai, a természet jelzései csendre intenek. Az emberi külvilágot kirekesztve az ember magára marad. A ház azonban nemcsak zár, hanem véd is. Megengedi az egyedüllétet, az önmagára utalt ember befelé fordulását. A tekintet a tér közepe felé sodródik, s a jeltelen, üres középpontra összpontosul. A tér zártságát, a középpontra való összpontosítást belülről éljük át. A tér a meditáció helyévé válhat. Az ember az egyensúlyt önmagában éli át, önmagában teremti meg a külső, formális egyensúly helyett. Így válik a tér a meditáció helyévé.

Remek alkotás Nagy Bálint épülete, mert egy szerény, egyszerű épületben ellentétpárjaival, az ismétléssel és eltéréssel, a rendszerrel és a játékosággal, a geometriával és a természettel, a hagyománnyal és a modernséggel, a feszítéssel és a kiegyensúlyozással alapvető építészeti problémákat képes felvetni és megválaszolni. Képes egy elegáns megoldással az általa teremtett feszültséget feloldani, kíváncsiságunkat kiprovokálni és derűjével építészeti élményeinket gazdagítani. A kérdés ezek után az, hogyan lehet mindezeket a tapasztalatokat az építészett komplexebb, nagyobb volumenű alkotásain hasznosítani.

Batár Attila

BÍRÓ JÓZSEF (1907–1945) EMLÉKKIÁLLÍTÁSA KAPCSÁN

Bíró József munkásságáról már korábban megemlékeztem (*Művészettörténeti Értesítő*, XXXIV. 1985. 203–205. o.). Hogy újra vizsaszatárek méltatására, nem azért történik, mert jelentőségét a feledékeny utókor nem ragyogtatja kellő fényben, hanem azért, mert az Országos Műemléki Felügyelőség átriumá-

ban rendezett kiállítás a festő Bíró Józsefet állítja elénk; a kiállítás – amit Bíró Adám és Lóvei Pál rendezett nagy gondnal és sok szakértelemmel – a festőről kívánt képet adni. Ez annál szükségesebb volt, mert ez e színes egyéniségnek szinte rejtve maradt oldala: ideje, hogy az utókor megismerkedjék vele.

Bíró József a budapesti Képzőművészeti Főiskola diákja volt, festőnek készült. A gazdag tartalmú és vonzó kiállítású katalógus közli a művészeti érdeklődésével kapcsolatos adatokat, ebből megtudható, hogy már gimnazium korában járt Nagybányán, és a nyári szünidők alatt az ott dolgozó festőktől kapott útmutatást. Amikor – 1931 után – beiratkozott a budapesti bölcsészkarra, és művészettörténész akart lenni, talán Lyka Károly hatására döntött így, hisz Lyka nemcsak tanára, de mindvégig patrónusa is volt. Az egyetlen mindketten – származásunk miatt – csupán megtúrt személyek voltunk, ráadásul mindketten az építészet iránt érdeklődünk, nem csoda, ha csakhamar barátok lettünk. És itt következik számomra az első kérdés: miért nem említette soha, hogy festő kívánt lenni? Miért nem beszélt a főiskoláról, és arról, hogy miért hagyta el?

Minderre hiteles válasz sajnos már nem adható. Csak feltételezni lehet, hogy nem volt megelégedve magával, és mivel igen szigorú és igényes volt önmaga iránt, nem látta elég fontosnak, hogy festő maradjon.

Altalános tünet, hogy az akadémiai évek befejeztével a legtöbb fiatal művész még nem talál igazi útjára. Feltehetően ez az eset is fennforgott Bíró Józsefnél. A kiállított művek nemcsak mennyiségükkel döbbennek meg – aminthogy a tíz évet alig meghaladó tudományos termés gazdagsága is döbbenetes –, de arról is tanúskodnak, hogy a fiatal művészhez a látvány sokfélesége áll közel, amit főleg a természet kimeríthetetlen gazdagsága nyújt. A vizuális értékek iránti fogékonyság minden művében megmutatkozik, szinte úgy tűnik, hogy ez jobban érdeklí, mint az emberábrázolás, a portré. Valójában az emberek érdekelték a legintenzívebben, ezért a szenvedélyes grafologizálás, ezért a kapcsolatteremtés sokféle változata.

Biztos, hogy nem megélhetési problémák miatt hagyta abba a festést (noha főiskolai tanulmányait befejezte): a művészettörténet

sem nyújtott biztos megélhetést, a magunkfelének különösen nem. Másrészt – noha erről sem esett szó soha – Bíró József a jég hátán is megélt volna, sokféle hasznosítható képessége volt. Nemcsak az első magyar nyelvű grafológiai könyv köszönhető neki, hanem szívesen grafologizálta kollégái e célból átadott frásait, nagyon ügyesen rajzolt, akár illusztrációkat, akár gúnyrajzokat, és ez is gyümölcsöztethető volt.

Azt hiszem, a művészettörténeli munkát egyfajta küldetésnek tekintette, olyan feladatnak, amit csak ő tud elvégezni, és ezért kötelessége, hogy minden erejét e feladatnak szentelje. Hogyan csinálta: alig tudni. Akkor se értettem igazán. Nemcsak annak volt köszönhető, hogy e munkára szakmailag és nyelviileg kiűnően megfelelt, hanem annak a körülménynek is, hogy vonzó egyéniség volt, mulatságos és szórakoztató ember, gyors észjárású, színesen, érdekesen mesélt: bizonyára könnyen és szerencsésen illeszkedett nyaranta azoknak az erdélyi kastélyoknak és kúriáknak a világába, ahol a családi levéltárakat őrizték. Nappal dolgozom, este hoptester vagyok – mondta némi öngúnyval, de minden keserűség nélkül, hiszen eközben ő is szórakozott... és micsoda kincsekre talált!

Bíró József volt az egyetlen hazai kutató, aki az erdélyi családi levéltárakat eredeti helyükön és eredeti állapotukban tanulmányozhatta. Az ennek gyümölcséeként született művek – a katalógus igen helyesen teljes bibliográfiát közöl – az erdélyi XVIII. és részben XIX. századi építészetnek olyan alapvetését nyújtják, amit az újabb művek sem tudtak feleslegessé tenni. A háború végével e családi levéltárakat eredeti őrzési helyükről elmozdítva egyetlen helyre – Kolozsvárra – gyűjtötték be, ezért sem rendezésük, sem eredeti teljességük nem maradt érintetlen. Egy ideig mód nyílt arra, hogy B. Nagy Margit személyében önfeláldozó szakember kutasson az iratokban, ennek köszönhető két fontos, adatgazdag kötet megjelenítése. A Bíró József által megütött esszéstílusú monografikus feldolgozás azonban nem volt folytatható.

Ezért fontos lenne, hogy Bíró József minden műve újra hozzáférhető legyen. Ebből a hazai olvasó azt is megtudhatná, hogy az iga-

zi szaktudás felhasználja a román nyelvű kiadványokat, ismerteti őket, ha kell, vitatkozik velük.

Művészettörténész voltának jelentőségéhez, azt hiszem, nem fér kétség. De mit ad nekünk festészet? A kiállított művek – főleg a család birtokából és előzékenységének köszönhetően – sokféle próbálkozás-keresés jeleit mutatják, arról a mindig működő kíváncsiságról adnak hírt, amit Bíró József a természet és az élet minden jelensége iránt tanúsított. Nemcsak a nagybányai mesterek hatottak rá, de Rippl-Rónai is, sőt az expresszionizmus olykor tépett grotesksége is, ahogyan Pataky Gábor szép jellemzése ezt körvonalazza. Akkor is kereső-próbálkozó művész, amikor 1931-ben elhagyja a főiskolát. Az említett küldetéstudat mellett erős önismerete és ironikus természete is közrejátszott abban, hogy abbahagyja a festést, úgy érezve, hogy ilyen festő több is van. Ő másra hivatott. Ez a magabiztos hivatástudat ugyancsak jellegzetes vonása volt.

Mindemellett nagyon hálásak lehetünk a kiállítás megrendezéséért. Életében – legalábbis mű, kollégái – csak az egyes műveit kísérő tollrajzokból vagy más, rögtönzött alkalmi vázlatból értesültünk arról, hogy milyen rajzkészségű ember van köztünk. Most az útját sokféle úton kereső fiatal festő is megismerhetővé vált.

A szép kiállítás és a sokoldalú katalógus új ismeretekkel szolgált. Dokumentumai világosan bizonyítják, hogy kiváló emberek sem tudták a Bíró József-féle fiatal értelmiségi ügyét diadalra vinni.

Az utolsó rejtély számomra az, hogy az okos, sőt ravasz Bíró József, aki olyan ügyesen mozgott a kedvezőtlen körülmények buktatói közt, miért bízott oly vakon az édesapját és őt magát minden korlátozó rendelkezés alól mentesítő okiratban. Noha ez jog szerint érvényes volt, tudni lehetett, hogy utcai incidenskor nem hatékony. Feladta volna magát? Belefáradt a bujdosásba? Nem valószínű. Inkább valami naiv bizalom és magabiztosság, hogy az utcán, tiltott időben és fel-tűnő csomaggal járjon.

Bízom abban, hogy ez a kiállítás tartósan élővé teszi azt a képet, ami néhányunkban él róla, és Bíró József ezentúl jelen lesz a hazai művészeti irodalomban.

Zádor Anna

A KÉZNÉL LEVŐ TALÁNY

Giorgio Morandi képei
Szépművészeti Múzeum,
1991. május 10.–június 16.

Amit Morandi legszivesebben fest, az ott van az orra előtt. Egy karnyújtásnyira. Legalábbis így tűnik, de megtévesztő ez a közelség. Ez a közelség ugyanis nem az a közelség

Egyik fényképén a szemüveges mester homlokára tolt szemüveggel, a koncentrációtól szinte figyelmenlenné tompult tekintettel bámulja az előtte az asztalon fekvő, nyilván általa elrendezett, évtizedek óta ismerős tárgyakat. De ez az asztal sem az az asztal.

Morandi képein voltaképpen nincsenek is asztalok – az asztallap magasságában érzékeltetett sík van, a megjelenített tárgyak alatti tér darabja, a képet strukturáló lényeges elem – a tárgyak, dolgok nem az asztalon állnak, hanem abban a térszegmentumban, ahová, egyébként súlyukat megőrizve, a figyelem révén és a figyelem számára kiemelődtek; nem súlytalanok, mégis, szinte lebegők, már-már nem is tűnnek tárgyakká, ha az olykor szinte bumsfordi, az észlelés forróságától áthevült, jól látható, díszített esetvonások révén nem válnának mégis az esetlegesség és egyszerűség lebegő szubsztrátumaivá.

Am Morandi tájképeivel sincs ez másként. Belül vagyunk a tájban, közvetlenül az orunk előtt húzódik út, világít házfal a grizznai alkonyatban, magasodik domb zöld hullámlásban, de a tér elemei mintha egymásra préselődtek volna egy teleobjektívben: nem az ablakon kipillantás illúzióját keltik, de nem is azt az érzetet, hogy a szabadban vagyunk; inkább azt a képzetet ébresztük az emberben, mintha képen őt nézett volna leendő képére a festő, s a „keret” nem a rápillantás, a perifériális érzékelés kerete volna, hanem centrális érvénnyel kidolgozott keretű alakuló részlet.

Morandi tájképein sohasem jelenik meg a természet magában, a tekintetet konok következetességgel vezető valamely ember alkotta elemi dolog (ház, út), de a képekből ugyanilyen konok következetességgel iktatódik ki az ember fizikai jelenléte. Egy-két korai kép kivételével – két önarcképről és az

egyik hűgárol festett portréjáról tudok – Morandi nem festett embert. Kiismerte a határait.

Barátaitól tudjuk, hogy Morandi, visszatérő nyarakon, a grizzanai családi villa műtermi ablakából valóban kis távcsóval választotta ki témáit, vagy legalábbis olyan meszséségből hozta képein „közelebb”, hogy az nem a természetes szemlélődés (ide idézőjelet képzelj, olvasó), hanem a választás nyomát formává sűrítő szemlélődés keretébe illeszkedett, s itt óhatatlanul utalnunk kell a szent hegyét évtizedeken át festő Cézanne-ra, mint Morandi egyetlen igazi mesterére.

Elképesztően hamar, olasz kortársainál, akik nyakig voltak a futurizmusban, kubizmusban, mindenesetre hamarabb és teljesebb érvénnyel fedezte fel magának a fiatal festő Cézanne-t, akibe egy fekete-fehér reprodukció nyomán szeretett bele. Az itt látható kiállításon csupán egyetlen festmény, a bejárattól jobbra található, úzes években festett, hullámozó esetvonású tájkép tanúskodik Morandi útkereséséről, a többi kép, az 1920-as csendeletről kezdve, már azt a Morandit mutatja, akit ismerünk.

Pedig nagyon talányos, hogy ez a Morandinál is Morandibb Morandi milyen neofita hévvel vetette bele magát a futurizmusba, s festett (nagyszerű technikájú) mozgalmasan futurista képeket, s aztán ugyanilyen hévvel vetette magát a *pittura metafisicába*, mely nem kis részben a futurizmusra való válaszként született meg, és festett halálos csöndű, éles kontúrú és árnyékú de Chirico- és Carrà-képeket. Ha ez utóbbiakkal való természetes barátságán alapuló szövetsége tartósabb nyomot hagyott is későbbi választásain, mint a futurizmus, meglepő könnyedséggel lép túl ezen is (ámbár közbejön a 14-es háború, egy súlyos betegség miatti leszerelés, két év lábadozás és meditáció). Ennek az „új” Morandinak a nyitott szemű és ingység nélküli de Chirico volt a fölfedezője, és így ír róla egy 1922-es katalógusban: „*Giorgio Morandi magányosan kutat és alkot... ugyanazzal az érzéssel a szívében néz egy asztalon elrendezett tárgycsoportra, mint az ókori Görögország vándora, aki a legszébb és legcsodálatosabb istenek lakóhelyének látta az erdőt, a völgyeket és a hegyeket... Ezek a tárgyak számunkra halottak, mert mozdulatlannak. De ő hittel néz rájuk. Belső szerkezetükben lel nyugal-*

mat – örökkévaló mivoltukban... Bologna ez ősi városában Giorgio Morandi úgy fest, mint egy igazi olasz, Európa jó mesterembereinek hagyományait követve... A művészet pártfogói mindaddig elhanyagolták. Szegény. És hogy munkáját kellő integrálással folytathassa, esténként az Állami Iskola sivar tantermeiben tanulja a geometria örök törvényeit, ami minden igaz szépség és mélyleges melankólia alapja.”

Talányos, hogy mindezen adottságokkal, remeteszerű életformával (Morandi a nagy kü nem mozdulók egyike, lásd még Szókratész, Kant), a közvetlen emberábrázolás teljes kizárásával hogyan válhatott Morandiból mégis az olaszok legnagyobb nemzeti festője a XX. században. Talán mert Giottót, Piero della Franciscát és Uccellót tanulmányozta a képein felismerhetőn? (Egyébként a vérmeesebb olasz kriikusok szerint Cézanne is olasz volt.) S ez a folyamat nem is kezdődött olyan későn. 1924-ben, mint a krónikaírók feljegyzik, Benito Mussolini is vásárolt magának egy csinos Morandi-csendeletrét. A viták a kriikusok között még folytak egy darabig, többnyire arról, hogy a bolognai „kismesterrel” vagy egy Bolognában élő nagy mesterrel állunk-e szemben, de Morandi a vitáktól teljesen függetlenül magát, folytatta művészi tevékenységét (a rézkarcban is világklasszissá fejleszti magát, sajnálatos, hogy legalább egykettő nem volt most látható), s ez a szerény, visszahúzó állhatatosság (mely engem a lármasnak nevezett olaszok között egy másik olaszra, Giacomettre emlékeztet leginkább) abban a tárgyias önreflexióban is megmutatkozik (azonkívül, hogy festészetéről és általában a művészetéről nem nyilatkozik), hogy képeit csupán keletkezési évük és tulajdonosuk alapján tudjuk (legalábbis egy katalógusban) megkülönböztetni, a képek tárgya (csendélet, tájkép, virág) vagy címe alapján nem. Morandi képeinek nincs szükségük a megszemélyesítés beceneveire, a címek nem utalnak túl az eredeti fölvetésen, nem sugallnak nézőpontot, megfajtást, nem adnak Ariadné-fonalat a néző kezébe – mindent magára a képre bíznak, vagy inkább a kép-dologra, a képről való gondolkodás szemérmes eredményére. Legszemélyesebb, portréhoz hasonlatos (talán azt póló?) képei a virág-mások.

Rádásul Morandi a megfestett tárgyakat

SZENT MÁRK VÁROSA ÉS SZENT ISTVÁN ORSZÁGA

Jászay Magda: *Velence és Magyarország
Gondolat, 1990. 413 oldal, 175 Ft*

magukat is át- meg átfesti, s újabb és újabb, egyre neheztett, a folytonos ismétléstől is érzékzsibbasztó konstellációkban, ahol egy váza vagy cukortartó doboz individualitása, térbelisége, a minimális jelzések révén, átfedések mögött, tér és sík egymásba olvadása, egymásból árnyak, szélek, foltok révén való *küiremkedése* által jelenik meg. Nem a variációk számának végtelensége a váraian, hanem az, hogy ebben a maga körül szűkre vont világban Morandi valódi összfestészetű problémákat képes *fellátni*, miközben minden egyes képpel, ami elé a kiállításon lépünk, beljebb von képei *születésének* folyamataiba: időt sugall, ami nem egészen mérhető, sem a képek melletti évszámmal, sem az egyes évszámok különbségével.

De hogy ez az idő miféle idő is valójában, az akkor kezdett derengeni, mikor a negyvenes évekbeli, a legvadabbul tomboló világháború idején festett idilli tájképeit szemügyre vettem. Homokba dugta volna a fejét Morandi? Egyébként pár napra őt is letartóztaták, de aztán kiengedték – akkor már a Bolognai Festőakadémia neves professzora volt. Vagy inkább csak arról van szó, hogy... Nem tudom ezt a gondolatmenetet befejezni: a képeken mindenesetre nem látszik a világháború, az apokalipszis. Nem és nem. De még a védtelenség, a sebezhetőség sincs jelen. Narancsfényű házfalak, bokrok, lombok egymásba olvadó tömbje, otthonosság, utak világozása, villanyoszlop. Morandi pontosan azt csinálja, amit Morandinak kell csinálnia. Foglyul ejteni a fényt?

Haláláig a húgaival élt egy szép polgári házban. Most lenne százegy éves, ha élne. Az olasz külügyminiszter úr jóvoltából eljutott ide is végre ez a jubileumi kiállítás. Csendes, tiszta, szerény kiállítás. Rögtön balra, a Szépművészetiben. Világváros lettünk.

Forgách András

Jászay Magda új könyvének olvasója egy sajátos vetületben jobban, árnyaltabban érti meg az eleve ismert – vagy ismerni vélt – hazai történelmet. A monográfiaigényű és -terjedelmű tanulmány szűken vett tárgya szerint diplomáciatörténet, hiszen két állam közel évezrednyi külkapcsolatát és a korok nagyhatalmainak nemzetközi befolyását vizsgálja, de túl ezen, szükségképpen szemügyre kell vennie és vetetnie a külkapcsolatok belpolitikai hatását és a belügyek mozgatóerejét az érdekegyeztetések és érdekelletentétek állandóságai- ban is, változásaiban is.

Köztudomású, hogy olasz történelmi kapcsolataink régóta az érettségi tételek listájába tartoznak. Közműveltségünkre Szent István óta üdvösen hatott az itáliai tudomány, művészet s nem utolsósorban az ízlés. Velencének azonban másféle hatása, másféle gazdasági és politikai befolyása volt – nemcsak miránk, de egész Közép- és Dél-Európára –, mint a főleg világnézetével formáló Rómának vagy az elsősorban ízlésvilágával ható Firenzének vagy Ferrarának. A Velencei Köztársaság jellegénél fogva is különbözött a többi itáliai városállamtól, hercegségtől, tartománytól. Az olasz félsziget északkeleti sarkán, a német és szláv (horvát, szlovén, dalmát) világ határán, a XI. században közép-európai hatalommá szerveződő magyar királyság szomszédságában magát nemzetközi hatóerővé kiépítő, sajátos arculatú vízváros jellegében különbözött a környező társadalmaktól. A világféudalizmus kellős közepén ez az adottságainál fogva nagybirtok (feudum) nélküli közösség nagykereskedők, nagyiparosok, hajósgazdák üzletelő polgári köztársasága volt. Olykor alig terjedt túl a város tenger és hadihotta védte határán, legföljebb még a híres egyetemű szomszédos Padova tartozott hozzá. De amikor kiterjeszkedett Triesztig is, és az Adria túloldalán a dalmát partvidékig és főleg szigetvilágig, a kapcsolat a főváros és az uralma alá tartozó lakosság között sem féudális, hanem üzleti-

pénzügyi jellegű vagy katonai szövetség volt. Velencét életformája gazdaggá tette, nagytőkés volt a feudalizmus általános tőkeszegénységében és szakadatlan pénzhűségében. Ezért vált veszélyes versenytársrá korábban Bizánc és a Földközi-tenger partszegélyeinek arab hajósai számára, később a hasonlóképpen hajóskereskedő olasz városiakok (Genova, Palermo) szemében. Egy feudális királyságnak hasznos volt Velence aránya, de a különböző ellenségek közt élő Velencének úgyszintén hasznos volt egy közeli, jól fegyverzett királyság szövetsége. Ez az alapja annak a szinte szakadatlan kereskedelmi-diplomáciai kapcsolatnak, amely kölcsönös gyanakvások közepette is összekötötte Velencét és Magyarországot. Ez a kapcsolat egyszerre jelenthetett szövetséget és vetélkedést. A Fiumétől Zenggig húzódó horvát tengerpartra igényt tartott Szent Márk köztársasága és Szent István királysága is. Az ettől délre következő dalmát part- és szigetvilág évszázadokon át váltogatta a magyar és a velencei fennhatóságot. Az adott történelmi helyzetekben azonban Esztergomnak, illetve Szekesfehérvárnak ugyanolyan szüksége volt a Velencei Hercegi Köztársaság (a Ducatus) aranyára (a dukátra), mint a dózsának és tanácsának a magyar királyok harcedzett lovagjaira. Egyszerre voltak tehát kölcsönösen egymás szeretett ellenségei és gyűlölt barátai, mígnem a Habsburg-veszedelem, majd a közös Habsburg-iga baráti szövetségessé változtatta a magyar és a velencei szabadság harcosait. Legvégül 1848–49-ben egyszerre kelt harcba Kossuth Lajos magyar és Daniele Manin velencei népe, és a két vezér egyszerre kényszerült mindhalálig tartó számkivetetésbe. Ezután, a múlt század hatvanas éveiben szinte egyszerre következett el a magyar kiegyezés és Velence belépése a végre-végre mégis megvalósuló egységes Olaszországba.

Ezt a csaknem kilencszáz esztendőös állami-politikai kapcsolatot követi nyomon Jászay Magda könyve. A történet már a szentítleendő István trónra lépése előtt kezdődött, hiszen az államalapító atyjaura, a nagyon okos és már világpolitikában gondolkodó Géza fejedelem az egyik leányát a velencei dózsához, az Orseolo családból származó Ottó úrhoz adta feleségül. Így Istvánnak koronázása idején (1001-ben) Velence ura a sógo-

ra volt. Ez a velencei rokonság a kezdet kezdetétől döntő kapcsolat volt, hiszen onnét kezdtek hamarosan érkezni az írástudó, földműveléshez, egyházszerzéshez, hivatalok berendezéséhez, iskolateremtéshez értő papok. Velencéből jött István egyik legfontosabb munkatársa, Sagredói Gellért is (akinek vértanúsága színhelyét máig őrzi a Gellért-hegy neve). Nem sokkal haláluk után Istvánt, a királyt és Gellértet, a kultúrpolitikust együtt avatták szentté. Jászay Magda könyve részletes adatokkal számol be az Árpád-házi királyok három évszázadának kapcsolatváltásairól, amelyeknek során a gazdaságilag politikailag egymásra utalt két államrend egyszerre tud szövetséges lenni (főleg Bizánc ellen) és ellenségeskedni (főleg dalmát ügyekben). Azt pedig már ebben a korai időben is fel lehetett ismerni, hogy a német világ s mindenekelőtt a német világon belül Bécs (vagyis a későbbi Ausztria) közös veszedelem. Merőben más jellegű a kapcsolatok formája az Anjouk XIV. századában, amely majd Zsigmond fél évszázados uralmával folytatódik. Ez idő alatt Magyarország szélesebb körű hatalmi rendszerbe sorolódott. Róbert Károly és Nagy Lajos évüzedeleiben az Anjou-dinasztia Nápolytól Budán keresztül Krakkóig terjedt. Zsigmond fél évszázada alatt a Német-római Császárság Prágát és Budát is magába foglaló érdekköre a helyszínen. Velence nem is tehetett mást, mint hogy igyekezék jó viszonyban és hasznot hajtó kereskedelmi kapcsolatban lenni a túl közeli nagyhatalommal. A birodalmaknak pedig minél több katonára van szükségük, annál jobban rászorulnak a legjobb pénzforrásra. És amikor a francia, spanyol, angol királyság is felzárkózik a világuralomért versengők közé, míg délkeletről az Isztambullá keleüesedett Konstanünápoly az egész keresztény világot rettenü – akkor a mindezeknél kulturáltabb kis olasz köztársaságok és fejedelemségek az egymással mérkőző óriások játékszerévé, nemegyszer kifosztott áldozatává válnak... de Velence a maga viszonylag igen kis területével minden hatalom szükséges pénzügyi partnere. Az olasz lakosságú és olasz nyelvű (illetve a sokárnyalatú olasz nyelv egyik igen jellegzetes tájszólásán beszélő) Velence érdekköre nagyobb részét kiesik az olasz világból, még a úszomszéd

LAJTÁN INNEN, JALTÁN TÚL

Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Jalta után*
Kossuth, 1990. 310 oldal, 198 Ft

Lombardiához (s fővárosához, Milánóhoz) is kevesebb érdekszál köti, mint az osztrák–német, magyar, horvát–szlovén–dalmát, szláv népességű országokhoz. A szultán birodalmával pedig erősebb és közvetlenebb a kapcsolata, mint bármely más keresztény hatalomnak. Később, a Habsburg-világuralom kialakulásakor okosan igyekszik a szükségszerűen ellentétes – és ellenséges – érdekű Béccsel is megtalálni az együttélés kölcsönösen hasznos lehetőségeit. Tehát igen óvatos az olyan ellentétekben, mint az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság feszültsége, majd később a kuruc-labanc ellenségeskedés. De mindig mindenütt megvan a kapcsolat. Velence követői, üzleti ügynökei, titkos megbízottai mindig mindenütt ott vannak. És jelentéseket írnak. Jászay Magda könyvében mindegyik korszakból olvashatunk érdekes részleteket az ilyen követi jelentésekből.

Az olvasónak némiképp hiányérzete támad, hogy ez az adatgazdag tudósi munka szinte kizárólag a politikai-történelmi kapcsolatokról marad, és alig vagy egyáltalán nem terjed ki a gyakorlati gazdasági vagy éppen kulturális (irodalmi, művészei, építészettörténelmi) kapcsolatokra. Kapunk viszont jó néhány olyan diplomatarcképet, amely szemléletesebbet teszi az egymásra következő korok összbenyomását. Természetesen akad egy-két, történelmünkben tevékeny szerepet játszó, igen riasztó velencei jellem is. Elegendő, ha rossz emlékü második királyunkra, a velencei Orseolo Péterre gondolunk, vagy a dózse-hadvezér fiából nemzetközi nagykalandorrá nőő Alvisé Grittiére (eleink Gritti Alajosnak nevezték), aki kis híja a szultán ügynökéként magyar királlyá koronáztatta magát, de idejében áldozata lett a maga szított belső háborúnak.

Volt tehát a szerzőnek bőségesen anyaga és homályból előhívandó történelmi alakja, hogy a szakszerű, részletező beszámolót regényesen érdekessé tegye. Olyan könyv ez, amelyet egyaránt érdeklődéssel vehet kezébe a történelemben jártas szakember, az ismereteit bővíteni kívánó művelt olvasó és az olvasástól szórakozást, érdekességet, a mindennapokból kikapcsolódást igénylő könyvforogató.

Hegedűs Géza

Annak, hogy „Jaltán”, a kelet-európai történelem e túlfokán annyi veszkölődés és nekirugaszkodás után végre csakugyan átjutottunk, nincs csálhatatlanabb bizonyítéka a „Lajtán innen”, mint az egyre duzzadó *Jalta-irodalom*, amivel, ha Dunát nem is, Lajtát lehetne rekeszteni. *Jalta-irodalom* nem csupán a jaltai békeszerződéssel és e szerződés következményeivel foglalkozó könyveket értem, hanem a tiltott vagy engedélyezetlen, szamizdatban megjelent, Nyugaton kiadott, asztalfióknak írt politikai irodalom egészét, amely „Jalta után” – s egyben „Jalta” végét jelezve – a tiltott szellem árnyékvilágából, a „rendszer váltás” sötét alagútján át, elsőként és szinte egyszerre ért ki a sajtószabadság napvilágára. Ez azonban számára – ahogy az előre látható volt – nem az igazi élet kezdetét, hanem saját élete végét jelentette. A tiltott politikai írások természetüknél fogva a mindenkor politikai jelenhez kötődtek. Szellemileg a szellem elnyomása éltette őket. Pusztá létiük – az engedélyezetlen, a szabad írás léte – volt a tiltakozás, de ennyiben egyszerre voltak ellenfelei és áldozatai, kikezdői és kiszolgáltatottjai a szellem elnyomásának. Árnyékként követték tiltóikat, ama „jaltai világ” minden politikai rezdülését, de ez a világ éppen mint világ nincs többé, és a tiltott politikai írások szellemileg örökre abban a világban maradtak. A *Jalta-irodalom* mint „Jalta” politikai tagadása „Jaltához” tartozik, és nem juthat át „Jalta” történelmi túlfokán. Éppen mint lázadó, tiltakozó, „az” igazságot kimondó és a „létező Jaltával” ki nem békülő szellemiség veszítette el határejét, végtére is, amit ígért, követelt, remélt, valamiképpen megvalósult. Valamiképpen, mert természetesen megint nem úgy, nem akkor, nem az, ahogy, amikor és ami elképzeltetett és megígértetett. A lehetőség cukros kenyere mindig édesebb a megvalósulásnál, ahogy a tiltott irodalom íze is édesebb a szabad irodalom piaci prózájának ízénél. De hát, ha nem is eszmék és eszmehősök váltották meg a világot „Jaltától”, ha nem is politikai vagy gazdasági forra-

dalom döntötte meg a „jaltai rendszert”, hanem a történeti Kelet-Európa birodalmi szerkezetének külső és belső okokból bekövetkezett meggyöngülése és mind ez idáig – a világhatalmat együttesen gyakorló két „szuperhatalom” által – uralt szétesése, s végezetül, ha ez nem jelent is „történelmi régióváltást” Európában, vagyis maradtunk ott, ahol voltunk, a Lajtától keletre, akkor is megtörtént, akkor is túl vagyunk „Jaltán”. S mert többé nem az a kérdés, hogyan kell, hogyan lehet „Jaltát” meghaladni, „Jaltát” kikezdeni, Jaltát lerombolni, Jaltával együtt élni, hogy a Jalta elleni lázadásoknak mik a tanulságai a jövőre nézve, hogy mit tehet „a” Nyugat, mi várható „a” Kelettől, hogyan viselkedjen „a” demokratikus ellenzék stb. stb., azért a *Jalta-irodalmon* is túl vagyunk. Volt természetesen egy pillanat, az *átjűlés* politikai pillanata, amikor mindazt, ami a tiltott vagy kirekesztett poliükai irodalomból a „föld alatti raktárakban” összegyűlt, piacra lehetett dobni, és ki lehetett árusítani, de ez már a formaváltás pillanata volt: a politikailag tiltottból – és éppen azért, mert tiltott volt – piaci értelemben kelendő lett. Ezen a formaváltozáson vagy formaváltáson a tiltott írások és tiltott szerzők korábban is „átestek”, mikor ugyanis „Keletről” „Nyugatra” kerültek. Mert míg a Lajtától keletre tisztán poliükai és erkölcsi jelentőségük számtott, a Lajtától nyugatra mindenekelőtt piaci értékük: létezésük és kijutásuk már önmagában is mindannyiszor szenzáció és botrány volt, amelyet az üldöztetés és a mártírium pátozsa tett még kelendőbbé. De mivel „Jalta” vége – legalábbis mostanáig – a totalitárius tekinétyuralom tiltásainak végét és a „vasfüggöny” végét is jelenti, azért a tiltott írások szülőhelyükön csak egy pillanatra örülhettek a piacnak. Nemcsak politikailag vesztették érvényüket, hanem esztétikailag is, a tiltás ugyanis minden szellemet érzéki hatóerővel, az érzéki csábítás erejével ruház föl. Sőt a lázadó szellem politikai nyelvezete, mindaz, ami egykor kihívás, megbotránkoztatás, elképzelhetetlen merészség volt, mára közhellyé, publicisztikai „végső igazsággá”, új retorikává és új apológiává, közeleztananyaggá kopott. A poliüázálás, a poliükai új-ságírás, a politikatudomány művelése a Hatalom és az Ellenzék poézist és heroizmust nem nélkülöző örök harcából mára tisztos, jólrosszul úzott polgári foglalkozássá vált. Az el-

lenzék nem magánlakások „katakombáiban” gyülekező, maroknyi, mindenre elszánt értelmiségi, hanem unalmas parlamenti szöcskáták hőse, parlamentáris intézmény. Az illegálisan nyomott, határon átcsempézett és útokban terjesztett rölapok, újságok, könyvek helyére pedig országos napi- és hetilapok, szolid folyóiratok, könyvkiadók léptek, a piac megannyi prózai bonyodalmával, a kiadás és terjesztés ezernyi nyűgével és bajával. A közelmúlt tiltott poliükai irodalma, amit összefoglalóan *Jalta-irodalomnak* nevezek, ezért rekedt meg valami különös történelmi holudóban. A *Jalta-irodalom* – természeténél fogva – a várakozások, jóslások és remények irodalma volt. Ám az egykori várakozások, remények, jóslások és programok, az egykori forgatókönyvek és jó tanácsok a történelmi – olyan-amilyen – megvalósulás folyamatában szétfoszlottak. Nyilván nem lehetséges ma már vitába bocsátkozni arról, ami 1978–1983 között még jótkonyan megmozgatta poliükai fantáziánkat, hogy mi teremtheti meg „egy magyar titoizmus” létalapját, hogy bekövetkezhet-e Lengyelország vagy Magyarország „önnlandizálása”, vagy inkább Nyugat-Európa „vichyzálása” valószínűbb, és sor kerülhet-e egy „szovjet marcia su Európá”-ra a közeli jövőben. Esetleg megvizsgálható, hogy a bekövetkezett német egyesítés megfelel-e az „új Rapallo” forgatókönyvének, avagy eltér-e attól, netán még csak ezután fogják megírni. Poliükai képzelőerő azonban – Lajtán innen és Lajtán túl – ma nem annyira ahhoz kell, hogy elképzeljük a ránk váró jövőt, mint inkább ahhoz, hogy *elképzeld a jelent*, amelyben élünk, s amelyet e pillanatban nem tudunk „Jetakarni” sem a képzelt múlt, sem a képzelt jövő szép vagy rettenetes képeivel. Pontosan ebben, saját jelenünk elképzelésében nem segít már a szóban forgó *Jalta-irodalom*. Ezért is halmozódik és porosodik olvasatlanul könyvespultokon és könyvespolcokon. Jelenbéli érvényességét már elvesztette, de nem vált még teljesen múlttá. Innen nézve nincs elég közel, onnan nézve nincs elég távol tőlünk. Vitakozni, egyetérteni itt már nincs mivel, de kellő történelmi distancia híján az a történelmi korszak sem létezik még, amelyhez tartozik, s amelyet tárgyként, önmagában is nézhetnénk. A szóban forgó írások és a bennük feszülő poliükai szenvedély, a megalkuvást nem ismerő harci-

asság, a kíméletlen ironia és szellemesség éppen most hűl kortörténeti dokumentummá. Lehetne merengeni azon, hogy lám, a tiltott politikai irodalom vakmerő szerzői „már akkor tudták” és „előre megmondták”, pedig nem tudták és nem mondták meg előre. Csúpan cselekedtek, részt vettek egy küzdelemben, és hozzájárultak ahhoz, hogy megváltozzon „Jalta világa”. Lehetne azon gúnyolódni, hogy lám, „mit össze nem hordtak”, mennyire nem tudtak semmit, mennyire másként történt minden, pedig nagyon is tudtak mindent, amit akkor és ott tudni kellett és lehetett, tudatosságuk maga is szükséges és termékeny volt. „Jalta” után nem több, hanem másféle tudásunk van, ezzel azonban – így vagy úgy – mindannyian rendelkezünk, és ez a tudás másféle tudatlanságot feltételez. A régi tudással nem az a baj, hogy rácsáfolt a történelem (a történelem különben sem foglalkozik igazságok megcáfolásával), hanem az, hogy az új helyzetben érvénytelen. A régi tudás a „Jaltán innen” helyzetét „konceptualizálta”, és így vagy úgy, e régióban mindenki a tudás e körén belül állt. Az új helyzet azonban csak egy pillanatra látszott – a jól ismert történelmi optikai csalódás folytán – a szabadság, a kötetlenség helyzetének, amelyben bármi lehetséges, még az is, hogy egy szép ívű ugrással a Lajtán túl találjuk magunkat. A „Jalta nélküliség” történelmi szabadlebegésének pillanata után a valóságos új helyzet a régi vagy eredeti helyzetbe való visszatérés lett. „Jaltán” túl vagyunk, de „Lajtán” változatlanul innen. „Jaltán” – politikailag akárhogy – „konceptualizálták” is – „pax sovieticaként”, „szovjet megszállásként”, „szocialista béketáborként”, „kommunizmusként”, Közép-Európa „kelet-európaizálásaként”, „oroszosításaként” –, szükségképp eltakarta „Lajlát”, vagyis a modern politikai történelem választóvonalát, ha tesszük, a „vasfüggöny” eltakarta azt a mélyebb törésvonalat, amely az Elba-Lajta-határ nyomvonalát mentén történelmi régiókra választotta szét Európát: „Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan lágasabb keleti félfelőlve ki a második jobbágságtérületétől, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba-Lajta-határ nyomvonalán reprodukálódott” – írta emlékezetes esszéjében Európa három történelmi régióját jellemezve Szűcs

Jenő. – „Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csúpan Turingiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbiánál végletebben két táborra. Mintha csak Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly kori status quót a császár halálának 1130. évfordulóján.” Jalta azonban nemcsak „megismételte” és végletesen kiélezte a szóban forgó megosztást, hanem egyben el is akarta annak eredeti gazdasági, szociális, kulturális tartalmát, hiszen merőben politikai, ideológiai, kívülről kikényszerített és mesterségesen életben tartott megosztásnak tüntette föl. Annak idején, mikor Szűcs Jenő idézett esszéje megjelent a szamizdat BIRÓ-EMLEKRONYVBEN, ellenzéki történész barátom „Jalta” historizálásaként vagy legalábbis „Jalta” historizálási lehetőségeként értelmezte, ami történeti érveket ad a „Jalta-párt” kezébe. Valójában, mint az „Jalta” után különösen jól látható, Szűcs Jenő az eredendő történeti helyzet, a „Lajtán innen” helyzetének történelmi „konceptualizálására” tett – véleményem szerint máig érvényes, sőt egyre időszerűbb – kísérletet, mikor megmutatta, hogy az ideológiai felszín alatt Közép-Kelet-Európa régiójának „kelet-európaizálására” került sor 1945 után. A magyar, cseh, lengyel társadalom „keleties alkatelemeinek” megerősítése és átértelmezése és „nyugatis alkatelemek” megsemmisítése, visszaszorítása volt „Jalta” igazi hozadéka. Az új helyzet nézőpontjából – Lajtán innen, Jaltán túl – „Jalta” úgy írható le, mint a történeti kelet-európai struktúrába való „bekebelezetés” és „átváltozás”, a „Jalta” után pedig úgy, mint a struktúrából való „kikászálódás”, „visszaváltozás”, a „nyugatis alkatelemek” visszakeresése és megerősítése, a „keleties alkatelemek” gyöngülése. Természetesen ez nem par excellence politikai leírás. De az új helyzetben erre nincs is immár szükség, hiszen a politikai forradalom – úgy, ahogy – győzött. „Jaltát”, a jaltai demarkációs vonalat, a vasfüggönnyt politikailag is át lehetett törni, ki lehetett kezdeni és végül le lehetett rombolni a megfelelő történelmi pillanatban. „Lajlát”, a jaltai demarkációs vonalat, a gazdasági „vasfüggönnyt” azonban politikai eszközökkel nem lehet áttörni, politikai forradalommal nem lehet elsöpörni. Jalta természetesen elmélyítette a szakadékot a Lajtától Nyugatra és Keletre eső

régiók között, amennyiben a közép-európai regionális változatok „kelet-európaizálását” jelentette. „Jalta” után más a „Lajtán innen” helyzete, mint „Jalta” előtt volt. Ennyiben új a régi helyzet, s ma ennek a helyzetnek a „konceptualizálása” jelenti az igazi szellemi kihívást. A *Jalta-irodalmat* a *Lajta-irodalomnak* kell követnie, bár ez már nem lesz hagyományos, kelet-európai értelemben vett politikai irodalom, s nem lesz túltott irodalom sem, hanem nyilvános és a politikai hatalomtól nem korlátozott okoskodás lesz arról, hogy mit jelent Jalta után, Lajtán innen Európának lenni.

A JALTA UTÁN, Fehér Ferenc és Heller Ágnes 1978 és 1989 között írt, megszerkesztett politikai írásainak gyűjteményes kötete is a *Jalta-irodalomhoz* tartozik, hiszen címével ellentétben nem a Jalta utáni új helyzetet értelmezi, hanem a szovjet társadalom politikai történetének nyomvonalát követve, a régi helyzethez kapcsolódó kérdéseket, a lehetséges és kívánatos vagy a lehetséges és elkerülendő végkifejletek forgatókönyveit sorolja föl. Mi tagadás, a tanulmánykötet alcíme is megértésztő: KELET-EURÓPA HOSSZÚ FORRADALMA JALTA ELLEN. Nos, akár értelmezhető a „jaltai világrend” megteremtése és bukása közötti időszak „hosszú forradalomként”, akár nem, akár felfogható az eltelt negyvenöt év „Kelet-Európa” afféle „hosszú meneteléseként”, akár nem, a kötetbe rendezett írások mindenesetre nem történeti áttekintését adják, hanem inkább annak áttekintését, hogyan értelmezték maguk a szerzők *menet közben* az út egyes szakaszait, kívánatos végállomását, elérhető céljait. Ez nem az út története, hanem maga az út, ha szellemi értelemben is. Nehéz lenne hát felfűzni a kötet írásait az alcímben jelzett koncepció vezérfonalára. Nemcsak az kérdéses, hogy az elmúlt negyvenöt év történetét leírhatjuk-e egyetlen hosszú forradalomként, vagy a kitörési kísérletek, lázadások, reformok és politikai nyitások értelmezhető-e forradalmakként, hanem mindenekelött az összevont és egységsűtő alany: Kelet-Európa. *Jalta* ugyanis – akár „a világkormány megteremtésére irányuló univerzalista kísérlet volt”, akár „szovjet terjeszkedés” – éppen a kelet-európai struktúra, ha teuszik, Kelet-Európa kiterjesztését jelentette arra a történelmi régióra, amely ugyan nem volt Nyugat-Európa, de sohasem volt Kelet-

Európa sem. Sem történetileg, sem a jelenben nem lehet egybemosni a *szovjet* és a *szovjetizált* európai társadalmakat, s nem csupán holmi erkölcsi aggályoskodás vagy provinciális kényeskedés okán, hanem azért, mert különben a történeti mozgás maga sem érthető. A szovjet államot nem *Jalta* hozta létre, és épp ezért *Jalta* megszűnése, mint azt éppen az utolsó két év politikai történései mutatják, önmagában nem jeleníti a szovjet állam megszűnését, ellentétben a *szovjetizált* közép-kelet-európai államokkal, amelyeket „*Jalta*” hozott létre, s amelyek „*Jaltán*” nyugodtak. Csak a szovjetizált régió társadalmi feszegették a „jaltai burkot”, a szovjet társadalom azonban nem „*Jalta*” burkában született, hanem a *saját* kelet-európai burkában, sőt egyfajta régi úpusú birodalmi burokban, és még *feszegetni* sem volt ereje azt. Ezért isméldődhett meg 1989-ben a „*politikai dominóelmélet klasszikus példájaként*” említett 1948-as forgatókönyv fordítottja: 1948-ban „*egyik ország a másik után esett a totalitárius hatalomátvétel áldozatává*”. 1989-ben viszont egymás után egyenesedtek fel a dominók, egyik totalitárius hatalmi rendszer a másik után omlott össze. A Szovjetunió kivételével. S nem azért, mert ez *még* „*várat magára*”, hanem azért, mert a Szovjetunió dominója nem ebben a sorban áll, mert ennek a sornak „*Első Mozgatója*” ő, és nem utolsó dominója. A Szovjetunió csak egy másik dominó sorban dőlhet el. „*Jalta*” nemléte nagyon jól megfér a Szovjetunió létevel, ahogyan korábban sem kellett „*Jalta*” ahhoz, hogy létezzen. A „*világhatalom aktív és együttes gyakorlása*” a Szovjetunió és az Egyesült Államok által nemhogy megszűnt volna „*Jalta*” után, de éppen a „*Jaltáról*” való lemondás közös erőfeszítéseként valósult meg. Ebben az értelemben, mint azt Fehér Ferenc és Heller Ágnes egy kései lábjegyzetben írják, „*Jalta szelleme a jaltai rendszer összeomlása ellenére is győzedelmeskedett*”. A szovjet reformereknek a XX. század végén jó okuk volt rá, hogy feladják a „jaltai rendszert”, és engedjék a kelet-európai totalitárius rendszerbe bekebelezett közép-kelet-európai „kisállamokat” kitörni, és egyik lábukról másik lábukra, „keleti” lábukról „nyugati” lábukra állni. Ez akkor épp a Szovjetunió megújított államhatalmi rendszerének fennmaradását és az addig

lekötött erőforrások felszabadítását szolgálta. A „homokzsákok” kidobálása a birodalom süllyedő hajójából azonban minden, csak nem Kelet-Európa „Jalta” ellen vívott hosszú forradalmának része. A szovjet reformerek – Hruscsovtól Gorbacsovig és Jelcinig – mindennel inkább foglalkoztak, mint „Jaltával”, és ez érvényes a szovjet – mindenekelőtt szovjet-orosz – társadalomra: Jalta nem az ő baja, nem az ő „katasztrófája” volt. Szabadságküzdelmek, amelyek jórészt és hagyományosan a civil társadalmat „helyettesítő” lírátor értelmiség körére korlátozódtak, egészen más történelmi összefüggések közé illeszkednek, és a „jaltai rendszer” összeomlása távolról sem jelentette e szabadságküzdelmek sikeres befejezését a Szovjetunióban. Sőt minden jel arra vall, hogy inkább a szabadságtörekvések sikeres letöréséhez biztosított megfelelő erőt és megfelelő ideológiát. A *szovjet* társadalomnak nem a „jaltai rendszerből” kell kiszabadulnia, és a *szovjetizált* közép-kelet-európai társadalmak kiszabadulása a „jaltai rendszerből” végsőleg – sajnos – inkább konzerválólág hat a Szovjetunióra. A *Lajlán innen, Jaltán túl* új helyzete a szovjet társadalom számára egyáltalán nem biztos, hogy a szabadságot vagy legalább a nagyobb szabadságot jelenü majd.

Hogy a kötet különböző időkben, de szinte minden esetben a nyugati – legtöbbször – amerikai olvasó számára írt s a szerzők kivételes filozófiai erudícióját és szovjetológiai tájékozottságát szellemes és fantáziadús gondolatmenetekben felvonultató tanulmányai-ban végül is miért „Kelet-Európa” és „a” Nyugat az alany, miért olyan sok a blikkfangesz alm, a stilisztikai túlzás, a történelmi analógia és a verbális gag, azt a műfajválasztás magyarázza. A JALTA UTÁN írásai ugyanis a szovjetológia műfajában születtek (sőt egy ponton az alkalmazott politikatudomány e műfajának publicisztikai változata, a *kremlinológia* is megjelenik), afféle hibridek, melyek az amerikai szovjetológia és a német filozófiai tradíció kereszteséséből keletkeztek. A műfajválasztás természetesen érthető, hiszen Fehér Ferenc és Heller Ágnes Nyugaton élnek, és – mint mondani szokás – nem önként és dalolva hagyták el annak idején hazájukat, de ez mit sem változtat az írások erős, idegenes műfaji akcentusán, amit a ma-

gyarra fordítás – nem a fordítók bibájából – még fel is nagyít. Persze vannak kedves, szép, sőt elbűvölő akcentusok. Úgy érem, hogy ez nem ilyen, és azt az idegenkedést, amit ma általában a *Jalta-irodalom* iránt érzünk, még el is mélyíti. Megpróbálom röviden összefoglalni, hogy miért.

A szovjetológia „nyugati” műfaj: a „szovjet típusú” társadalom „nyugati szemmel”. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szovjetológia a „Szovjetunió tudománya”. „Keleten”, a szovjet és szovjetizált Európában soha nem létezett és nem is létezhetett szovjetológia. A kritikai, az ellenzéki, a nyíltan szovjetellenes politikai, gazdasági vagy szociológiai elemzések nem a szovjetológia körébe tartoznak. Aki ugyanis a szovjet vagy szovjetizált *társadalomban* gondolkodott és írt a szovjet társadalomról, az önmagáról, saját társadalmáról, országa sorsáról gondolkodott, akár „kivonult” az establishmentből, akár „szembehelyezkedett” vagy „szakított” a rendszerrel, akár leleplezte, akár felvilágosítani vagy megjavítani akarta. A szovjet típusú társadalomról való gondolkodás itt belső készítésből fakadt, mindenkor személyes erkölcsi, politikai és tudományos tétje volt. Pontosan ilyen gondolkodó volt annak idején Fehér Ferenc és Heller Ágnes is. Akkor született politikai írásaiknak éppoly kevés közük van a szovjetológiához, mint Konrád György és Szelényi Iván avagy Kornai János és Bibó István idevágó műveinek. Nyilvánvaló, hogy Szolzenyicin, Szaharov és Roj Medvegyev korabeli művei sem a szovjetológiát gyarapítják.

A szovjetológus ezzel szemben kívülről van a szovjet típusú társadalmon; ő a másiktól, méghozzá a titokzatos és veszedelmes másiktól gondolkodik, és azért akar működésének útjára jönni, hogy kiszámíthassa és előre jelezhesse várható lépéseit, fordulatait, hogy felkészítse ezekre saját társadalmát. A szovjetológus érdeklődésének lehet ugyan szakmai tétje (szakmai karrier, tisztességgel), de nincsen erkölcsi vagy politikai tétje, abban az értelemben, hogy gondolataiért és azok nyilvánosságra hozásáért megbüntethetik. A szovjet társadalom „másként gondolkodójának” élete ez a társadalom, és ennyiben és így a tárgya, míg a szovjetológia művelőjének nem élete, csupán tudományos tárgya. Egyszerűen ez a szakmája, ezt választotta

(választhatott volna mást is), erre képezték ki, és ebből él. A „másként gondolkodó” az általa választott csatornákon és fórumokon a szovjet típusú társadalomra akar hatni, az *itt* élőkhez és az *ebben* gondolkodókhöz beszél, őket akarja meggyőzni, velük kezdeményez vitát e társadalom megváltoztatása érdekében, vállalva ennek teljes egzisztenciális kockázatát, amely országokként és korszakokként más és más. A szovjetológus ettől eltérően a mindenkori adminisztrációra igyekszik hatni, a liberális sajtón vagy kutatóintézeteken keresztül, és gyakran kormányzati megrendelésre dolgozik.

A szovjetológia nem egy „létező”, „normális”, „emberi” társadalom tudománya, hanem egy „nem létező”, „deviáns”, „titkos”, önmagát „rejtjelező” társadalom tudománya. Ezért a titokra és a titok megfjtésére, bizonyos értelemben a társadalmi jóslásra van beállítva. A szovjetológia mind ez idáig a nyugati társadalmak politikai asztrológiája és meteorológiája volt, tárgyilagos szakemberekkel és lelkes sarlatánokkal. A „titkos társadalom” minden rezdülése megfjtést igényel, bármi történik, minden *mást* jelent, mint a „normális” társadalomban, és minden, a legapróbb részlet is jelentőségelteli, *jelent valamit* (például ki hol áll a kremli tablóképen, miért van olyan sokáig szabadságon a főtitkár). A titokzatos lényről tehát spekulatív úton vagy a kísérletezések és próbálkozások módszerével lehet megtudni valami közelebbit. Például megvonunk tőle valamit, vagy megadunk neki valamit, ezt vagy azt a testrészét ingereljük, és reakcióiból következtetünk természetére: lehet-e együtt élni vele, el kell-e pusztítanunk, magunkhoz tudjuk-e hasonlítani és mi módon. A szovjetológia olykor sokkal közelebb áll a science fictionhoz, mint a politológiához vagy a szociológiához. „Megfontolandó, hogy a Szovjetunió egy seregnyi Afganisztánnal szemben vajon hajlandó volna-e megfélemlítő céllal »Hiroshima nagyságrendű taktikai atomfegyvert használni. Bár mindez csak spekuláció...” – olvassuk a JALTA UTÁN 146. oldalán. „Bár mindez csak spekuláció, ha a nőmenekültre történelmi morálitására gondolunk, aligha vonhatjuk kétségbe, hogy fönnáll a lehetőség.” (146. o.) Aligha kétséges, hogy itt nem hozzánk beszélnek és nem azzal az otthonos intonációval, amely „bennszülötteként” a

szerzőket is jellemezte. Ez egyáltalán nem szemrehányás, hiszen a szerzők másfél évtizede Nyugaton élnek, és maguk is bizonyos értelemben „nyugatiak” lettek: „a Nyugat nem tehet mást, mint hogy télleniül nézi az eseményeket” – írják például egy helyütt. „Ahogy a dolgok Nyugat-Európában és Amerikában jelenleg állnak, a Nyugat nem lenne olyan helyzetben, hogy másképp cselekedjék” – olvassuk másutt. Csúpan a nyelvi szituációról beszélek, amelyben mi itthon – Jaltán túl és Lajtán innen – ezekkel a szövegekkel találkozunk, s amelyet egyetlen szóval jellemezhetek: *kínos*. Nemcsak azért, mert a régi szellemi ismeretség és a találkozás okán eleinte azt hisszük, hozzánk beszélnek, s már-már válaszolni akarunk, mikor észrevesszük, hogy áll mellettünk valaki, s mindezek szövegei. A titokzatos társadalomból kivetett filozófus szerzők, maguk is furcsa „keleti” szerzetek, kalandos sorsú szökevények, rendkívüli élettapasztalat és lenyűgöző tudás birtokában megpróbálják a tökfűlkő Nyugat fejébe verni, „mit rontott el”, „mit kellett volna csinálnia”, mi vár rá a „legrosszabb” és a „legjobb” esetben, az összes egyéb esetről nem is szólva, mitől óvakodjon, és mikor „álljon a sarkára”. Tehát idegen beszédsszituációban vagyunk: a szerzők nem egészen saját, ismerős hangjukon, nem egészen hozzánk és nem egészen a jelenről beszélnek. De talán éppen ez a furcsa idegenség, melyben a legkínosabb alighanem az, hogy önmagunkat is távolról és idegenül pillantjuk meg, talán ez a furcsa műfaji archaizálás ébreszt rá új helyzetünkre, arra, hogy új beszédsszituációban és más időben vagyunk: Lajtán innen, Jaltán túl. A történelem még mindig nem döntötte el, lehetséges-e – mint a könyv szerzői Konrád Györggyel vitatkozva 1979-ben találgatják – „demokratikus úton visszaállítani a kapitalizmust” – Lajtán innen lehetséges-e „az engedetlen és lázadó alattvaló” előzetes megszelídítése, hogy „a restaurált liberális kapitalizmus megfelelő alattvalójává váljék”, sőt azt sem, hogy a „megszelídítés” próbaidejére a parlamentáris demokráciát hosszabb vagy rövidebb időre a tekintélyelvű konzervatívizmus vágányaira tolják-e, „az öngazgató társadalomként értelmezett szocializmus perspektíváját” azonban e pillanaton egyetlen demokráta – szociál-, keresztény-, liberális, népi stb. – sem veszi fontoló-

ra. Mindezt „Jaltán” innen aligha lehetett látni még. A totalitárius kelet-európai államszocializmus nem „érlelt meg” saját kebelében új gazdasági és polgári rendet, új civil társadalmat, új érdekeket, új mentalitást, amelyek most egy „forradalmi rántással” csak ledobják magukról a politikai kényszerzubbonyt. A kelet-európai paradoxon ma az, hogy az új, kényelmes és tetszetős liberális kosztüm máris készen áll, csupán még testről kell gondoskodnia, amely kitölti

majd. Kérdés, mi módon. Hogyan hozhat létre a ruha önmagának testet? Van-e rá idő, és nem marad-e el a vágyva vágyott megtestesülés? Mert különben féld, hogy – megfordítva – megismétlődik a régi mese: miközben az újdonsült demokrácia pompázatos ruházatában elvonul a bábésszkodó sokaság előtt, egy fideszes csibész elkiáltja magát: „Oda nézzenek, de hisz a mez királytalan!”

Szilágyi Akos

A *Holmi* szerkesztői szeretettel várják a lap eddigi és leendő munkatársait – a kéziratokat, terveket, ötleteket, a támogatást vagy a bírálatot – minden hónap első csütörtökjén 16-tól 18 óráig az Írók Boltjának teázójában (Bp. VI., Andrássy út 45.).

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg